Petr KOKAISL, Pavla KOKAISLOVÁ

The Kyrgyz - Children of Manas

Кыргыздар - Манастын балдары

著作物

The Kyrgyz - Children of Manas
Кыргыздар - Манастын балдары

Petr Kokaisl, Pavla Kokaislová

The Kyrgyz – Children of Manas

Кыргыздар – Манастын балдары

Publishing:

Alterra
www.alterra.cz

Za hranice:
Společnost pro rozvojovou spolupráci
při Provozně ekonomické fakultě ČZU v Praze

Fellowship for development cooperation

2009

This publication is the result of solved grant project *Post socialistic transformation and changes of culture in the former republics of the Soviet Union in the Central Asia*. (Czech Science Foundation 403/07/P389).

KOKAISL, Petr, KOKAISLOVÁ, Pavla. *The Kyrgyz – Children of Manas. Кыргыздар – Манастын балдары*. Prague / Прага: Alterra and Za hranice: Společnost pro rozvojovou spolupráci při Provozně ekonomické fakultě ČZU v Praze. Fellowship for development cooperation, 2009. 288 p.

Reviewers:

PhDr. Jan Pargač, CSc.
Institute of Ethnology
Faculty of Philosophy and Arts
Charles University

PhDr. Slavomír Horák, Ph.D.
Institute of International Studies
Faculty of Social Sciences
Charles University

© Petr KOKAISL, Pavla KOKAISLOVÁ, 2009
Proofreading of Kyrgyz text: Guldana ABDRAMANOVA
Proofreading of English text: Milan BEZDĚK

ISBN 978-80-254-6365-9

ISBN 978-80-254-6365-9

1. Introduction

This publication is the result of first part of solved grant project *Post socialistic transformation and changes of culture in the former states of the Soviet Union in the Central Asia.* This project is a follow-up, both timely and in content too, to the previous grant project *Pastoral society in the process of modernisation in the former states of the former USSR in the central Asia* and to one of the output publications KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol. *Pastevecká společnost v proměnách času: Kyrgyzstán a Kazachstán.* Praha: FF UK 2006 – it enlarges both the previous grant project and the publication too in many aspects. The processes of transformation are again in focus of this research project, but this time in direct relation to the culture and its alteration.

Aim of the Work and Matter of Research

Very essential transformation processes started in all newly established republics after the disintegration of the Soviet Union. Although the starting conditions in the new established states were similar in many aspects, the trends of development of theses states were often very different, but in some aspect also similar. Of course, it is not possible to speak about quite same conditions in the post soviet republics – the differences were in the sizes of new states, in the ethnical composition prefiguring the future ethnical conflicts, in the mineral resources, tradition of political system.

The aim of the work was to make a comparison of the Kyrgyz living on the territory of today's Kyrgyzstan with the Kyrgyz that are living on territory of other states as original population. In this context, we have laid the question, *what has influenced the culture at the most* (understood in its wide conception – culture as a way of living) *and cultural changes of Kyrgyz population on the territory of Kyrgyzstan, Tajikistan, China and Afghanistan.*

We can follow these changes on an example of single culture (Kyrgyz), whose holders had historically (before 1917) the same, respectively very similar starting conditions, in connection to their different factor, which can be:

- change of political system (rapid changes of the whole society after the USSR disintegration – example of post Soviet republics Kyrgyzstan and Tajikistan)
- changes related to the very quick economic growth (example of China, where are monitored two different areas – Tarbagatai mountains and Kyzil-su area)

- changes given by very slow development without considerable state interventions (example of the Kyrgyz in Afghanistan, Ishkashim district).

Selection of Areas and Way of Obtaining the Information

The submitted information are a result of mainly long-term field researches made between 2007–2008 in Kyrgyzstan, China, Tajikistan and Afghanistan and have very close connection to the previous researches in 2000–2006 (Kyrgyzstan, Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Tajikistan).

The focal point of the research during the comparison of cultural differences between north and south Kyrgyzstan was Suusamyr valley in the Chuy Province and, in the south, the city Osh and its surroundings as also the Batken Province (Batken, Bazarbashe, Isfana).

In Tajikistan, it was the Murgab area in Gorno-Badakhshan Autonomous Province, where the Kyrgyz population is living for couple of centuries and creates here a majority.

In China, there are two areas with compact Kyrgyz settlement – Ili-Kazakh autonomous district, where are living the Buddhist Kyrgyz speaking Kazakh and the Kyrgyz autonomous area Kyzil-su near Kashgar.

In Afghanistan, the research was made in the Shuoldara village near the entry into Wakhan Corridor – the Kyrgyz from Shuoldara are maintaining very good relationships with the Kyrgyz in Wakhan.

The data concerning the cultural changes were obtained mainly from controlled and semi-controlled conversations, using the comparison generating method, when the interviewer tried to ask gradually members of more generations for one cultural item. The respondents should itself, during these interviews, point out the changes in culture, which, they personally, are regarding for most important (*formerly, it was done in such a way; today, it is done in such a way*).

But, in case of using such a method, it is necessary to create certain relationship of mutual confidence between interviewer and interviewee before the asking. Therefore, some more sensitive questions could ask only the native speaker. This procedure gave data evaluating the cultural changes from the position of the member of investigated group, but in the work, there are given also information evaluating the cultural changes from the point of view of research worker – member of a quite different culture. Connection of both these points of view could more objectify the cultural changes evaluation.

Work Structure

Because one of the research aims was also the monitoring of the picture of own culture and its changes relating with state interventions, the introductory part is dedicated to historical overview and critical evaluation of the oldest information concerning the Kyrgyz ethnic. In the next part, there are mentioned another historical constructs in other Soviet states.

In the next chapter, related to the Kyrgyz population, there are monitored the religious aspects, generic and cultural differences given by the geographical separation North-South. In the section dealing with ethnical groups, there is presented the national diversity of the Kyrgyzstan residents and mutual influencing of often very different cultures.

Next chapter introduces the Kyrgyz ethnic abroad Kyrgyzstan, mainly in China, Tajikistan and Afghanistan and complementarily in other states, where this group is numerically very little significant, but despite this fact, it creates compact communities (Turkey and Pakistan).

Notes to the Text

Uniform transcription, or transliteration is not used in some terms (mainly personal names). From this reason, on some places in the text, there are mentioned more variants. Similarly also the terms relating to the Kyrgyz are not uniform – here was the intention to follow the standards for actual names of ethnic and state (Kyrgyz, Kyrgyzstan). But for marking of area of today's Kyrgyzstan as one of the USSR republics, there is used the name Kirgiz SSR. In case of historical naming of the Kyrgyz, there is used a term from translation, therefore two variants are appearing in the text: Khirkhiz (хирхиз) and Khyrkhyz (хырхыз).

2. Алгы сөз

Колунуздардагы басылма өткөн Совет доорундагы Борбордук Азия өлкөлөрүнүн постсоветтик саркындылардан арылтуу же болбосо билим берүү жана маданиятты өзгөртүү багытында жазылган гранттык тапшырманын биринчи жыйынтыгы болуп саналат.

Бул проект, 2006-жылы Прага шаарынын Карлов Университетинен басылып чыккан Kokaisl, P., Pargač, J "Кыргызстан жана Казакстан" басмасында СССР доорундагы Борбордык Азияда жашаган көчмөн коомду жаңыча көз карашка багыттоо башкача айтканда модернизациялоо проектинин кеңири мазмунун түзгөн. Алгачкы гранттык басмадан айрымаланган бул жыйнак, өзүнө совет доорунан кийинки кыргыз улутунун маданиятын кеңири камтыйт.

Изилдөөчү суроолор жана иштин максаты

Совет мамлекети таркагандан кийин баардык жаңылануу жана кайра калыптануу мамлекеттеринде көптөгөн терең өзгөрүүлөр пайда боло баштады. Бирок постсоветтик мамлекеттер өз алдынча болгондуктарына карабастан бүгүнкү күнгө чейин көптөгөн маданияттык окшоштуктарды камтып келишет.

Иштин максаты, бүгүнкү күндө Кыргызстанда жашаган кыргыз улуту менен Тажикстан, Кытай жана Афганистан мамлекеттеринде байыртадан жашап калган кыргыз элинин маданияттык айрымачылыктарын аныктоо жана окшоштуктарды далилдөө болуп эсептелет.

Бул окшоштуктар тарыхтык жактан бирдей байланышта же тактап айтканда баштапкы жашоо шарты бири бирине окшош болгон кийинки факторлорду камтыйт:

- Саясий структуранын өзгөрүшү (Совет доорунан кийинки Кыргызстан жана Тажикстан мамлекеттеринин шашылыш түрдө социалдык өзгөрүлүшү)
- Эн тез экономикалык өнүгүү менен байланышкан өзгөрүлүш (мисалга Кытай мамлекетиндеги эки область: Тарбагатай тоолору жана Кызыл-Суу областы)
- Жай жана эч бир мамлекеттин кийлигишисиз өзгөрүү (мисалга Афганистан мамлекетинин Ишкашим областында жашап жаткан кыргыз улуту)

Маалымат алуу борборун тандоо

2007-2008 жылдары Кыргызстан, Кытай, Тажикстан жана Афганистан мамлекеттериндеги изилдөөлөрдүн жыйынтыгы 2000-2006 жылдагы Кыргызстан, Казакстан, Өзбекстан, Түркмөнстан жана Тажикстанда болгон көп мөөнөттөгү изилдөөлөр менен тыгыз байланышат.

Кыргызстандагы маданият айрымачылыгын далилдөө борборлору болуп түндүк аймагынан Чүй областынын Суусамыр өрөөнү ал эми түштүк аймагынан Баткен областы, Базарбашы жана Исфана кичи шаарлары алынды.

Тажикстан мамлекетинде Тоолу Бадахшан областынын Мургаб районундагы байыртадан жашап келе жаткан кыргыз калкында изилдөө жүргүзүлдү.

Кытай жергесинде кыргыздар мекендеген эки область каралды: алардын бири Казак АО, бул жерде будда динине ишенген, казак тилинде суйлөгөн кыргыз улуту жайгашкан. Ал эми экинчиси Кыргыз АО. Кашгар шаарына жакын жайгашкан Кызыл-Суу областы болуп эсептелет.

Афганистандагы изилдөө Вахан коридорунан алыс эмес Шуолдара кыштагында жүргүзүлдү.

Бул жыйнактагы маданий өзгөрүүлөр боюнча алынган маалыматтар көбүнчө маек аркылуу жана генерация ыкмасы менен алынды. Респонденттер көптөгөн өзгөрүүлөргө өздөрү тыянак чыгарып айтып турушту (биздин ата-бабаларыбыз андай кылчу а биз мындай кылабыз деп).

Иштин бөлүмү

Жыйнактын бир максаты мамлекеттин таасири менен өздүк маданияттык өзгөрүүлөрдү изилдөө болгондуктан алгачкы сөз тарыхтык маалыматтардан жана кыргыз этносунун алгачкы фактыларынан башталат. Бирок байыркы кыргыздар кандай жашаган, үрп-адаттары кандай эле, диний ишеними кандай болчу?-деген сурооого жооп бериш үчүн, биз бул жерде байыркы кыргыздардын турмушунан кээ бир маалыматтар менен тааныштырып өтөбүз. Ошону менен бирге эле, түндүк жана түштүк аймактарынан диний, үй-бүлөлүк жана маданий салт санаа айрымачылыктары изилденет. Этникалык топ бөлүмүндө ар кыл этниканын кыргыз элине тийгизген таасири кеңири берилген. Кийинки бөлүмдөрдө постсоветтик мамлекеттердин тарых конструкциялары жөнүндө дагы сөз болмокчу.

Акыркы сөз чет мамлекеттерде өзгөчө Кытай, Тажикстан жана Афганистан мамлекеттеринде жашап жаткан кыргыз калкына арналмакчы.

Эскертүү

Кээ бир сөздөргө транскрипция колдонулбайт. Ошол себеп менен текстте көптөгөн варианттар колдонулат. Бүгүнкү эгемендүү Кыргызстан алгачкы СССРдин мамлекети болгондуктан бул басмада Кыргыз ССРи деп колдонулду. Тарыхтагы жазмаларга таянган тексттерде кыргыз улуту хирхиз же болбосо хырхыз деп берилет.

23.12.2009

Петр Кокайсл
Экономика жана Менеджмент факултети

Прага

Petr Kokaisl
Faculty of Economics and Management
Czech University of Life Sciences
Prague

3. Short Historical Review

3.1. Oldest Mentions of the Kyrgyz

The original meaning of the world Kyrgyz has many interpretations. One of the variants is that the world meant originally the term "red". This colour also marked the "south country" of original Turkic nations. In the old Karakalpak epos, there is mentioned "kyrk kyz" – forty girls, what should give the name to the whole nation. There are also couple other speculations, but all have one common item – the absolutely insubstantiality.

Thus, it is not so easy to unambiguously state the oldest mention of Kyrgyz ethnic. After the disintegration of the Soviet Union, there appeared gradually the interest in history of the independent Kyrgyzstan, as a part of searching for new roots ad new identity. Here we are meeting the same phenomenon as in times of national revivals of "small" nation in Europe during the 19th century – to prove the world exceptionality of the own nation by various ways, e.g. by its very long history.

In the time, when there was not highlighted the ancient origin of the Kyrgyz nation, the first written mention of the Kyrgyz was dated in 569 A.D., when Zemarkh, the envoy of Byzantine emperor Justinian II., received a gift – the Kyrgyz slave.[1]

But, according to the actual version, the Kyrgyz are mentioned some centuries earlier in the Chinese chronicles, in 201 BC under the name Gegun (according to another explanation, the Mongolia form of the name Gegun has the form Kyrkun in singular). According to the historians, which had a task to "scientifically" support the ancientry of Kyrgyz nation[2], there is obvious that the roots of Kyrgyz statehood are lying already in the end of third century BC. It means time before twenty-two centuries. Since that time, the Kyrgyz statehood came through many periods, through long-term "Yenisei" period and through the period of mighty empire, till it was moved into the Ala-Too region.

As a main milestone and first historical mention of the Kyrgyz was taken the year 201 BC and the mention of Sima Qian[3] in the "Historical

---

[1] *Istorija Kirgizstana* [online]. Institut strategičeskogo analiza i prognoza, 2005 [cit. 17. 11. 2006]. Available: <http://www.easttime.ru/countries/topics/1/4/31.html>. Also *Enciklopedicheskij slovar' Brokgauza i Efrona.* Peterburg, 1890–1907.

[2] ALIMBEKOV, M. Š. *2200 let etnonima „Kyrgyz" i stanovlenija kyrgyzskoj gosudarstvennosti.* Trudy instituta celovoj podgotovki specialistov, Vyp. III., IV. Bishkek, 2002, p. 86–91.

[3] 司馬遷, Sima Qian (transcription pinyin) – Chinese historian, hereditary historiographer of the Han dynasty, writer and astronomer. He was born between 145 and 135 BC and died somewhere around 90 BC. He is known mainly thanks to its grandiose work Shiji

Records" (Shiji): *Later, when (Maodun/Mao dun) conquered the Chunju, Cujshe, Dinli,* ***Gegun*** *and Sinli lands in the North, all important people of Siunn acknowledged him and gave him the name Maodun the Wise.*[4]

Later, the year 201 BC was regarded not as the first mention of the Kyrgyz, but as a first year of the Kyrgyz statehood, whose anniversary of 2200 year was announced in 2003 by a decree of the president of Kyrgyz republic from 11 July 2002 № 184[5].

Figure 1. Special small sheet – 2200 years of the Kyrgyz statehood. <www.stamp.elcat.kg>

The oldest mention (of Kyrgyz state) was in the Historical Records of the father of Chinese historians, of the "Chinese Herodotus" Sima Qian, which, in 201 BC, noted the existence of the Kyrgyz state for the first time. These facts were multilaterally confirmed

---

(史記), where he summarises the Chinese history from mythic forefathers till the present time.

[4] *Kyrgyzy. Istočniki, istorija, etnografija*. Bishkek, 1996, p. 9.

[5] Ukaz Prezidenta KR „O provedenii Goda kyrgyzskoj gosudarstvennosti". Bishkek, 2002.

scientifically too. (Interview of the President Askar Akayev in radio on 20 September 2003)[6]

The president of Kyrgyzstan took care of the fact that the anniversary of 2200 year of the Kyrgyz statehood had bigger publicity and the year 2003 was declared also by UN, on the 57th meeting of general assembly on 20 December 2002, as *Year of Kyrgyz statehood* (resolution No. 57/248, accepted without voting).

Just the name Gegun in Chinese chronicles should be a name of the Kyrgyz. But, during the official presentation, on the occasion of 2200 years of Kyrgyz statehood, the name ***Gegun*** (that really reminds the Kyrgyz very little) was replaced directly by the name *Kyrgyz*: *...later, in the north, he conquered such a states* (on this place is really used the term "государство – gosudarstvo/state" in the Russian original against the previous "владение – vladenie/estate") *as Chunro, Kutcha, Dinlin,* ***Kyrgyz****, Senle.*[7]

To judge, if the name *Gegun* is really identical with the name *Kyrgyz* is quite impossible, especially when this question is no more scientific, but it became the question nationalistic and political.

Bernstam[8] mentions that the name *Gegun* and *Cijiangkun* (цзянькунь/ Czjan'kun') is a transcription of the old name of Yenisei and Orkhon rivers and that it is therefore the name of all residents in this territory, but on another place of his work[9], he considers as wholly obvious that the transcription *gegun* and *cijiangkun* is name of the Kyrgyz.

Also in case of some European nations, we know the big variability of names on the one hand (*Němci* in Czech, *немцы* [Nemcy] in Russia; *Allemands* in French; *Germans* in English and *Deutsch* in German), on the other hand, there is no powerful prove of clear connection of the *Gegun* ethnonym with the Kyrgyz ethnonym.

Some authors point out also the connection of these ethnonyms with the *Khakas* ethnonym in Tang chronicles[10] against the information in the

---

[6] *Rossija – Kyrgyzstan: sovmestnyj poisk rešenija globalnych problem : 20. 9. 2003* [online]. Radiokompanija Majak (радиокомпания "Маяк"), 2001–2008 [cit. 5. 8. 2008]. Available: <http://old.radiomayak.ru/schedules/1/11465.html>.

[7] PLOSKICH, V. *Naš Kyrgyzstan*. Bishkek, 2004, p. 66.
KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol. *Pastevecká společnost v proměnách času: Kyrgyzstán a Kazachstán*. Praha: Univerzita Karlova, 2006.

[8] BERNŠTAM, A. N. *Izbrannye trudy po archeologii i istorii kyrgyzov i Kyrgyzstana*. Bishkek: Ajbek, 1998, Tom II, p. 155–318, glava II: Proischoždënije kirgiz i pervye svedenija iz ich istorii (Происхождение киргиз и первые сведения из их истории).

[9] Ibidem, glava I: Složenije skotovodčeskogo chozjajstva na Jeniseje i dinlinskij etnogenez (Сложение скотоводческого хозяйства на Енисее и динлинский этногенез).

[10] Tang– 唐朝 (18 June 618 – 4 June 907), Chinese emperors dynasty.

chronicles of Chan[11] dynasty; it may be caused by the fact that both the ancient Kyrgyz and Khakas[12] too were, at that time, part of one nation. Next reason may be also inaccuracy of old chronicles, which was transmitted during the time – ethnonym Khakas appeared after splitting the Kyrgyz (in texts named as Gegun) and Dinlin people.[13]

Much more later than in 201 BC (Liao 遼朝 dynasty – year 907–1125 and Sun 宋朝 dynasty – 960–1279), the name Kyrgyz appears in the Chinese sources as *xiacijiaciji*. In the records of Jin 金朝 dynasty – 1125–1234 and Ming 明朝 dynasty – 1368–1644 (records from 13th to 15th century), there appears the name *qi-aier-ciji-se* and *ciji-li-ciji-se* (all pinyin transcription[14]).

Of course, also in these cases, there appears the question, if just the name Kyrgyz as *xiacijiaciji* in the Sun dynasty chronicles is really the right, but at this time, there are available sources of five various written traditions (Chinese, Old Uyghur, Persian, Arabian and Old Turkic[15]). If we compare these tests, we could assume that to the Chinese *xiacijiaciji* corresponds the Persian and Arabian word *Khirkhiz* and Uyghur *Kyrkyz*.[16]

Certain problem in study the oldest Kyrgyz history is also the fact that we meet two nations, both named by the same name – Chinese chronicles name the residents of Minusin basin at the Yenisei rivers as *xiacijiaciji* and *ha-qia-se* (kha-ka-sy)[17], while their neighbours (Uyghurs, Mongolians) name this population as Khirkhiz. This nation created a mighty state, but its residents were not still named as the Kyrgyz.

According to one point of view of historians, the Kyrgyz ruled a huge territory in 9th and 10th century and these historians are speaking about *Kyrgyz power position* era.

---

[11] Han Dynasty – 漢朝 (206 BC – 220 A.D.), Chinese emperors dynasty.

[12] Khakas people – Turkic nation living in Russia in the Khakas republic (Khakasia) in Siberia. They use to be identified with Kyrgyz people in the Jenisej territory – according to these versions, they should be descendants of original Kyrgyz people in the Jenisej territory, which did not move on the territory of today's Kyrgyzstan.

[13] KYZLASOV, I. L. Ob etnonymach chakas i tatar i slove chooraj (otvet opponentam) (Об этнонимах хакас и татар и слове хоорай (ответ оппонентам)). *Etnografičeskoe obozrenie*. 1992. № 2, p. 69–76.

[14] In the Russia transcription:
xiacijiaciji = СЯЦЗЯЦЗИ
qi-aier-ciji-se = ЦИ-ЭР-ЦЗИ-СЫ
ciji-li-ciji-se = ЦЗИ-ЛИ-ЦЗИ-СЫ. (According to *Asiadata* [online]. ООО «Спецэкспорт», 2004 [cit. 31. 7. 2008]. Available from: <http://asiadata.ru/transcription.php?lang=ru&from=russian&to=chinese&q=>).

[15] There is used very often the term тюркюты/Turkits for the residents of Turkic kaganats (year 552–745) in the Russian literature.

[16] LUGOVSKIJ, A. *Istorija kirgizskogo jazyka* [online]. 2005 [cit. 29. 7. 2008]. Available: <http://kyrgyz.lugovsa.net/history.htm>.

[17] In Russian transcription Сяцзяцзи а Ха-ка-сы.

It was a successful period of the Kyrgyz history, period, which V. V. Bartold named as *Kyrgyz power* era, when the Kyrgyz were able to conquer huge spaces of steppe Asia, to let their trace at many nations and thanks to that fact to capture attention of later historians. The events in Central Asia in 9th to 11th century, of theirs active participants were the Kyrgyz, changed the ethnic composition of this territory, dispersed the Uyghurs from East Kazakhstan into Khangai (mountain range in central Mongolia), calmed the Kimak-Kypchak unions, opened the way to Kyrgyz into Tian Shan, became an overture to the Mongolian nomads on the world history scene.[18]

Azbelev[19] mentions that the term *power position* era was used for the first time by the academician Bartold in his work about the Kyrgyz in 1927[20] and influenced, for some decades, the point of view of many historians and archaeologists investigating the south Siberian and Central Asian historic sights of ninth and tenth century. In the most of publications, there are the Kyrgyz marked as main power of cultural development on huge territory in revolutionary historical time. All flame funerals dated into 9th to 10th century were regarded as Kyrgyz's. Just at this time, many authors are trying to start to count the history of the Kyrgyz from Tan-san, which had to, allegedly, to move from Central Asia to the middle Yenisei region.

Many disputes are led concerning the role of the Kyrgyz from middle Yenisei region in formation the Kyrgyz's ethnic. Some historians are more than reserved in this question and have the point of view that the today's Kyrgyz are not direct descendants of the Kyrgyz from middle Yenisei region. For example, according to the Big Soviet Encyclopaedia, the basic core of the Kyrgyz nation, eventually of another elements participating on the Kyrgyz's ontogenesis is mainly of Central Asia origin.[21]

But, in the Kyrgyz stories, we meet the common origin of the Kyrgyz, which came into the area of today's Kyrgyzstan just from the Yenisei River. For example, this theme mentions the Soviet – Kyrgyz writer Chingiz Aitmatov[22] in the stories of Antlered Reindeer's Mother. Its neighbours, except for two small children that were rescued by Antlered Reindeer's Mother, wiped out the whole Kyrgyz nation living in the Enesaj river basin. She brought them to the Issyk-Kul Lake, where they laid the base of new origin.

---

[18] CHUDJAKOV, J. S. *Kyrgyzy na Tabate*. Novosibirsk, 1982, s. 62–63. In: AZBELEV, P. P. *Drevnie kyrgyzy. Očerki istorii i arheologii.* Glava V. *Epocha, kotoroj ne bylo: enisejskie kyrgyzy na rubeže tysjačeletij.* [online]. 2008 [cit. 5. 9. 2008]. Available: <http://kronk.narod.ru/mono/5.00.htm>.

[19] AZBELEV, P. P. *Drevnie kyrgyzy. Očerki istorii i arheologii.* Glava V. *Epocha, kotoroj ne bylo: enisejskie kyrgyzy na rubeže tysjačeletij.* [online]. 2008 [cit. 5. 9. 2008]. Available: <http://kronk.narod.ru/mono/5.00.htm>.

[20] BARTOLD, V. V. *Kirgizy. (Istoričeskij očerk).* Frunze, 1927.

[21] *Bol'šaja Sovetskaja Enciklopedija* [online]. 1926–1990. Sovetskaja enciklopedija, Oval.ru, 1999–2007 [cit. 5. 9. 2008]. Available from: <http://www.oval.ru/enc/33810.html>.

[22] AJTMATOV, Č. *Popraviště*. Praha, 1989. (Orig. Placha, Novyj mir, 6-8/1986)

Azbelev pays attention to the overestimation of information in Chinese chronicles, which mention a big rule of the Kyrgyz: *The powerful Kyrgyz domination that was equal, by its extent, to the Tukjue domination* (Turkic/Turkey kaganat – later Göktürks kaganat – which was very extensive in the 6th century – see Map 1.), and vice-versa, to the total underestimation of such a records, which consider the Kyrgyz as little important. Here Azbelev means the record of Chinese chronicler that a Kyrgyz ruler Ajo died in 847. The analyst mentions shortly some legations and expresses regret that the Kyrgyz were not able to finalise the subjugation of the Uyghurs. Then, he adds that *the historians did not write anything about another events, related with the Kyrgyz.*

Just here is certain discrepancy – the comparison with Turkey kaganat on the one hand, and *the historians did not write anything* on the other hand. If also the Chinese historians did not write anything about the alleged powerful Kyrgyz empire, then, according to the Azbelev, probably from the reason that there was no powerful Kyrgyz empire at all.

The conception of *Kyrgyz powerful era* was created by scientists, which works rank to the golden fond of the Kyrgyz history – V. V. Bartold or A. N. Bernstam (see e.g. the note No. 8). Their conception was simply given further without critical evaluation. According to the Azbelev, it is not sustainable to accept only the conception, but in case of gaining the information, it is necessary to go out from precise methodology.

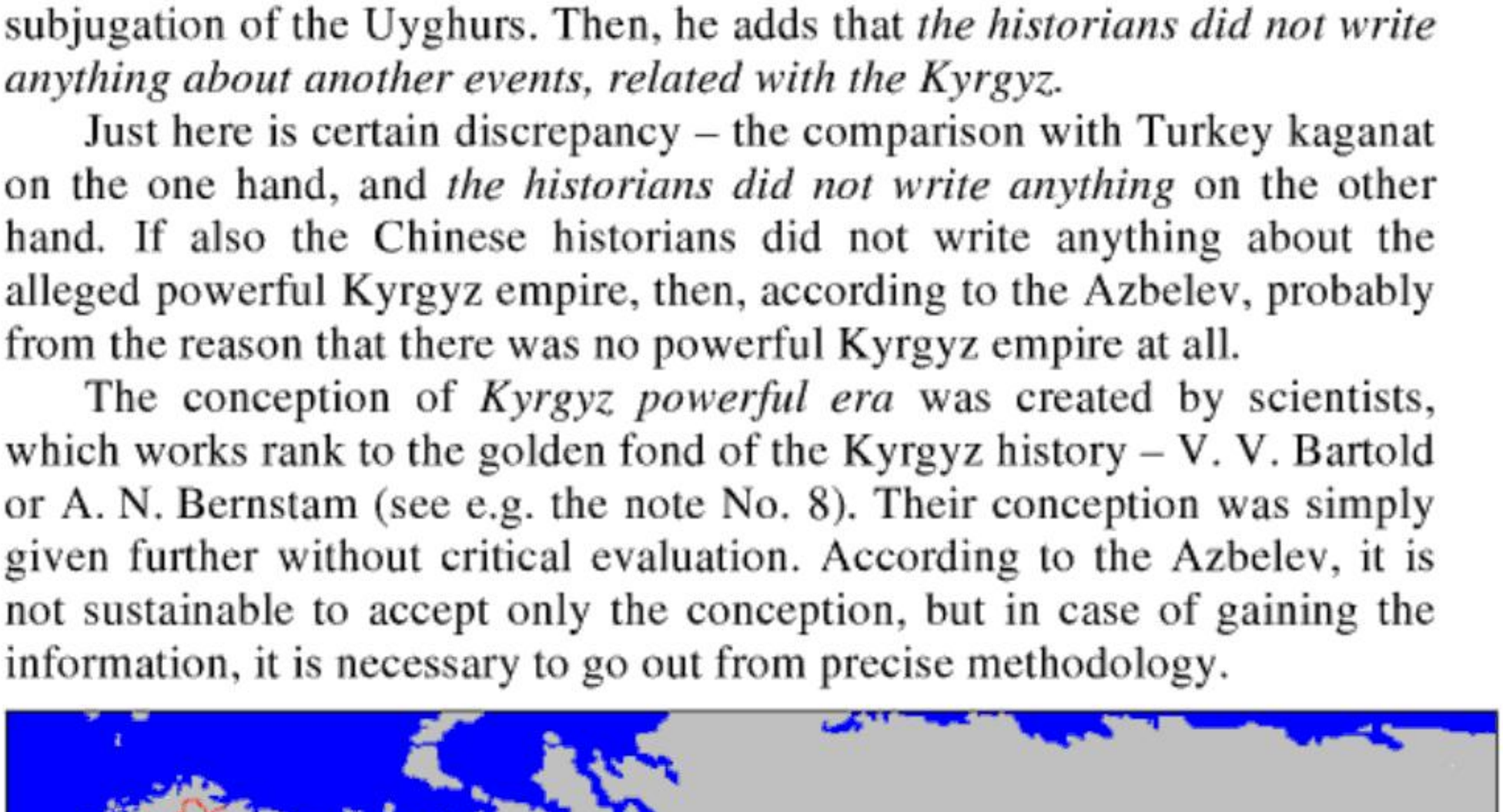

Map 1. Turkic/Turkey Kaganat in 6th Century.
From <http://ru.wikipedia.org/wiki/Тюркский_каганат>
Others variants of this map – see p. 57

According to the encyclopaedia of Brockhaus and Efron (Brockhaus and Efron Encyclopaedic Dictionary, Russian-language encyclopaedia)

from turn of 19th and 20th century[23], the Kyrgyz (perhaps Gegunes?) founded an independent state form named as *Gjan-gun/Gegun*, which was conquered by Huns in 2nd to 1st century BC. During the Hun's domination, the Gegunes interbreed with Dinlines, the name Gegun totally disappeared from Chinese records and the Chinese name these families as Khagases / Khakases, as a nation well-built, with red hair, red faces and blue eyes, also quite different then today's Kyrgyz according to the physiognomy.

The Khakases were occupied by the cattle breeding at that time, but also by settled agriculture, they were able to process gold, iron and tin. Their language and handwriting were, according to the Chinese records, identical with Uyghur. They created a powerful state on the end of 6th century, with the borders from Baikal to Tibet (or better to the Eastern Turkestan[24]). Just into this time we can date the first real record of Kyrgyz ethnonym (see note No. 1 on p. 8).

In the 8th century (758), the Khakases are conquered by the Uyghurs and there are not records about them, except some notes that they made business wit Arabia, to where they exported mainly the musk[25]. The Brockhaus encyclopaedia mentions here that the Muslim writer Ibn-Khordabi (Ибн-Хордабы) changes the name of the Khakas nation by the name Kyrgyz, what could mean that the word *Khagas* is nothing other than the Chinese transcription of the word Kyrgyz.

Between 836–841, the Uyghur Empire weakens and the Khakases gain the independency again. After the Uyghurs defeat, the Khakases make an alliance with Chinese and there are further conflicts with the Uyghurs. In the time of Genghis Khan Empire, the name Khakas is changed by the today's name Kyrgyz (in Chinese ki-li-gi-czy).

---

[23] BROKGAUZ, F. A., EFRON, I. A. *Kirgizy* [online]. Enciklopedija Brokgauza i Efrona (Энциклопедия Брокгауза и Ефрона). Peterburg, 1890-1907. Elektronnaja biblioteka Bibliotekar'.Ru (Электронная библиотека Библиотекарь.Ру) [cit. 2. 9. 2008]. Available from: <http://bibliotekar.ru/bek2/153.htm>.

[24] Turkestan – land of Turkeys, in fact, the whole Central Asia. Among other names is the Persian term Turan. It was the area settled mainly by Turkic nations and nationalities, divided between China (Eastern Turkestan, where is today the Uyghur Autonomous area with 1 684 800 km^2) and Russia (Western Turkestan) in the 2nd half of 19th century. The Russia (Western) Turkestan, which was the biggest – but geographically reached Turkestan more to the east (already mentioned Eastern, also Chinese Turkestan) and to the south (Afghan Turkestan). The Afghan Turkestan between the Hindu Kush and Amu Darya River included some small Uzbek khanates in the beginning of 20th century (Balkh, Badakhshan, Wakhan a.o.) that were, according to the English-Russian treaty from 1873, subordinated to the Afghan emir. The Russian incorporated also the independent khanates in the region (Tashkent, Bukhara, Khiva and Kokand) and this area was named as Turkestan region since 1868.

[25] The musk is strongly stinking secretion of some animals used in the perfumery as fixative. The original musk was gained from the secretion of small deer living in Asia – musk deer (Moschus moschiferus), the musk is created also by beavers or otters. About the business with the musk in Asia writes e.g. also Marco Polo.

In the beginning of 15th century, another nation with the name Kyrgyz appears in the Chinese chronicles. This nation is connected (by its history) with Tian Shan Mountains and with the area that roughly corresponds with the today's Kyrgyzstan. According to the records from the Chinese chronicles, Dajcin I Tunczi (Дайцин Итунчжи) – Description of Qing Dynasty, which were translated by Bitchurin[26], lived these families in the far past on the south side of the Hotan mountains[27] and already in 4th century, they appeared in Tian Shan under the Chinese name Bo-lu or Bu-lu. First, they kept the relationships with China, but at time of Tang Dynasty Empire (618–907), the diplomatic relationships were aborted. In the end of 15th century and in the beginning of 16th century, these Kyrgyz play certain role in the Yarkand, Kashgar and Kajsak khans (rule in Middle Zhuz (jüz) on the territory of today's Kazakhstan) history.[28]

Figure 2. Approximate areas occupied by the Junior Jüz, Middle Jüz and Senior Jüz in the early 20th century.
From: < http://ru.wikipedia.org/wiki/Файл:Жуз.svg >

Also, there follow from the oldest notes about the Kyrgyz that the definite mention of Kyrgyz ethnonym originates from 6th century. There is certain probability that there was relation between Kyrgyz and Gegunese already in 2nd century BC, next, between Kyrgyz and Khakases since 6th

[26] Nikita Jakovlevitsch Bitschurin – monastic name Iakinf (1777–1853) – Russian diplomat, traveller and specialist in Chinese language. Dajcin I Tunczi (Dajcin Itunczi) a monumental Chinese geographic describing the oldest history too.
[27] Hotan – city and oasis in S-E Uyghur autonomous region in China, to the south from Taklamakan desert, to the S-E from Yarkand.
[28] BROKGAUZ, F. A., EFRON, I. A. *c. d.*

著作物

century A.D., but there is quite missing a unique mention. The Kyrgyz as ethnic group are mentioned quite unambiguously in the time of Genghis Khan rule (1162–1227), when their name replaces the former name Khakas.

3.2. Problems of Nationality Determining

Although we have the mentions of settlement of the Kyrgyz families from the 15th century, it is necessary to keep in mind that these Kyrgyz did not create a homogenous national unit – some families became again subjected to Mongols in 16th century, another families kept the independency. In the half of 18th century, there is formed the lineage and tribal structure more evidently, and this structure is kept on many places (mainly in the mountain areas) till the end of 20th century. Leader of each lineage was its representative – *aksakal* (literally white-beard), which took part on the discussions and decisions within the frame of whole tribe. The tribes (if they were not too big) had also theirs heads – *manaps*[29].

In 1710, there originates the Kokand khanate in Fergana, and the Kyrgyz became its part in the beginning of 19th century. In 1825, there is founded a Pishpek fortress in Kokand, future capitol of today's Kyrgyzstan. Some uprisings were against the domination of Kokand: between 1842–1843 in Issyk-Kul area, in 1845 near Osh, between 1857–1858 arose the Kyrgyz of Talas and Chuy, and the biggest was the uprising between 1873 and 1876.

Except the Kyrgyz from Yenisei area and from Tian Shan, we meet also the name Kyrgyz-Kajsak. When Mejendorf[30] passed through steppes on the territory of today's Kazakhstan, he named the local people in Kajsak as Kyrgyz. But, to distinguish the Kyrgyz living on the territory of Eastern Turkestan, he started to name them as Kara-Kyrgyz and other times, he used the translation of the world *kara* and named these Kyrgyz as *black* Kyrgyz, or *dikije* (wild) Kyrgyz, eventually *dikokamennye*.

The population on the territory of today's Kazakhstan was named as Kyrgyz-Kajsak. This name was usually used till the 1920s. But, the actual

---

[29] Manaps were the representatives of Kyrgyz feudal lineage aristocracy. The lineage members gave them juridical right and command in the time of military conflicts. This institution was mainly in the families on the territory of today's northern Kyrgyzstan, in the beginning of 19th century, this denomination and related advantages are subject of inheriting. The richest manaps had huge flocks and big areas of pastures. In the end of 19th century, there appears a new influential group of *bajs* (although it is not precise, we could use the term *landowner*) and the manaps are loosing their influence. Most of the lineage members were quite slaves of manaps that supported the tsar regime. Institute of manaps was cancelled during the Soviet rule in the end of 20th century. (According to the Big Soviet Encyclopaedia).

[30] Jegor Kazimirovič Mejendorf (1794–1863) wrote the work *Putěšestvie iz Orenburga v Bucharu*.

Kazakhs historiography uses, for description of historical events, the terms as *Kazakh*, *Kazakhs*, although the term *Kyrgyz* was used just in 1924–1925. Also the Soviet Republics that originate on the territory of today's Kazakhstan and Kyrgyzstan just at this time, keep the name Kyrgyz Soviet Republic (future Kazakh Soviet Republic, roughly on the territory of today's Kazakhstan), while the future Kyrgyz Soviet Republic (territory of today's Kyrgyzstan) names at this time Kara-Kyrgyz autonomous region. Similarly e.g. also in the tsar documents: *Ustav o sibirskich* ***kirgizach*** (Statute on Siberian **Kirgiz**) issued in 1822 or *Ustav ob orenburgskich* ***kirgizach*** from 1824 names e.g. the Kazakhs UNESCO subsidiary (and not only this subsidiary) as *Ustav o sibirskich* ***kazachach***, respective *Ustav ob orenburgskich* ***kazachach.***

Map 2. Ethnographical Map of the World (Central Asia) – Milner's Descriptive Atlas, 1850.

It is also necessary still keep in mind quite different way of understanding the term nation in various times and on various places – in Europe, this term had quite another meaning than in the region of Central Asia[31]. In Europe, the dividing into families, eventually into higher units (often marked as tribes, but also this term may have quite different meaning on various places) was a question of early Middle Ages. The actual nations were formed in the relatively very remote past and during the time, there was created the national identity, which could be bound on the territory, native language, religion or person of ruler.

But, in the Central Asia and mainly in the mountainous Kyrgyzstan, there survived this situation quite sure just in the 19th century and also in the beginning of 20th century on many places. The sorting of population

[31] KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol. *Pastevecká společnost v proměnách času: Kyrgyzstán a Kazachstán*. Praha: Univerzita Karlova, 2006.

into some of today's Central Asian nations may sometimes be very difficult, because much more important for the own identity was the membership of lineage, sometimes also nomadic way of living and allocation against the settled population.

As an example, there is possible to mention the group of Kataganes. B. Ch. Karmysheva[32] mentions this group and speaks about it as about the Uzbek tribe. But, the Kataganes lived in the region of middle Syr Darya between the Kazakhs population. First, it was an independent lineage that originated from neighbouring lineages, e.g. Kangles or Tshanyshkles, under the protection of some influential bek, whose name the lineage took over. Some groups received the name according to the place, where they settled (Tashkenlik, Khivanlik). This alliance of some lineages broken up and the individual parts came to the lineages, from which they went formerly, or to quite another lineages and became part of Uzbeks.

But some Kataganes are Kyrgyz. They are named in the Manas epos as main tribe from original forty Kyrgyz tribes forming the Kyrgyz nation. But in the 20th century, the Katanges living on the territory of Kyrgyzstan were not an independent "tribe", only the lineage of "tribe" Tschekyr-Sajak living in the Tian Shan Mountains. But the national tradition does not associate these Kataganes with the original tribe mentioned in Manas; it considers them only as their relatives.

Similarly Rashid-ad-Din (see p. 23) mentions cases, how the individual groups were named by ethnonym according to the ruling ethnic: *Because appearance, figure, marking, language, habits and traditions were similar at these nations and there was not big differences between them concerning the language and traditions in the past, they received today* (beg. of 14th century) *all (which grew between Mongols) the name Mongols. Before, when the Tatars were so powerful (...), all Turkish lineages were named Tatars.*

It is possible to illustrate on these examples the complexity of sorting the individual lineages or bigger population groups into the Uzbek, Kazakhs, or Kyrgyz nation.

Using the term "lineage" may have its origin in the so far existing categorisation of people groups into "national" and "tribal". In the non-lineage, state, post-modern societies, there is understood nation as antipole of tribe. It is not exact antipole, because the tribe is a unit political, eventually cultural, while the nation is a unit cultural, eventually political. The real antipole of the tribe is state[33]. From this reasons too, the using of

---

[32] KARMYŠEVA, B. Ch. *Očerki etničeskoj istorii južnych rajonov Tadžikistana i Uzbekistana*. Moscow, 1976.

[33] KANDERT, J. „My", příslušníci civilizovaných národů, a „oni", příslušníci kmenů. *Vesmír*. 2003, č. 82, p. 226–232.

the term "tribe" could be often problematic for the period of Russian administration in the context with Central Asia.

It is possible to connect the formation of Central Asian nations (in the sense, as it is understood in Europe or in present Central Asia) with the period after the Great October Socialistic Revolution, concretely with the year 1923, when the Soviet government decided to solve the national issue in Central Asia, and with the year 1924, when there were made big administrative changes, based on the ethnical principle. Just in this time, there was awarded autonomy to some "nations", and later, this autonomy was changed to the Union Republic status.

Some groups were unambiguously favoured during this process, e.g. during the formation of Uzbek Soviet Republic, no one took into account the Sarts, but only the Uzbeks. The Sarts were not separated according to the lineages, but according to the place, where they lived (Bukharlik, Samarkanlik). Because it was a settled population, they were not able to boast about such a historical, mainly military, successes (e.g. as support of Timur / Tamerlan troops) as the Uzbeks. They were not able to prove the connection with former Shaybanid dynasty[34] or Timurid dynasty[35].

Probably this were the reasons why the Uzbeks were much more suitable for forming of new nation in 1920s, although the Sarts were larger. Also in Russian (tsarist) statistics before Great October Socialistic Revolution related with the census, the Sarts were mentioned on the top. In 1920s, from approximately 1.5 million of Sarts suddenly there was no one. The name *Uzbek* was assigned to the Sarts, together with another ethnic groups of Turkestan (inclusive another ethnics – e.g. Kurames) and they became a part of new Uzbek nation.

In the 18th century, the name *Uzbek* was not only the name of ethnic, but it was used in the social sense in khanate of Bukhara – it meant higher feudal level, an aristocrat[36]. The term *sart* does not mean ethnics today, but e.g. in the south Kyrgyzstan and partly in Kazakhstan it is more abuse – if e.g. a Kyrgyz would chose an Uzbek bride, she will be for the people only a *Sarts*. As the *Sarts* use to be colloquially named, in the northern Kyrgyzstan, the population of the South – even in the case when it they are Kyrgyz.

---

[34] Dynasty that assumed power in the half of 14th century. The founder was Genghis Khan´s grandson Shayban (Shiban); the group originally migrated with its tribes on the Southeast from Ural and about 1350, it took over the name Uzbek in honour of a khan of the same name.

[35] Empire of Timur from XIV century ranged from India up to the Front Asia, to Osman Empire.

[36] JEFREMOV, F. Stranstvovanie Filippa Jefremova ... pisannoe im samim v Sankt-Peterburge 1784 goda. In: VIGASIN, A. A. *Putěšestvija po Vostoku v epochu Jekateriny II.* Moscow: Vostočnaja Literatura, 1995.

Although the Uzbeks or Kazakhs were formed as an independent nation only in the beginning of 20th century as a consequence of forming the relevant Union Republics, there were, according to the recorded messages from 19th century, considerable differences between these groups. While the "Uzbeks" lived a settled way of life, the "Kazakhs" belonged to the nomads. The connecting link was the semi-nomadic population – Kurama. The Kurames formed approximately thirty nomadic and semi-nomadic Turkic lineages, which came into the Maverannahr region (Transoxiana)[37] from the North and from the East. A proof that the affiliation to the Uzbek or Kazakh nation was not clear is also the later naming of the Kurames as Uzbek-Kurames (also nomadic Uzbeks) or Kazakh-Kurames. We could meet the Kurames that are keeping the specific language, culture and way of life till today e.g. in Dzizaks and Kashkadaryan velajats (provinces) in Uzbekistan.

Of course, it is not possible to overestimate but not to underestimate too the intervention of Soviet government in the 1920s into the forming of Central Asian nations. Although the historians do not like speculation of the type *when...*, it is necessary to show some factors and lay the question concerning the actual nations too.

In the time, when there existed the Turkestan autonomous republic on the territory of Central Asian Turkestan, it was expected one language too (in the Soviet constitution then, it was named as Turk-Tatar). Also the natural ethic detaching then was not uniform. Next administrative changes (till 1936), creating the borders of today's republics, led to the end of Turkestan as a political unit. The new political units became a base for a new understanding of nationality that was quite not common in this region.

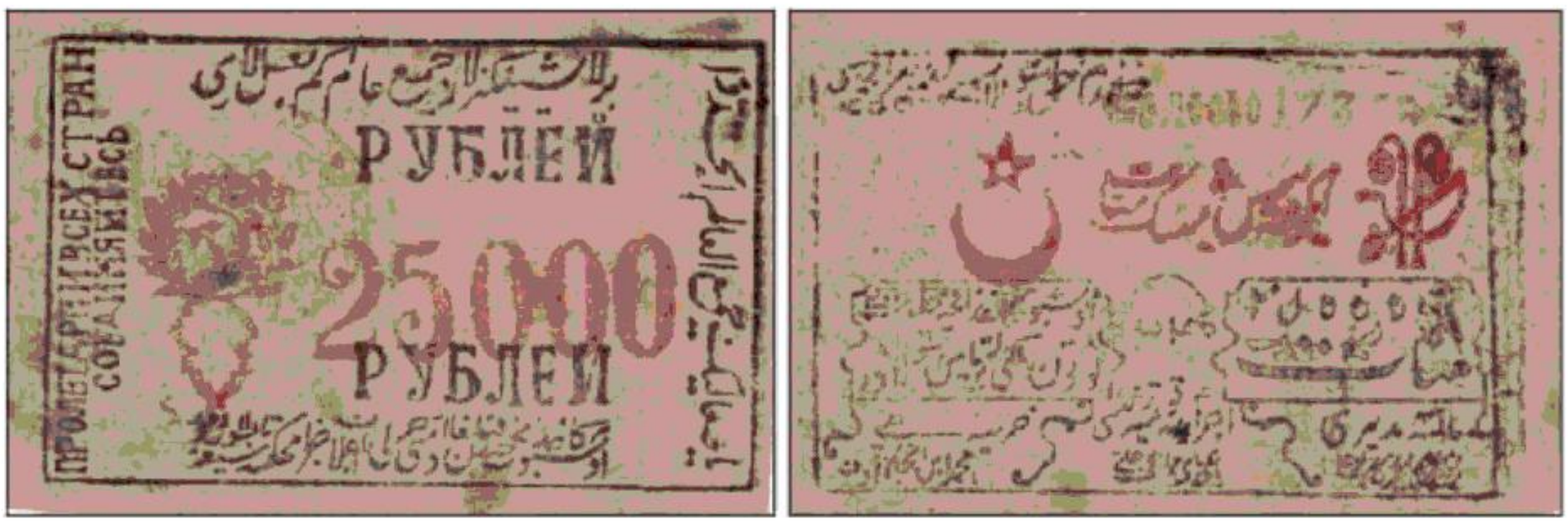

Figure 3. 25,000 Ruble note from Khwarezm Soviet Peoples Republic (Khiva). It's dated 1340 AH/1921 AD. <www.banknotebank.com>

[37] Maverannachr (from Arabic – *that, what is behind the river*) – this marking of the territory between Amu Darya and Syr Darya (inclusive the cities Samarkand and Bukhara) appears in 7th –8th century after conquering by Arabs.

Here comes that speculation *when*... Would there be formed another nations, after the disintegration of USSR, then the nations, which had own Union Republic, eventually another form of autonomy?

When, e.g., the Soviet government would name the today's Uzbekistan maybe Khorezm / Khwarezm (this ancient name appeared in 1920 for Khorezm People's Soviet Republic on the territory of Khanate of Khiva), would not be today the Uzbeks rather Khorezmes? We can lay similar question in case of Kazakhs named for a long time as Kyrgyz.

On the other hand, it is necessary to mention the nations too that did not have any special autonomy in the Soviet times, and they are keeping the peculiarity till today – mainly the ethnics in Pamir (Shugnan, Wakhan, Rushan, Ishkashim...).

3.3. Reports of Travellers About Central Asia

3.3.1. Travellers in Antiquity

We have one of the oldest reports about the Central Asia region from the march of a king and conqueror *Alexander Macedonian* through the Iranian plateau into the Central Asia and West India between 330–325 BC. Its military campaign was also the scientific expedition, which essentially influenced the geographic knowledge of Greeks. Alexander probably did not reach the territory of today's Kyrgyzstan, the northernmost place that he reached in the Central Asia, was Alexandria eschata (in the Soviet times Leninabad, now again Khodzhent – Ходжент or Худжанд – in Tajikistan).

In the 2nd century BC (138–126), a diplomat and traveller Zhang Qian (Чжан Цянь, 張騫) travels from China to Central Asia, to, according to the instructions of emperor Liu Che, negotiate the partnership of Chinese with Tocharians against the Huns. He was the first Chinese that passed into the Central Asia and mediated the establishment of direct contacts between China and west world. He mediated the starting of economic and cultural contacts between Far East and Middle and Front Asia, India and Greek-Roman Mediterranean.

There is attributed to him putting the grape, lucerne, hemp, chives, coriander, cucumbers, figs, sesame, safflower (Carthamus tinctorius) and nuts into China, same as Chinese pear, peach, orange, rose, peony, azalea, camellia and chrysanthemum to the West.[38] This time is also marked as opening the Silk Routes. The description of Zhang´s journeys is available thanks to his younger coeval Sima Qian in "Historical notes" (Shiji) – see p. 8, from which some authors are trying to deduce first mentions of the Kyrgyz.

[38] HRBEK, I. *ABC cestovatelů mořeplavců objevitelů*. Praha: Panorama, 1979.

3.3.2. Arabic and Persian Mentions of the Kyrgyz

We do not have any compact work from Arabic and Persian authors that would discuss only the Kyrgyz, but this nation appears in theirs written records on many places. In all cases, the Kyrgyz from Yenisei are dealt, the reports about Kyrgyz from the territory of today's Kyrgyzstan are much more younger.

Al-Istachri mentions the Kyrgyz in context with description of the Volga (Itil) River. But, this description has inaccuracies following from the geographic visions of Arabs in 10th century. The Kama River was considered as beginning of the Volga (Itil) River and its head was geographically placed to the east. Al-Istachri´s work was created around 943–965.

The Itil River has its head near the **Kirgiz/Khyrkhyz** region and flows between the Kimak and Guz area, it creates also a border between them. Then it turns to the west to Bulgar, and then back to the east … and empties into the Khazar Sea.[39]

(…) And concerning the **Khyrkhyzes**, they are living between the Toguzguz, Kimak domains, ocean and Khazladz territory. And Tibet spreads between the Khyrkhyz and Chin (China) land.[40]

(…) In the Chin land, there are spoken various languages. Concerning the Turks – Toguzguz, **Khyrkhyz**, Kimak, Guz and Khazladz, they all are speaking one language and all understand very well each other.[41]

In the work of an unknown author (*Book about the world borders from the East to the West*)[42] from 982–983, there is a note about the Ajskuk Lake, what is, according tot he V. V. Bartold, the Issyk-Kul Lake on the territory of today's Kyrgyzstan. But the Kyrgyz people, according to this description, lived on another place, the Ajskuk Lake was located between the territories, where lived the Chigiljames a Toguzguzes.

We have a mention of Kyrgyz from the beginning of 12th century from **Al-Marvazi** (the work was finished in 1120), which describes also theirs funereal habits and shaman practices.

---

[39] *Materialy po istorii turkmen i Turkmenii. Al-Istachri: Kniga putěj i gosudarstv (Kitab masalik al-mamalik).* Transaltion S. L. Volin. Tom 1. Moscow: Institut vostokovedenija, 1939.

[40] LUGOVSKIJ, A. *Istorija kirgizskogo jazyka* [online]. 2005 [cit. 9. 8. 2008]. Available from: <http://kyrgyz.lugovsa.net/history.htm>.

[41] AL-ISTACHRI, Abu Ishak Ibrahim ibn Muhammad (Абу Исхак Ибрахим ибн Мухаммад). *Kitab masalik al.mamalik. (Kniga putej gosudarstv – Книга путей государств)* [online]. Analitičeskij centr, 2005 [cit. 27. 8. 2008]. Translation L. Z. Pisarevskij. Available from: <http://www.analitika.org/article.php?story=20050227040828 10&mode=print>.

[42] *Kitab hudut al-alam min al-mašrikila-l-magrib. (КНИГА О ПРЕДЕЛАХ МИРА ОТ ВОСТОКА К ЗАПАДУ)* [online]. Analitičeskij centr, 2005 [cit. 27. 8. 2008]. Translation Z. N. Vorožejkinov. Available from: <http://www.analitika.org/article.php?story=20050227040828 10&mode=print>.

Also the Khirkhizes belong to the Turks, they are a very numerous nation, living in the territory between east and north. (...) The Khirkhizes have a habit to burn the dead, because they believe that the fire cleans and has the effect that they will be clean. They had this habit from time immemorial, only when they became neighbours of Muslims, they started to bury the dead.

There are people among the Khirkhizes, which are named as *fagymun*. This person is invited every year at a given day, the singers and musical instrument players will gather around him and then starts bender and wild gaiety. When all are in humorous mood, this person looses consciousness and falls as cut down. The other ask him for all events in the future year and he speaks about it and says, if there will be good or bad corps, rain, drought and all believe that it will really happen.

Four rivers flow in the Khirkhiz land, all empty in one big river that flows between the mountains and dark passes.[43]

The Persian state official (minister), historian and doctor **Rashid-ad-Din** (Rashíd-ad-Dín Fazlalláh Hamadání, 1247 – 18. 7. 1318) collected in its encyclopaedic work[44] from 1310–1311 couple of information about the Central Asian nations, and he mentions also the Kyrgyz.

Foreword. About the border of some regions populated by Turkic nations. (...) First, it is necessary to know that in each earth zone, there is living separately nomadic and settled population. (...) The nations that are named Turks, are living in steppe regions, in mountains and forests of Dest-i Kypchac (Cumania or Kipchak steppes), between Russians, Cherkes, Baskir, in the region of Talas and Sajram[45], Ibir-Sibir[46], Bular and Ankara river[47], on the places named Turkestan and Uyghuristan, between the Najman nation, as for example Kok Irdys (Blue Irtys), Karakorum mountain, Altai mountains, Organ (Orkhon) river[48], in the region where are living the **Kirgizes** and in the region of Kem-Kemdzi (...)

List of Turkic nomadic nations that are descendants of four Dib-Yakuj (Dib-Bakuj) sons[49]. (...) Second dividing. Nations that live on the plains and are similar to the above

---

[43] AL-MARVAZI *Tabají al-hajaván (ПРИРОДА ЖИВОТНЫХ)* [online]. 2005 [cit. 27. 8. 2008]. Available from: <http://www.analitika.org/article.php?story=20050227040828 10&mode=print>. Materialy fonda Instituta literatury i iskusstva AN Respubliki Kyrgyzstan. Inv. № 1820.

[44] RAŠÍD-ad-Dín *Sbornik letopisej* (Джами' ат-таварих/Džami at-taváríh). Translation L. A. Chetagurov, A. A. Semjonov. Tom 1. Kniga 1. Moscow – Leningrad: AN SSSR, 1952.

[45] Places in today's Kazakhstan – Talas (Taraz) is the later city Aulie-Ata, today's Dzambul; Sajram is today's Sarjam near Chemkent.

[46] Today's Siberia.

[47] Bular – it is not clear, to where to locate this region, it is not marked on the maps of old Siberia; Ankara – Angara river (right inflow of Jenisej).

[48] Right inflow of Selenga river.

[49] Rashíd-ad-Dín mentions on this place the division of Oguz descendants to Right and Left wing. Oguz had six sons, each of them had four sons: to them, Oguz divided the troops – three sons of Oguz gained the right wing:

son Kun-Khan and his sons Kaji, Bajat, Alkarauli, Kara-ujli;
Aj-Khan and Jaraz, Duker, Durduga, Bajarly;
Julduz-Khan and Avesh (Aush), Kyryk, Bekdeli, Karkyn

mentioned nations, which just recently received the name Mongol. This group of nations is very numerous, it is not possible to count theirs lineages, some of theirs names (...) and conditions in which they live, will be mentioned here: Kerait[50], Najman[51], Ongut[52], Tangut,[53] Bekrin[54], **Kirgiz**. (...)

The second dividing related with these Turkic lineages[55], which we name Mongols today, but formerly, these lineages had own name, tribal chief an emir (...)
Tatar lineage (...) Very often was grudge and bickering among the members of this lineage and they fought for many years mutually. (...) Near Ankara-muren river (Angara), which is extraordinary big (...), there is Kikas city – there, where this river comes together with the Kem (Yenisei) river. This city belongs to the region of the **Kirgizes**. (...) Because the appearance, figure, name, language, habits and traditions were similar at these nations and even in the past, there were no a big differences in language and traditions, they all (that have grown among the Mongols) accepted today the name Mongol. Before, when the Tatars were so powerful, similar situation was in the Khitaj[56], Khind and Sind regions, in China and Machina (China and south Chinese regions), in the

---

and remaining three sons of Oguz gained the left wing:
Kok-Khan and Bajandur, Bicha, Džauldur, Čipni;
Tak-Khan and Salor (Salyr), Imur, Alajuntli, Uzgiz;
Dengiz-Khan and Jandir, Bukdur, Binva, Kanik.

[50] Lineage union, living in the steppe Bajkal region in 10th–12th century. It were mainly the Mongol lineages, but also Turkic-Uyghur lineages. (AVLJAJEV, G. O. *K voprosu o proischožděnii kereitov i ich učastii v etnogeneze srednevekovych ojratov Džungarii i kalmykov Povložja* [online]. Centralnoaziatskij istoričeskij server, 1999–2007 [cit. 4. 8. 2008]. Available from: <http://www.kyrgyz.ru/?page=46>. Problemy etnogeneza kalmykov – Elista: Respublikanskaja tipografija Gosudarstvennogo komiteta Kalmyckoj ASSR po delam izdatel'stv, poligrafii i knižnoj torgovli, 1984.)

[51] One of the six lineages (Najman, Konyrat/Chungurat, Jak, Kirej, Argyn and Kypchac) creating the Middle Orda (on the territory of today's Kazakhstan). They migrated in Tarbagatai mountains, near Balkhash Lake, but theirs individual lineages are known from the whole Central Asia, or also between Mongolian lineages in today's Inner Mongolia Autonomous Region (People Republic of China).

[52] Ongut people lived in China in the In-shan mountains (bordering the Inner Mongolia), they were descendants of Turkic group Shato, last rests of Huns. Similarly as another nomadic lineages, they willingly accepted the advantages of Chinese civilisation, but refused its spiritual culture – Ongut became very often Christians-Nestorians (in 11th century). (GUMILEV, L. N. *Poiski vymyšlennogo carstva: Trilistnik ptičjego poleta* [online]. 1998 [cit. 4. 8. 2008]. Available from: <http://gumilevica.kulichki.net/SIK/sik02.htm>.

[53] Mainly the Buddhists speaking in language from Tibet-Burma group. In the 10th century, they created own state in the northern China that was inquired by Genghis Khan in 1227. They merged with Chinese, Mongols and Tibetan in 16th century. (*Tanguty* [online]. Vikipedija, svobodnaja encyklopedija, 2008 [cit. 4. 8. 2008]. Available: <http://ru.wikipedia.org/wiki/тангуты>).

[54] Bekrin people lived in Uyghuristan.

[55] In the Rashíd-ad-Dín conception, they are mainly nomads (it is nor linguistic and ethnic term – he includes also the Mongolian or Tangut lineages into the Turkic lineages).

[56] In this time, the term Chitaj/Chataj means the northern – frontier – Chinese regions.

land of **Kirgiz**, Kelar and Bashkire people, in Dest-i Kypchac and to the north of it, at the Arabian lineages, in Syria, Egypt and Morocco – all Turkic nations were named as Tatars.

(...) The Tumat lineage lived on the territory of the **Kirgizes** and it was an extraordinary assault lineage. (...) The Bulagachin and Keremuchin lineages lived on the Bargudzin-Tokum territory and on the border of **Kirgiz** land. (...) The Urasut, Telengut and Kushtemi lineages are similar to the Mongols, they know very well the Mongolian medicines and way of treatment. (...) They are living in the forests on the Kirgiz and Kem-Kemdziut[57] territory. (...) After the Kirgizes agreed with the servitude, and then risen up, sent Genghis Khan his son Jochi (Джучи / Зүчи / Жошы / Jöchi / Juchi) Khan to these lineages. He crossed the ice of the Selenga and another rivers, and conquered the whole **Kirgiz** territory.

(...) There are mountains and many forests and there is much snowing. They produce special boards, named *chane* ... they take a cane into hand, glide over the snow and use the cane for support, similarly as the boats on water. In this way, *chane* rides over the steppe – both on the plain and in the mountains too and the people hunt the mountains bulls or other animals. Except the *chane*, on that they are riding, they are fastening another ski, and lay on it the hunted animals. Even if they put on it two or three thousand *mans* of load (6,000 – 9,000 kg), they must not spent too much effort to go with the load on the snow. (...) *Chane* is known on the most of Turkestan and Mogulistan territory, mainly in the Bargudzin-Tokum region in Kori, **Kirgiz**, Urasut, Telengut and Tumat lineages ...

Kirgiz lineage. Kirgiz and Kem-kemdzuit are two regions that are very similar and have one government (mamlakat). Kem-kemdzuit (see note 57) is a big river. On one side it touches the Mongol (Mogulistan) territory and another border creates the Selenga river, where are the Tajdzit lineages; one side borders with the territory belonging into the basin of a big river, named Ankara-muren (Angara) till to the Ibir-Sibir territory (see note 46). Kem-kemdzuit borders from one side with territory and mountains, where lives the Najman lineage. The Kori, Bargu, Tumat and Bajaut lineages, some of them are strictly speaking the Mongols and they are living on the Bargudzin-Tokum territory[58] ... There are many cities and villages and many nomads in these areas. Title of each their ruler – even if he has another name – is *inal*, and lineage name of that people, which have respect is *idi*. The name of second region is Edi-Orun and name of local ruler was Urus-inal.

In the year *tolaj*, which was the *hare* year and corresponded to the year 603[59], Genghis Khan sent his two emissaries Altan and Bukr to these two rulers with an appeal to submit to him. They sent back theirs three emirs Urut-Utudju, Elik-Timur and Aktyrak together with the emissaries and also a white falcon as respect expression of younger against the older and submitted to him. After twelve years, in the year *barsa*, when raised up one of the lineages Tumat in Bargudjin-Tokum and Bajluk, the Mongolians asked from the Kirgizes, which were near, a military help (*tcharyk*) against the rebels, what the Kirgizes refused. Therefore Genghis Khan sent soldiers against the Kirgizes. The soldiers were under the command of his son Jochi. Commander of the Kirgizes was Kurlun, among the Mongols, an emir named Noka led the front lines, and he turned back the Kirgizes and

---

[57] Land between the Ob and Jenisej rivers.

[58] Bargudzin – one of the Bajkal lake inflows.

[59] The Persian year 603 started, according to our era, on 7 August 1206 and ended on 27 July 1207. (It is not the counting according to the Persian calendar, which is solar).

came back from the eighth river. When Jochi came there, the river Kem-Kemdjiut was covered by ice, he came on the ice, defeated and submitted the Kirgizes and came back.

This defeating of the Kyrgyz by Genghis Khan's older son Jochi mentions maybe a rumour, but it has another denouement. According to it, the Kyrgyz asked a khan (but we do not know his name) to give him as a prince his son Jochi. The khan agreed, sat his son on a horse and let him to go with emissaries. On the way, the young khan got to the kulans[60] flock, and they dragged him to death. After this accident, the Kyrgyz did not want a khan and stayed without khans.

If we keep to the written historical reports, then it is possible to resume that the Kyrgyz lineages in 8th - 9th century are reminded as allies of Turkeys against the Uyghurs – they triumphed finally in 840.

These Kyrgyz from Yenisei region accepted Mongolian domination firstly without any resistance, but, when in 1218, during the rebellion of Baikal nations[61], refused the Kyrgyz to help to Genghis Khan, they were defeated by Genghis Khan's son Jochi and thus they came under direct domination of Mongolians, which ended till in 1399.

From the 16th century, there is a mention of Kyrgyz living in the Turkestan area. It was reported by Sajf al-Dín Achsikendi[62], which mentions the *Story about the coming of Mír Yalíl to the visit of Kirgiz tribal chiefs*. In this story, there is also the list of Kyrgyz lineages. The story is situated after 1231, when there died the last ruler of the Khwarezm Shahs Empire – father of Saíd Mír Yalíl.

Saíd[63] Mír Yalíl came to Shirkent (on the territory of today's Tajikistan, approximately 60 km to the west from Dushanbe) and came to *khanaka*[64] of his big brother saíd Yalal al-Dín. In the *khanaka*, he prepared a feast, read the whole Koran and sacrificed gifts to the father's soul. Tagaj came within few days from Kok-Kij, invited the Mír Yalíl to the visit, where he very urged him and swore. When Mír Yalíl agreed, they came together from Shirkent. When they reached the Yeti-Kashka region, Ak-Timur-bachadur and Daulati-jar greeted them and stayed them to their disposal for the whole day. Then, they seated on horses, set out for the journey again and reached the Salus-bek Bulgatchi region. When the Bulgatchi together with his six sons served him, asked him to pray. The saint man Mír Yalíl looked kindly the six Bulgatchi´s sons and prayed. Six lineages originated from these sons – **Boston**, **Tejit**, **Yoo kisek**, **Deeles**, **Khydyrshach**, **Kangdy**.

When he left the Bulgatchi´s house, he reached Otuz Ogul region. He stayed here in the Tagaj-bachadur´s house. The Otuz Ogul´s sons Adine, Mungkush, Kara Batysh and Tagaj-bachadur prepared him plenty of noble meals.

---

[60] Kulan or Onager (Equus hemionus) is a horse belonging to the genus Equus of the family Equidae (horse family). Living in the Central Asia, it is similar to donkey.

[61] Except the Tumat also the Bargut.

[62] ROMODIN, V. A. *Materialy po istorii kirgizov i Kirgizii*. Sajf ad-Dín Achsikendi: Sobranie istorij (Madžmu at-taváríh). Moscow, 1973.

[63] Title of Mohamed's relatives (descendants of his daughter Fátima – Hussein and Hassan).

[64] "Monastery of Súfij ", which included dining room, mosque and school – madrasha.

Six sons were at Tagaj-bachadur, which were presented at the Saint man table. Saíd prayed for the sons – Kulan, Gyldjyr, Bogoston, Kara Choro, Sajak and Doolos. Six lineages originated – from Kulan the **Jadgar** lineage, from Gyldjyr **Bugu**, from Bogoston **Solto** lineage, from Sajak – **Sajak** lineage … (*the original text is not complete*).
When he left the hose of Tagaj, he reached the Ku Ogul region. Ku Ogul greeted him with his six sons and asked him for praying. The sons of Ku Ogul – Basyz, Kuschi, Munduz, Tchong Bagysh, Sary and Sundjek Chytaj-bachadur – stayed in Kusch. After Mír Yalíl prayed for the six sons, there originated six lineages.
When he left the house of Kusch, he travelled to Uzgend. He stayed ten days there, and then he left to Andugan. He stayed one month in Andugan and many people visited him.

3.3.3. European Travellers in the Middle Ages

The Europeans report about the Central Asia till in the 13th century, the authors are Carpini, Rubruk (William of Rubruck), Clavijo and later maybe the best-known Polo and his book of travels named Million. Marco Polo probably did not travel through the territory of today's Kyrgyzstan during his journey, similarly as another famous European traveller in Asia – papal legate Giovanni de Montecorvino.

But, probably Carpini visited the territory of today's Kyrgyzstan during his journey (1245–1247), similarly as Rubruk (1253–1255), the journey of Clavijo (1403 – 1406) finished in Samarian, where he was welcomed by Timur.

Carpini describes relatively widely the Mongolian, or Tatar[65] habits. We read about the eating habits, magical practices and everyday works in his book of travels.

Similarly, Carpini mentions the cattle breeding and food sources. According to this information, they were herdsmen – nomads, which did not deal with agriculture, respective vegetable production.[66]

Similarly writes also the coeval of Carpini, Rubruk that made his travel a little bit later:

First, you must know that they are eating, without exception, all their dead animals. In the summer, when their cosmos[67] is enough for them, they must not have anything other. If some horse or bullock dies at that time, they cut its flash on thin slices, hang them on the sun and dry them. They do not salt at all, and yet the flash does not smell.

Rubruk directly mentions the Kyrgyz during his journey:

A big river that irrigates whole area flows from the mountains (Talas); the inhabitants help to it and prepare canals and drains. But it does not flow in any sea; the earth absorbs it and there will stay only morass. I have seen there also vineyards and drunk the wine

---

[65] The name Mongol or Tatar could not be regarded as name of today's nation. Even if Carpini describes and names individual Asian nations precisely and names the individual nations that are under the rule of Mongolian Khan, or that are living near the Mongolian empire, the name Mongol is more political.

[66] CARPINI, de Plano J. Johannis de Plano Carpini antivariensis archiepiscopi Historia mongalorum quos nos Tartaros appellamus – Cesta bratra Jana de Plano Carpiniho ke dvoru Kujuk-chána 1245–1247, in: *Putování k Mongolům*. Prague, 1964.

[67] Kumis – fermented mare milk.

twice. There are no cities to the north from here; it is a territory of herdsmen named **Kirgizes**.[68]

In the opposite direction – from Chinese Khanbalik/Beijing – travels, sometimes in 1260, Rabban Sauma through Central Asia into Jerusalem and then to the Europe. He is Uyghur of Nestorian creed.

Even if he came through Kashgar that was quite plundered recently and continued through Talas into Khórásán (North-West of Iran), and he must come through the whole territory of today's Kyrgyzstan, there is missing any mention of Kyrgyz in his report. He records only the visit of khan's Ugedej / Ögedei grandson – Kajdukhan – in Talas and troubles related with the dangerous journey in this area. The Kajdukhan´s rule ranged up to Kashgar, but he had his residence just in Talas.

3.3.4. Modern Times

Still in the beginning of 17th century, it was not quite clear for the Europeans, in which relationship are *Cathay*, described by Marco Polo, and China. Only the Portuguese Jesuit Bento de Goes that travelled from India through Afghanistan into Kashgaria learns from another Jesuit Matteo Ricci that *Cathay* and *China* are various names for the same country.

Map 3. Russiae Moscoviae Et Tartariae Descriptio. Abraham Ortelius, 1584.
Source: <http://www.heritageantiquemaps.com>.

[68] RUBRUK de, W. Fratris Willelmi de Rubruk Itinerarium ad partes Orientales – Cesta bratra Viléma z Rubruku ke dvoru Mangu-chána 1253–1255, in: *Putování k Mongolům*. Prague, 1964.

著作物

More detailed information about Central Asia gives Ivan Unkovskij in first half of 18th century. He travelled into Dzungaria[69] as emissary of the Tsar Peter the Great. He describes, in the records of his journey[70] from the end of February 1722 till the end of April 1724, very detailed the territory of today's Turkestan, the Tarym River, Balkhash Lake and Issyk-Kul Lake.

He does not name the inhabitants living in Tian Shan Mountains as Kyrgyz, but Buruts. (*The Buruts have a nomadic life near the Tuskel Lake* – in such a way, there is marked the Issyk-Kul Lake on the map). The Buruts/Kyrgyz lived in approximately 5000 *kibitkas* and they were able to send 3000 persons into the army. The Buruts are marked on the map to the west of Issyk-Kul, and Unkovskij visited only the areas to the east from the lake (Tjup and Dzargalan rivers), where he probably did not meet the Buruts, or, at least, he does not mention them in his records.

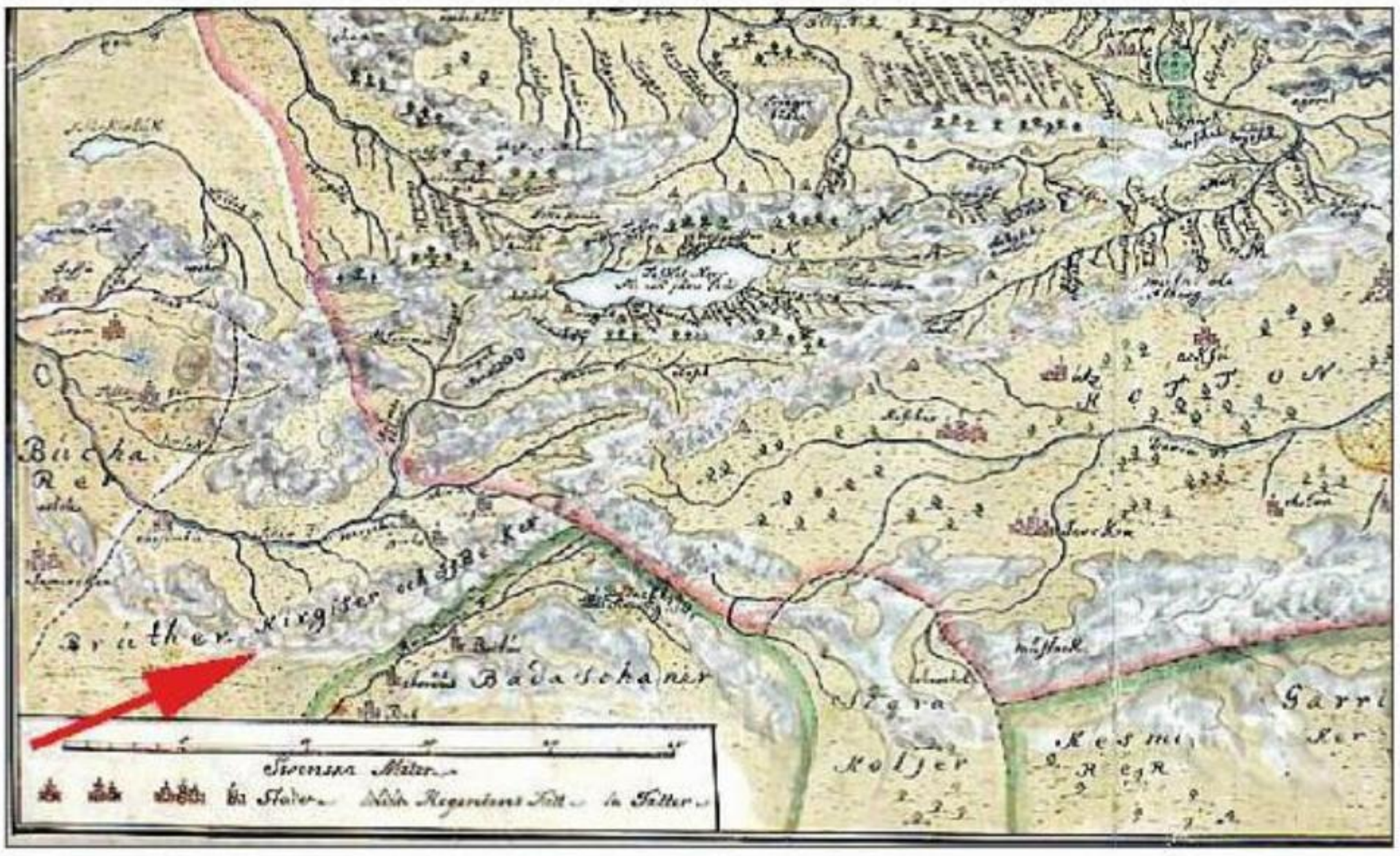

Map 4. Cut of Renat Map (Area Inhabited by the Kyrgyz).
Source: http://www.kb.se/Kart_bibl/Kartor/Rysslandskartor.htm (cit. 7. 7. 2007, Kungl. biblioteket – Sveriges nationalbibliotek).

[69] Historical province in western China with overlapping into Mongolia, named also as Eastern Turkestan.

[70] Posoľstvo k zjungarskomu chun-tajčži Cjevan-Rabtanu kapitana ot artillerii Ivana Unkovskogo i putevoj žurnal ego za 1722 — 1724 gody. (Red. N. I. Veselovskij). — Zapiski Imperatorskogo Russkogo geografičeskogo obščestva po Otdeleniju etnografii. Sankt Peterburg., 1887, t. 10, vyp. 2. (Посольство к зюнгарскому хунтайчжи Цэван-Рабтану капитана от артиллерии Ивана Унковского и путевой журнал его за 1722 — 1724 годы. (Под ред. Н. И. Веселовского). — Записки Императорского Русского географического общества по Отделению этнографии. СПб., 1887, т. 10, вып. 2.)

On the so-called Renat map[71] (Kalmyk map from 1733), there are the Buruts/Kyrgyz marked only in Fergana, to the south of Syr Darya.

It is therefore possible that the Buruts were forced out from Tian Shan by the Oirats and they were allowed to come back after the defeating of the Oirats by the Chinese in 1758. In the 18th century (before the downfall of Oirat rule), there increased the number of the Kyrgyz in Kashgaria and part of the Kyrgyz from the Kypchac lineage came through Kucha (probably from Tian Shan) to Hotan.[72]

From 1774–82, we have reports about the Central Asia from a Russia non commissioned officer Filip Sergejevitch Jefremov[73]. During the defeating of Iletsk fortress / Sol-Iletsk (Илецкая Защита / Соль-Илецк) against the rebellion of Pugachevsk, he was on the run before the troops of Pugachevsk, but he was captured by the Kyrgyz very early (on the territory of today's Kazakhstan, also by the Kajsaks) and sold as slave into Bukhara. Here, he went on duty to the atalyk (regent of khan and first vizier), which tortured him by drinking the salty solution for three days, to convert to Islam (the torture was softened by drinking of melted fat, to stay alive), but later, he appointed him (regardless that he did not converted to Islam) as company commander. Then, after obtaining the passport to Kokand, he escaped from Bukhara, and through Tibet, Kashmir, India and England, he came back (after nine years) to Russia. In his work, he describes relatively in detail, the living in Bukhara (city description, city bath and ways of washing, diseases from the dirt, securing of the city, way of building the earthen houses, obtaining the silk, cotton cultivation, clothing, punishment system – men were punished by hanging, women by burying to waist and by stoning, men were allowed to kill the unfaithful women and the boyfriend without judgement, the judges often gave the delinquents to the relatives on principle an eye for an eye, a tooth for a tooth). In case of the Kyrgyz (Kajsaks), he describes the falconry and way of food preparation.

That Kyrgyz take a food on the way – dry quark, from which they are making the pancakes and name they *krut*. They give it into a leader sack, named *tursuk*, sewn from the horse back foot, they are watering it and fastening it by strings to the saddle. During the ride, it will melt down and there originates thick milk that they are drinking. They are eating by hands. They are drinking kumys; it is mare milk.

---

[71] Johan Gustaf Renat (1682–1744), Swedish soldier and cartographer that travelled in Dzungaria.

[72] BARTOLD, V. V. *Tjan'-Gan'skie kirgizy v XVIII i XIX vekach* [online]. Centralnoaziatskij istoričeskij server, 1999–2007 [cit. 8. 9. 2008]. Source: <http://www.kyrgyz.ru/?page=75>; *Kirgizy. Istoricheskij očerk. – Sočinenija*. Moscow, 1963.

[73] JEFREMOV, F. Stranstvovanie Filippa Jefremova ... pisannoe im samim v Sankt-Peterburge 1784 goda. *c. d.*

3.3.5. Travellers in 19th Century

The majority of travellers to the Central Asia territory travelled in the 19th century from Russia. Russia was highly interested in the Central Asia territory and it sent many expeditions via Geographic Company to that area. These expedition participated in very important way on the mapping, geologic, but also ethnologic research. It is possible to name e.g. the travellers N. M. Przhevalsky, V. A. Obrutschev, N. A. Severtzov, M. V. Pevcov, or V. I. Roborovsky, P. K. Kozlov, G. N. Potanin, G. E. Grumm-Grzimaylo or A. P. Fedchenko (who, together with his wife Olga, made, in Turkestan and mainly in Pamir, researches concerning the local flurry, fauna, geography, but also ethnography). Very valuable data concerning the Kyrgyz and Kazakhs, which were not separated as independent nation in the first half of 19th century (see p. 16), gives C. C. Valikhanov.

Except the Russians, also another nation participated in the research of Central Asia. Between 1854–57, German brothers Rudolf, Adolf and Hermann Schlagintweit undertake a research trip to India and Himalayas, they cross the Kunlun mountains as first Europeans. Adolf travelled in the mountains on the Afghanistan border and continued into Chinese Turkestan. But he was captured in Kashgar as alleged spy and executed.

Among another important Central Asian travellers belongs Sven Hedin (1865–1952), which undertook the first Central Asian expedition between 1890–91. During his trip, he visited Persia, Tashkent, Kashgar and the territory of today's Kyrgyzstan inclusive Issyk-Kul Lake. We thank to Hedin for mapping and precise localisation of many areas in the Central Asia and Tibet. As Central Asian traveller, he is ranked on the second place by the importance after Przhevalsky.[74]

We have a description of horse feast (*bajgu*) from Hedin, in 1906, when he participated also the peculiar Kyrgyz national sport *buck plucking*[75]. The feast started early in the morning and the own buck plucking started at noon:

Forty-two Kirgizes ride on my side and behind me. Also the tribal chief, who lives on the east side of Mus-tag-ata, was there. All milled around, cried, neighed around.

[74] *Hedin* [online]. Ottova encyklopedie, 1996–2008, 1. 1. 1908 [cit. 15. 10. 2008]. Available from: <http://encyklopedie.seznam.cz/heslo/365686-hedin>.

[75] The buckplucking has very long tradition in the life of herders and it was still a big social event. Even in the time of Soviet Union, when the animals belonged to the kolkhozes, the buckplucking was culmination of each horse feast. These feasts were timed to the national holidays (mainly 1 May) and they belonged among the most important social events. During the buckplucking, the headless buck was thrown into a circle and everybody tried to get the buck. Every horseman had the right to participate in the game and everybody wanted to try his luck. The quickest and most skilful rider run his buck into his *aul*.

And now, the theatre started. The viewers came on side, to free the place before us. The rider, with the buck in his hands, comes to us and lays the poor animal near to us. The second Kirgiz grabs the buck by the left hand for his horn and by one attempt cuts his head by a sharp knife, lets it bleed to death, grabs then the buck for the rear legs and gallops over the plain. Horde of riders appears in the distance. They are nearing by a speed quite unpleasant. Around the buck, there are people and horses. They are fighting for the buck: who gets him, is the winner. One old Kirgiz succeeded in getting the buck. His horse can excellently make his way out and now, he gallops over the plain, another are following him, but in the last moment, they stop horses as a life wall and the fight starts now again. Many of them are blooding in the face, another have torn clothes and some horses limp.[76]

Another well-known traveller is the Hungarian Orientalist Armin Vámbéry (1832–1913), which travelled with support of Hungarian Academy through Armenia and Persia to Bukhara and Samarkand in 1861–64 (he was disguised as dervish). After the return back, he became professor of oriental languages on the university in Budapest in 1865. Vámbéry was always admirer of England and the enemy of Russia process in inner Asia.[77] In spite of insufficiency of philological data, he tried to prove the close affinity of Hungarian language with the Turkey-Tatar languages. He refers to this task in his book[78] and also the period reviews refer to his effort (*The Hungarians, as known, are searching for the origin of their nation and language, in the centre of Asia, where is living – according to the folk tale – another part of this nation*[79]).

There is very valuable information about the society structure and about the population habits in his description. Vámbéry did not come through the territory of today's Kyrgyzstan and he describes only the eastern coast of the Caspian Sea and Khiva, Bukhara and Samarkand. Yet, we can find records about the Kyrgyz in his reports – during his trip from Khiva to Bukhara, he describes the *Iapkenary* oasis inhabited by the Uzbeks, in which proximity is a desert, on which border are living the Kyrgyz in Akkamish. In the near Shurachan, there were fairs regularly twice a week – in the city, there was small number of permanently inhabited houses, but during the fair, there used to be open the covered shops (320 arched arcs) in the property of Al-Umer emir, older khan's brother, which had nice gardens in the city.

---

[76] HEDIN, S. *S Hedinem celým světem.* Díl I., Praha, 1912.

[77] *Vámbéry* [online]. Ottova encyklopedie, 1996–2008, 1. 1. 1908 [cit. 15. 10. 2008]. Available from: < http://encyklopedie.seznam.cz/heslo/349384-vambery>.

[78] VÁMBERY, H. *Reise in Mittelasien von Teheran durch die Turkmanische Wüste an der Ostküste des Kaspischen Meeres nach Chiwa, Bochara und Samarkand, ausgeführt im Jahr 1863.* Leipzig: F. A. Brockhaus, 1865.

[79] KOHL, J. G. Reise in Mittelasien... ausgeführt im Jahre 1863 von Herrmann Vámbéry (recension). In: *Göttingische Gelehrte Anzeigen*. Akademie der Wissenschaften in Göttingen: 1865, s. 1066.

In Khiva, the most favourite narcotic is *bengu* smoking. This vice is very widespread everywhere, because Koran prohibits wine and another alcoholic beverages and the government punishes violence by death. On the market, there is possible to move only very hard, because many buyers and sellers too are sitting on the horse. The Kyrgyz women are also sitting on horses with full sacks of kumys, they are keeping the hose in the mouth with which they are selling this beverage directly to the mouth of buyer. The skill in such kind of business must be on both sides, but only rarely goes some drop out.
In between, we had to go to our caravan that was some five hours away. It was extremely hot, but fortunately, there were some Kyrgyz tents, mainly in the sandy areas. When I was near the tents, there appeared Kyrgyz women and I had to take a drink from each of them. In the hot summer, the highest grade of hospitality is to refresh a dusty wanderer and more, the Kyrgyz are happy, when they may offer the strong sour mare or camel milk. The Central Asian nomads are using it as intoxicating drink, which characteristics is also the fact that it feed everyone. I drunk it many times but only small amount, as it was very sour.
(...) When I spoke with a Kyrgyz women about permanent way of nomad life, she answered me with laughter: *Surely we will be not as lazy as mullahs* (Muslims knowing the religious law) *and will not sit the whole days on one piece of land. The man must be moving, to see the sun, moon, stars, water, animals, birds and fishes, all is moving, only the death and earth stays on one place.*[80]

Russia Travelling to Central Asia

N. M. Przhevalsky

Nikolai Mikhaylovich Przhevalsky (*31. 3. 1839 – †20. 10. 1888) use to be considered as one of the most important Central Asian travellers, because he significantly contributed to knowing many of quite unknown areas thanks to his expeditions. But in his work, he dedicates very little place to the Kyrgyz and to the territory of today's Kyrgyzstan, because all his journeys came mainly through the Chinese and Mongolian territory: Mongolian between 1870–73, Lop-nuran and Dzungarian between 1876–77, 1st Tibetan 1879–80, 2nd Tibetan 1883–85 and during the last expedition in 1888, during the hunting on the Chu river, he became ill and died in Karakol near the Issyk-Kul Lake.

P. P. Semenov

Pyotr Petrovich Semenov-Tyan-Shansky (*1827–†1914) started, thanks to his journeys, the scientific cognition of the Central Asia region. Between 1856–1857, he made a research in Tian Shan and except the Issyk-Kul Lake investigation (he recognised that the lake is without outlet), a research of local flora and fauna too; he partially studied also the life of

[80] VÁMBERY, H. *c. d.*, p. 123–126.

local people. We have e.g. illustration from his reports, what kind of problems could occur during the weddings. Semenov describes one of the disputes criticizing formally closed marriage, when he participated on a judicial proceeding, called by two Kyrgyz lineages – Dulats and Atbans to solve a very complicated situation.[81]

In this case, the parents of bride and parents of groom agreed the ransom – kalym and the parents of bride received all from the parents of groom and from the groom in the agreed amount. But, when the groom came for the bride (and because the whole kalym was paid already, for his wife), the girl refused to come with the man and made threat by suicide. The parents of girl probably knew the daughter very well and knew that she is able to fulfil the threats. Therefore they tried to agree with the groom the return of kalym, what would be obvious in such a case, but also another compensations.

Any agreement became more and more difficult, as also the tribe chiefs and members of the groom lineages tried to solve the dispute. They understood the bride standpoint not only as quite unprecedented breaking the habit law, but also as offence of the whole lineage and own person.

Three most worthy men were selected from each lineage, to find the solution acceptable for both sides. The process took place in a special yurt under personal presence of bride and her parents. The objection of bride was the fact that she as member of "higher level" – so called White bone, could not be a second wife of her husband, but only a wife first and also main. The groom responded this objection that at the time, when he agreed the kalym, he was unmarried and in the time, till he paid the ransom for the bride, his brother died. To get married to the widow after his brother was not only his right, but also mainly duty. Therefore, there is not possible to say that the original bride would become second wife. By this explanation, the case was just more complicated, but in spite of this, the parties were able to agree.

The parents of bride were obliged to give back the whole kalym and more, they had to pay to the parents of groom and to the groom a compensation – kun, in the amount of originally agreed kalym. To compensate the honour of both parents, they exchanged fifty horses too.

N. A. Severtzov

Nikolai Alexandrovich Severtzov (*1827–†1885) ranks among such a Central Asian travellers, whose primary interest is mainly the mapping of up to now unknown lands and only secondary, they pay attention to the culture and way of life of local people. Severtzov explicitly mentions it in his work[82]. For all that, his notes about the life of Kyrgyz in half of 19th century are very valuable. He was the first European that visited and described the central parts of Pamir.

Severtzov pays attention to the division of labour between men and women and he has quite no feeling that the Kyrgyz women would be evidently subordinated to her husband. Severtzov sees the Kyrgyz

[81] SEMJONOV Ťan-šanskij, P. P. *Putěšestvija v Ťan-šan v 1856–1857 gg. (Memuary).* Moscow, 1948.

[82] SEVERCOV, N. N. *Putěšestvija po Turkestanskomu kraju.* Moscow, 1947 (orig. Putěšestvija po Turkestanskomu kraju i issledovanije gornoj strany Ťan-šana, S. Peterburg, 1873).

housewife, on his way through Tian Shan in 1873, as a real lady of the house, even if it is not noticeable on the first look. A person, coming into yurt only for a short visit, may have a felling of total subordination of the Kyrgyz women against her husband, but the reality use to be absolutely different:

The Kyrgyz women are very resolute. At home, they are absolutely ladies of the whole home – yurt. Of course, the woman works permanently here, but absolutely not as a servant, but as absolute housewife that prods the lazy nomad very often. Only during the feasts, the woman appears as subordinated to her husband, she even does not eat with him, but after he finishes the eating and this for the reason that she, as a housewife, must treat the guests first. Otherwise, during the everyday occasions, this work falls to the man usually. We could say that if a Kyrgyz indicates his courage, then only on a horse and outside the yurt; and a Kyrgyz woman vice versa – in the yurt, the husband is silent and she is resolute and independent. In case of attack, the men take the arms and run to the flock. The women stay on the place and defend themselves. In between, the men sit on the horses, come back and attack the invaders.

Except the division of labour, Severtzov is interested also in ways of wintering the Kyrgyz herdsmen and describes the situation in Karachodyur[83] in the autumn 1867. According to him, the wintering is, despite the high altitude and cold, quite comfortable. The herdsmen use kizjak[84] for heating that is available in sufficient quantity. This country is very good protected against the cold wind, even though the altitude is about 8,000 feet (2,500 m) here. Between Barskaun and Naryn, in the Sary-tur Mountain, there is possible, according to Severtzov, to winter even in the altitudes of 11,000–12,000 feet (3,400–3,700 m).

This high altitude is not very often during the wintering, but for the herdsmen is the most important, in the winter period, the as possible as thin blanket of snow because of pasturage possibility in winter too. The altitude itself is not the single factor influencing the snow quantity. The same importance has the slope exposition and the direction of predominating wind. A reason, why there use to be winters without snow in the altitudes about 4,000 m is that so high situated mountains are higher than the snow clouds and lower than the permanent snow threshold.

Another description of Severtzov is from October and November 1873, when he travelled through a herdsmen area near Naryn and when the herdsmen were prepared for wintering:

In the area, where there were the red coloured granitite rocks, there appeared small green little clearings between them. Almost all little clearings were already occupied by the Sarybagysh, which just came from Umbet-aloj. The grass around was already grazed in large measure and the herdsmen must stay here for the whole winter. But the lack is only apparent. Approximately 1,000–1,500 feet (300–450 m) higher, there were large pastures. The Kyrgyz like hidden places for wintering, partly therefore that they are good protected

---

[83] In the Naryn area – mountain Sadyk-tau, which is the western part of Terskey (Ala-Too).

[84] Dry, mainly sheep's dung.

against the wind, but also for the reason that the mountain KaraKyrgyz like to hidden theirs places.

Ch. Ch. Valikhanov

Chokan Chingisovich Valikhanov (*November 1835 in Kokchetav in Russia / today's southern Kazakhstan – †10. 4. 1865) saw often the culture of Central Asian people, in comparison with description of the Russia travellers, very different also from that reason, because he was born in the Central Asia. In addition, in case of Valikhanov, who undertook some journeys in the half of 19th century through the area of today's Kyrgyzstan (he travelled to Issyk-Kul in 1856, he undertook the eleven month expedition into Kashgaria in 1858–1859, he took part on the military expedition of Chernyayev), we find the consistent scientific classification of facts of the ethnologic character that are often missing in case of another travellers.

Division of the Kyrgyz

Valikhanov had data concerning the division and deployment of the Kyrgyz lineages living in the Semirechie / Zhetysu / Seven Rivers' basin area from his relatives (mainly the legendary interpretation from his grandmother and his father).[85]

Except the division into left and right wing of the "dikokamennye" Kyrgyz, there existed, in the time described by Valikhanov (1st half of 19th century), the term right and left hand. The division into right and left hand appeared at the Un (On) and Sul (Sol) Kyrgyz. The main representative of the Un was the Bugu "lineage", to the Sul group belonged the Soltu (Solto) "lineage".

This division (into left and right hand) has its origin in the far past and relies to the six Oguz-Khan's sons. This khan was the tribal chief of all Turkic lineages. The individual lineages split up into the *wings*; each of them lived on its own territory. Up to today (1st half of 19th century), the Beks in Bukhara have, according to Valikhanov, as the lineages representatives, theirs places on the right and left hand of the tsar's throne.

During the stay at the north Kyrgyz lineage Bugu in 1856, Valikhanov recorded a legend about the dual division of the Kyrgyz lineages.

---

[85] TURDALIEVA, Š. *Rodoplemennoe delenie Kyrgyzov po materialam Č. Č. Valichanova* [online]. Centralnoaziatskij istoričeskij server, 1999 [cit. 26. 8. 2005]. Available from: <http://www.kyrgyz.ru>.

The name Kyrgyz relates to the Kirgizbaj, which was the first tribal chief of the "nation", to which he gave the name. Kirgizbaj had only one son, Ak-uul (White boy). Ak-uul had, according to one version, two sons – Abl (Abel) and Kabil (Kain) and according to another version, Abl and Kabil were descendants, but not directly sons of Ak-uul. The offspring of Abl represents the right wing and the offspring of Kabil left wing. From the sons of Tagaj, which was the grandson of Abl (Bogorstan, Kojlak, Kildjir and Karachoro) came up also another lineages of the right wing.

The Kyrgyz are divided not only into the right and left wing. Valikhanov mentions that the Kyrgyz "nation" has three parts: right wing, left wing and the Ichkilik, which also use to be connected with Kirgizbaj in genealogic line.

Valikhanov classified following groups to the right wing lineages: Bugu, Soltu (Solto), Sarybagysh, Zedyger, Adegene (Adigine), Bassyz (Basyz), Bagysh, Tygaj (Tagaj), Cherikchi (Cheryk).

On the Solto example, Valikhanov mentions further division into lineages: *Solto lineage is divided into four generations: Kontu* (Kuntuu), *Bulekbaj* (Bolokbaj), *Tolkan* (Talkan), *Uchbagysh. By number, Solto does not overstep both the Sarybagysh, and Bugu. It is estimated that it includes about 20,000 yurts, even if the tax into Kokand is paid only for 1,500 yurts.*

It was possible to determine the territory inhabited by the Solto group to middle and western part of the Chuy valley and to the southern bank of the Chu River.

Valikhanov does not mention too much the lineages of the left wing that colonised mainly the Fergana Valley and Alay and Pamir foothills. He gained the information from representatives of the Bugu "lineage" (that were geographically considerably far away from the southern "lineages"). According to the Burut genealogy, their main part is from the Turkic race Kirgiz, to that came, during the time, strange parts – Kipchak (Kypchak), Najman and Kitaj lineages.

Less mentions of the left wing could have the ground in the fact that the southern Kyrgyzstan part is, from the number of "lineages" point of view, considerably more complicated. While in the northern part of the country exist only some big "lineages" (e.g. settlement of the Bugu "tribe" is connected roughly with today's Issyk-Kul area)[86], in the southern part, the number of "tribes" in southern part is considerably higher, but they have much less members[87].

---

[86] On the territory, among the Bugu "tribe" members, are living also another members of another "tribes", but they usually declare that their origin and roots are in another area.

[87] HVOSLEF, E. H. *Tribalism and modernity in Kirgizia.* The third Nordic conference on Middle Eastern Studies: Ethnic encounter and culture change. Joensuu, Finland, 1995.

Ways of Livelihood

Valikhanov[88] pays attention to the ways of livelihood of the Kyrgyz in the past – according to him, the Kyrgyz living in the high mountains environment were neither framers, neither fishers, but they were always skilled hunters. In the 13th century, they paid to the Mongol the taxes in furs and the falconry was very widespread among them.

The number of animals in flock was different – while on the territory of today's northern Kyrgyzstan, the richest manaps had 3,000 horses, the rich men at the Kyrgyz-Kajsak used to have flocks of 15,000 pieces and some even more – one rich man of the Ajdabul lineage, Aznabaj, had 25,000 pieces of cattle.

Valikhanov describes also the trading of the Kyrgyz herdsmen in 19th century and locations of markets:

> Kuldja (Yining), western China. On 10 October, there appeared new yurts of the Adban Kyrgyz, which came to sell the cattle and to gain the articles of daily use. For ten pieces of cattle they give two pieces into the state treasure and for the rest they are buying mainly cotton clothes from Kashgar. Also the buyers from Troick sold here, tee, one sack for 59 roubles.[89]

The average price for one ram was 1 rouble, the other prices were approximately in following relations: fox, wolf and marten leather for 1.5 rouble; lynx leather 5 roubles. The price of big ten-pud kettle was 3 roubles, of three copper teapots 5 roubles, melton coat 1 rouble. It implies from these prices that the value of goods offered by the nomads on markets was not too high in comparison with e.g. leathers of hunted animals (the price of similar leathers of wild animals was even by 50 % higher than the price of whole ram, the situation was similar in case of industrial goods).

Comparing the prices of animal and vegetable production gives again clear discrimination of herdsmen – price of one pud of wheat (16 kg) was about 30 kopecks, of one pud of millet 45.5-48 kopecks. Therefore, for one ram, it was possible to obtain approximately only one sack of wheat.

The vegetable production was spread considerably less, mainly in the fertile areas in Fergana Valley and in some areas around the Issyk-Kul Lake. Important used to be also fishing near Issyk-Kul.

Although the vegetable production was usually quite unknown item at the herdsmen, Valikhanov indicates that each Kyrgyz seeds the corn according to his need, and reaches relatively high crop – the crop of ten sacks of corn is in case of wheat from one seeded sack of the corn. The Kyrgyz from one lineage are seeding around 15,000 sacks of corn every

---

[88] VALICHANOV, Č. Č. *Sobranije sočinenij v pjati tomach*. Tom I. Alma-Ata, 1961.
[89] VALICHANOV, Č. Č. *Sobranije sočinenij v pjati tomach*. Tom II., Alma-Ata 1984.

year. By conversion, it is possible to estimate the yield to 1–1.5 t/ha, what is fully comparable with the yield of today.

These data are very interesting, because they show that intensive farming was developed also on the territory of Kyrgyzstan, outside the most fertile areas too. Yet, it is not possible to understand the information "all the Kyrgyz" to the letter, because the absolute majority of the Kyrgyzstan territory was a herdsmen area, where, because of bad climatic conditions, there was not possible to grow even the most resistant commodities. The growing of such commodities in these areas started in the Soviet times after improvement the sorts that were able to withstand the local hard conditions.

In more favourable Kyrgyzstan areas started the wheat growing in the beginning of 17th century and it should be imported by Bajkabyl from Kashgar, one of the most famous tribal chiefs of the Dzhanysh lineage.[90] But, the wheat was not the single grown commodity. Also barley and millet were grown in the bigger extent. The millet had big importance in the winter period, because there was cooked a puree from it substituting the missing milk. Another commodities were sorghum (dzugars – ak-kunak, Sorghum cernuum) – used for feeding the horses, next pea, barley, lentil, linen, maize and sesame imported from China.

Dwelling

Figure 4. Kyrgyz (i. e. Kazakh) *Kibitkas* in Orenburg Steppe, 1802
Кыргыз кибиттери Оренбург талааларында 1802.
Aquarelle I. A. Ivanov / Акварель И. А. Иванова. Source: <feb-web.ru>.

Valikhanov describes also the dwelling of Kyrgyz inhabitants. There were differences in the dwelling construction even among individual lineages. During the listing of lineages of "Dikokamennaya orda" in the 1st half of 19th century, he specifies their number by dwellings quantity. There is mentioned the number of "kibitkas" (light tents) almost at all the

[90] VALICHANOV, Č. Č. *Sobranije sočiněnij v pjati tomach*. Tom I–V. Alma-Ata, 1984.

lineages, while the number of yurts is mentioned only at one lineage (Sarybagysh).

The equipment of yurt was depending on the wealthiness of the owners and on the conditions in which the nomad lineage lived. The richest Kyrgyz/Kajsak (in the area near Issyk-Kul) had the yurt decorated by the carpets from Bukhara and by Chinese clothes[91], while inside the yurt of majority of the "Dikokamennye" Kyrgyz used to be very little equipment, mainly without hanged carpets and with thrown items of personal use.

Religion and Habits

In case of folk customs and religion, Valikhanov describes *obo*, having important place in the religious life. Formerly, it was a place of worshipping (at the Mongols and Turks) and usually it was a place of ancestors burying.

According to Valikhanov, in case of obo, there are stony or earthen embankments in circle form. There are branches in the stone hill, on which are fastened pieces of cloth or horsehairs serving as sacrifice to the mountain ghosts.

The Kyrgyz made also the shaman practices, as pray to fire or prophecy from ram's shoulder blade. The shamanism mixed with the Muslim faith at the Kyrgyz – they believed in Allah and together in *ongons* (ancestor ghosts). Absolutely common was the worshipping to the fire and via shamans the invoking the ancestor ghosts with Muslim angels and praising the Allah.

The cult of ancestors, to that they sacrificed various animals and whose graves were visited, was very developed by the Kyrgyz still on the turn of 19th and 20th century.

To the importance of fire for the Kyrgyz paid attention not only Al-Marvazi in 12th century (see p. 22), but it is also mentioned by Valikhanov. According to him the important role of fire in the life of Kyrgyz shows also the fact that they named it mother. It has cleaning function that was manifested during the ritual by going through between two fires. In the time of domination of Mongol khans, no one received a permission to come to the ruler without previous going through between two fires. Hereby should be removed entire bad magic against the ruler. The bride, at the entry into new grange, had to bow down to the fire in a "big house", what was connected with the visit of dwelling of father or grandfather of the future husband – so that the family is so happy as the ancestor families and then she came out into *otav* – yurt for newlyweds.

---

[91] SEMJONOV Ťan-šanskij, P. P. *Putěšestvija v Ťan-šan v 1856–1857 gg. (Memuary).* Moscow, 1948.

A mighty power was in the ring – to get around of somebody in a ring meant to take all his diseases and bad magic too. Formerly, the fathers often ran around the yurt where was their ill son.

In case of last things of a person, according to the reports from 19th century, the extraordinary attention was paid only to the funerals of rich men, which left to build (during the life) gigantic monuments that used to be important prestige item. Valikhanov writes that one of manaps of the "Dikokamennye" Kyrgyz (Dzhantaj) paid for making the monument to a craftsman from Kashgar a huge amount in natural exchange: four "ninths" and 100 rams more. The ninths included always nine pieces: 1. slave + 8 horses, 2. camel + 8 horses, 3. riding horse + 8 horses, 4. bullock + 8 cows.

But building of such an expensive monument was not so frequent. Majority of graves of the poorer Kyrgyz was only with smallish embankments, some stones and a stick, thrust into earth.

After the death of husband, the wife had to screaming lament over his dead and a flag was hanged on yurt. The colour of this flag depended on the age of the dead. If died a young man, the colour was red, in case of middle age man, it was black and in case of old man, the colour was white.

3.4. Annexation to Russia

The annexation of today's Kyrgyzstan territory to Russia ran roughly from 1850. The territory of today's Kyrgyzstan belonged, on the beginning of 20th century, from the biggest part to the khanate of Kokand – this state took control also over the North-Kyrgyz and South-Kazakhs lineages. Because of security ensuring of that area, there was built the fortress Pishpek in 1825 – future capitol of Kyrgyzstan Bishkek and Tokmak.

The khanate of Kokand was a state with hard feudal practices that, moreover, led the wars with neighbour Emirate of Bukhara. The population withstood the absolutistic governing of the local authorities, the tax, juridical and military politics very bad, and therefore the Kazakhs (Kajsaks) and Kyrgyz lineages started in 1855 to ask the Russia for gaining its vassalage.

The Russia vassalage gained, the members of Bugu lineage living near the Issyk-Kul Lake on 17 January 1855, the lineages living in the East and Middle part of Chuy lowland in 1862, the lineages from the Suusamyr and Ketmen-Tjube valleys during 1864, and also the Sajak lineage in the end of same year (on 24 December). Following is the example of request of one of the manaps from the Sajak lineage for accepting this lineage in the Russia Emporium:[92]

---

[92] TEREŠČENKO, L. *Istorija Kyrgyzstana* [online]. Informacionnyj portal o sovremennoj Kirgizii, 2007 [cit. 12. 9. 2008]. Available from: <http://www.allkyrgyzstan.com>.

Map 5. Map of "Independent Tartary".
***School Atlas* by James Cornwell, 1833.**

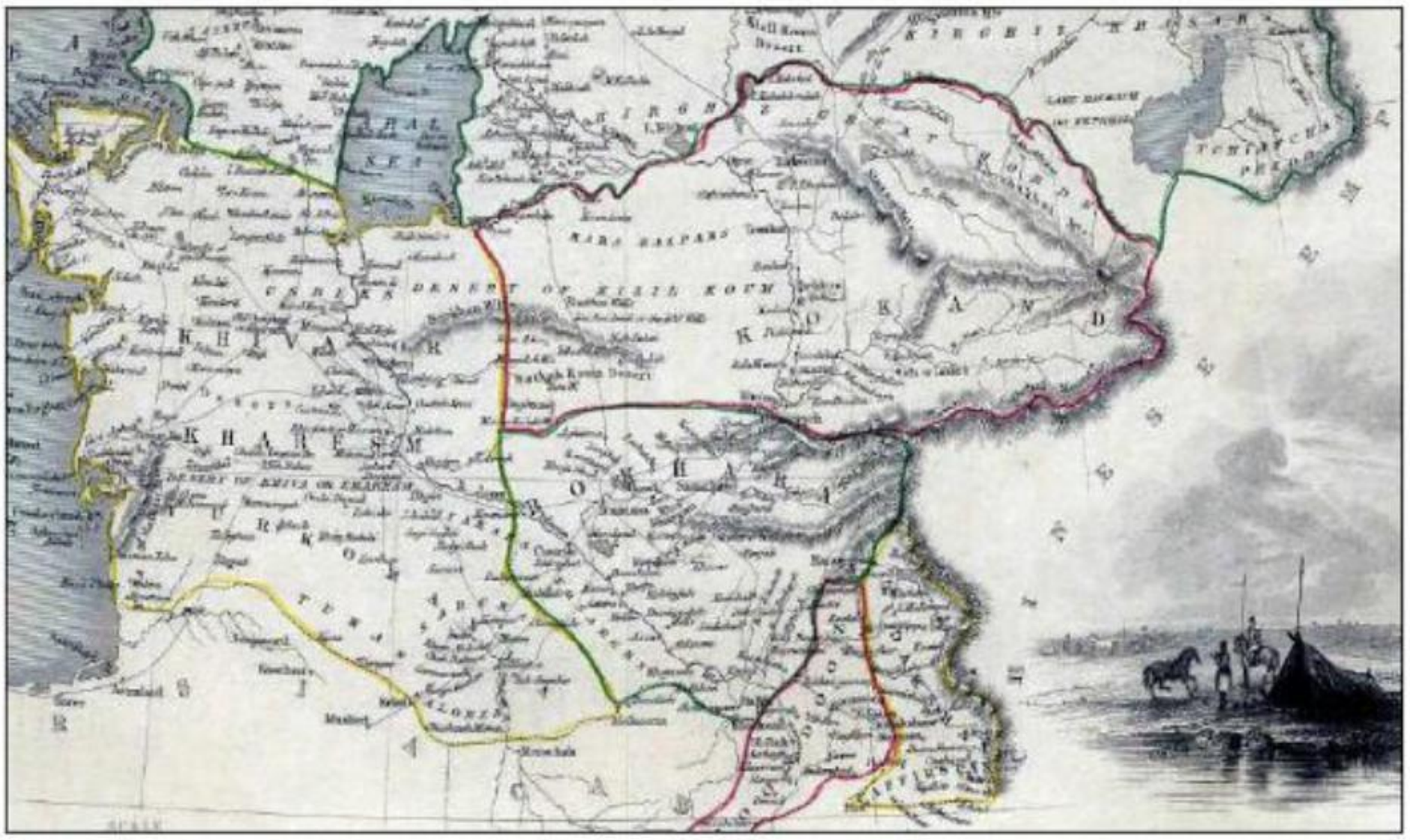

Map 6. Independent Tartary.
The Illustrations by W. Bragg & Engraved by J. Rogers, 1851.

Request of the Ryskulbek manap from the Sajak lineage to the representative of the Zachujsk troop, to M. G. Chernyayev with request for accepting the Sajak lineage to the Russia vassalage.

To the commander of Ak-Mechet, Turkestan, Chimkent, Pishpek and Tokmak I am paying my deference and submitting the following request. Me, Ryskulbek, which migrates between Andizhan and Ketmen-Tjube (see map on p. 43) and which dominates over nine thousand of yurts of the Sajak lineage, I am expressing by this letter my wish to enter into a true vassalage of the White tsar together with my people. If there will be met my request, inform me about it and I will stay on my original pastures, from where I will serve to the ruler and to you. The places on Ketmen-Tjube belong to me from a long-times and I do not migrate to anywhere from there.

The Sarybagysh and Solto are repressing me already two years, but if you send me a letter, they will not repress me more.

For correctness the high intendant (обер-квартирмейстер) colonel Babkov.

Of course, the entry of many nomadic lineages into Russia vassalage, ensuring higher safety, had to lead to conflicts of the khanate with Russia troops. But the Russia army had huge predominance and already in 1860s, the Russia took control over the bigger part of the khanate of Kokand.

Map 1. Extent of Migration Area of One Lineage – Sajak (Andijan – Ketmen-Tjube). Map base <www.expedia.com>, completed.

While the population of northern part of Kyrgyzstan became part of Russia voluntarily (a monument of hundredth anniversary of "voluntary annexation of the Kyrgyz to Russia" still stays in Bishkek), the southern parts were adjoined mostly by military power. In 1876, the southern parts were adjoined, the areas of Fergana and parts of today's Tajikistan in connection with the total conquering of the khanate of Kokand. These areas were incorporated into the area of Fergana and Syr Darya.

Together with the military occupation of Turkestan, there started also its colonisation by Russian population. Whilst the creation of position in trade and industry followed mostly after the military occupation of some area by European powers, the Russian colonisation was characterised by mass incoming mainly of Russian farmers. Considering that this

colonisation ran quite casually, without calculation of the farmland that should be available, and absolutely did not take into consideration the needs of local population, there started to appear many problems.[93]

Although the local administration supported the Russification of the area, it was justifiably afraid of origin of rebellions among the local people. This administration was responsible for keeping the peace. In the time of governor Kaufman, the central government did not influence his moderate colonisation politics.

Kaufman did not allow to colonise the farmland by the newcomers, but he made possible to take the free land in steppe areas of the Semirechensk area. At the same time, he forbidden to the local people to sell the land to the Europeans (and also to the Russians). For this reason, during the first two decades of the Russian governing in Turkestan, only 2,170 farmers moved into the area.

But the local government was not able to regulate the number of incomers without helping – it needed the central government support. In the beginning of 1890s, there flocked, because of famines in the central Russia, a wave of immigrants into Turkestan too. From 15,000 of incoming farmers, only 2,000 persons were allocated and received a land of local people.

The remaining farmers were in very bad position and moreover, there came, quite uncontrolled new incomers. The local administration gave to the Russian farmers the land of local farmers on larger and larger scale, what caused the dissatisfaction of Muslim people.[94]

Another problem was also the fact that not only the farmers were among the newcomers but also various adventurers that wanted to get easy rich in Turkestan.

The newcomers did not achieve big successes in farming in comparison with the local people. The local people had much more bigger experiences with cultivation of plants that the Russians did not cultivate at home, or only very little – cotton, vine, fruits. The situation led, of course, to the fact that the production of Turkestan cotton dropped, what influenced the manufactures in Moscow very quickly. It was one of the reasons of requests to prevent the Russian colonisation of Turkestan land. In 1896, there was declared the prohibition related to the Semirechie area, and one year later, the general governor enlarged this prohibition by its circular also to another regions of the land.

---

[93] SADYKOVA, B. *Politika Rossii i Turkestanskoje nacionaľnoje dviženije*. "Dogry Ýol" ИОЦ Turkmenistan [online]. 2006 [cit. 18. 9. 2006]. Available from: <http://www.dogryyol.com>.

[94] *Někotoryje problemy carskoj kolonizacii Turkestana* [online]. CA&CC Press, Sweden, 1998–2006 [cit. 23. 12. 2006]. Available from: <http://www.ca-c.org/journal/11-1997/st_13_kaganovich.shtml>.

In spite of these measures, the uncontrolled colonisation of the area continued and the Turkestan administration adopted another measures against the unjustified land occupancy at the expense of Muslim population.[95]

The Russian administration of the controlled areas left the existing governing and juridical system on the lower levels inclusive the persons. Therefore, the juridical power in Turkestan was still in the hands of *kazis*, which judged the settled population according to the Muslim law *sharia* and *bijs*, which judged the nomadic population according to the rules of common (*adat*) law. Mainly the *bijs* often did not have any knowledge not only about the Russian law, but also even about the common law.

According to the witness of coevals, they used to be not only illiterate, but also very stupid. During the delivering of judgments, the *bijs* decided mainly in line with interests of their lineage and they favoured own relatives. Both for the *bijs* and *kazis*, there was one common characteristics – accepting bribes.

On the higher levels, there were the Russians, but the situation was bad also here– some judges were quite without both corresponding education and necessary juridical praxis too. Although the Russian government was aware of the serious flaws in the juridical praxis, it did not hurry with the solution, maybe also from the reason that these local judgments did not charged the budget. Their operation was covered by litigating parties – the court fee *bijalyk* amounted 10 % from the obtained sum.[96]

Although the tsar government did not interfere into the social structure of the society, there started another rebellions against it in the beginning of 20th century. During these rebellions, the number of population in Kyrgyzstan dropped by 10 % and the number of bred animals by one third in 1903–1913.

The biggest rebellions were on the territory of today's Uzbekistan in Andijan in 1898 and 1916. As a result of these fights, the number of Kyrgyz population dropped by 30–40 %, the number of bred animals reached 60 to 70 %.

The turn of century and first two decades of 20th century were under the sign not only of mass moving of the Russian farmers on the territory populated by the nomadic herdsmen, but also of the involuntary departure of local people (mainly into Pamir, Afghanistan and after numerous rebellions, mainly in the Fergana Valley, and following repressions and genocide in 1916, also to China).

---

[95] KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol. *Lidé z hor a lidé z pouští: Tádžikistán a Turkmenistán. Střípky kulturních proměn Střední Asie*. Praha: Univerzita Karlova, 2007.

[96] KAGANOVIČ, A. *c. d.*

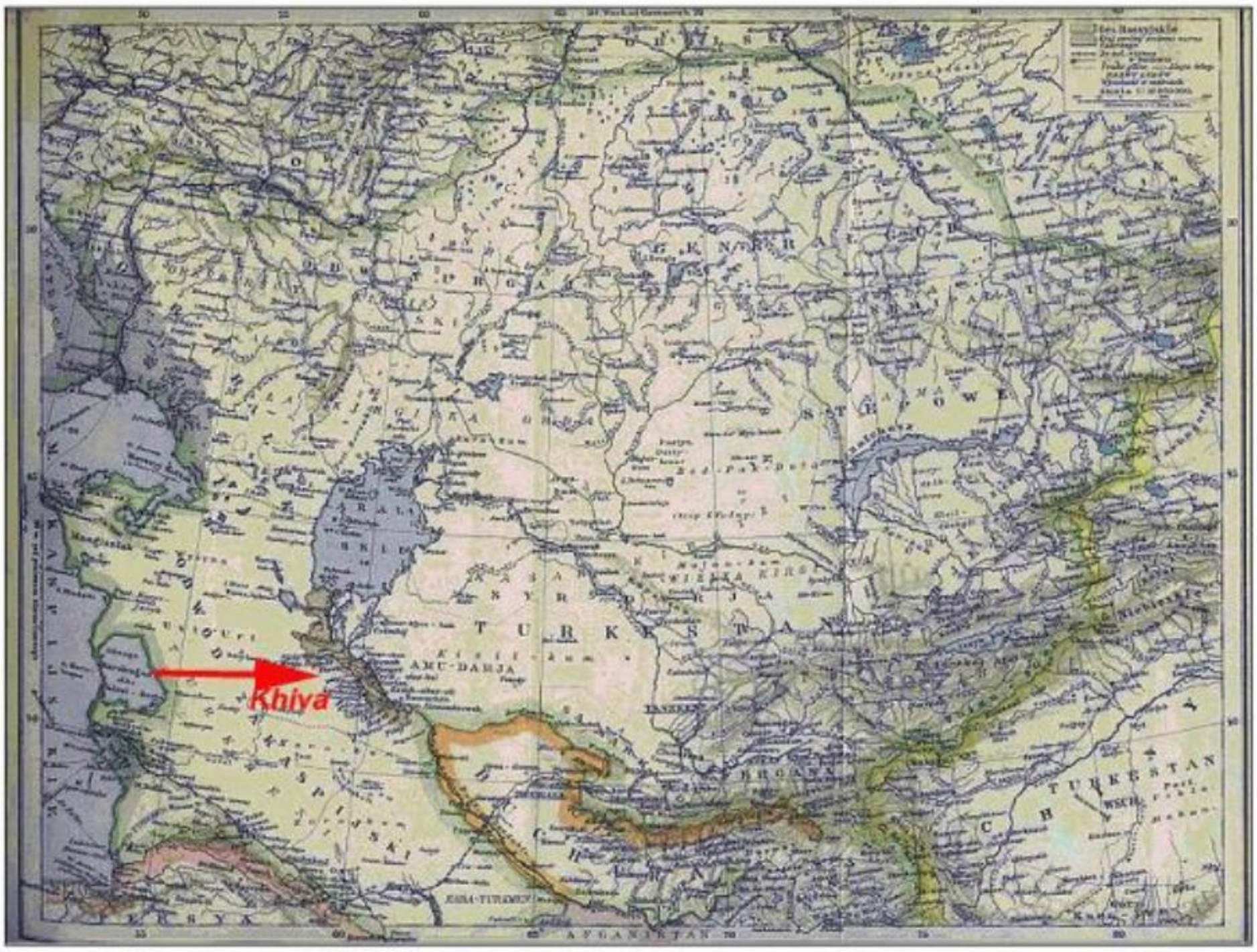

Map 7. A 1903 map showing Khiva within the much reduced borders the Khanate had during 1874–1920.

Source: <http://pl.wikipedia.org/wiki/Chanat_Chiwy>

3.5. Soviet Period

The assessment of Soviet period is very difficult, because the Soviet Union gave the modernisation to the Central Asian countries, but it also changed the local culture in a very insensitive way.

There is necessary to mention the following positives of the Soviet regime: modernisation (but it was paid very hard in the time of collectivisation in 1920s by violent impacts against the population, judgments with rich flock owners and banishment of many people to Siberia), total illiteracy removing, higher accessibility of the university education, industry building, improving the situation of women in the society.

The industrial development was attended by the development of social infrastructure in the form of mass houses building, there were built hundreds of schools[97] and hospitals, and huge investments were put into irrigating systems. As a result of this mass industrial development was

[97] „LIKBEZ" Project – likvidacija bezgramotnosti.

quite ten times greater gross product of the Kirgiz Soviet Socialistic Republic in 1940, in comparison with 1913.[98]

Figure 5. 50 Kopeek note from the Turkestan Soviet District.
It dates from 1918, although it's not marked. <www.banknotebank.com>

Figure 6. 250 Ruble note from the Turkestan Soviet District.
It dates from 1919. <www.banknotebank.com>

The new Soviet culture came often very unnaturally – by regulations from above. The Soviet/Kyrgyz writer Aitmatov depicts in his novels stories from meetings, where the people lamented over all old: from wrong wedding celebrations – e.g. why the people did not kiss on the weddings, why the bride does not dances with the father in law, and also the original names were criticised – there exists a list of new names and to use the olds

[98] ANDERSON, J. *Central Asia's Island of Democracy*. OPA 1999.

is extremely unsuitable. Not the dead were spared – to lament and burry the deceased had to be made also according to a new procedure.

Despite of these impacts, the original culture changed very slowly in many aspects – social structure stayed still patriarchal, the girls went to the groom's family after the wedding (patrilocality). The total majority of marriages was agreed by the parents without any possibility of substantial influencing the partner selection from side of future married couple, the families were still very large (about six persons). In the soviet period, in connection with continuing modernisation, there started to go deepen the cultural divisions between the life in the city and on the countryside.

The implementing of soviet culture was made mainly by Russians that created an elite in all aspects – they held the leading political and economic functions, they formed two third of members in the Kyrgyz communistic party in 1970. The incremental increasing of Kyrgyz number in the local leading functions started after installation the Kyrgyz politician Turdakun Usubalijev into the function of first secretary of the Kyrgyzstan communistic party in 1961.[99]

3.6. Forming New History After USSR Disintegration

In the former Soviet republics, there was necessary after the collapse of old system in 1990s that provided also own ideology, to create a new model. There appeared difficulties, more then enough, during the searching of new roots – various groups started to use the incurred ideological vacuum to enforcement of own aims (political, religious, nationalistic) what led to increasing of radical climate in the society.

During the process of creating new own identity, the state authority plays important role, respective the governing group that may submit new ideologies with the aim to create this identity. Certain role are playing references to old traditions (herdsmen, religious, new interpretations of history) that should fill the gap incurred by processes leading to eliminating.

In many post-soviet republics, inclusive the Central Asian, there was necessary to tackle the situation, when there appeared new states on the world map for the first time, moreover with borders that were, often very unnaturally, marked out in 1920s to 1930s and with population that was identified by Soviet culture for many years. It was good expressed e.g. by once very popular song: *My address is not house or street, my address is Soviet Union.*[100]

---

[99] KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol. (KUBEK, P.) *Pastevecká společnost v proměnách času: Kyrgyzstán a Kazachstán*. Praha: Univerzita Karlova, 2006.

[100] „Мой адрес ни дом и ни улица, мой адрес Советский Союз."

During the searching for new roots, there was the easiest to come back into history – in the Baltic republics, the people had tendency to the West-European civilization from which the new states "deviated temporarily" after 1940. In the Central Asia (but also in e.g. Azerbaijan) there were intensively recovered again the Muslim traditions as a mean of new identity that was introduced as the return to the old, but forgotten identity. The representatives of these states started to certify the affiliation to the Islamic civilisation and Turkic culture. It was one of the reasons for strengthening the relationships with influential Muslim states – centres of Islamic civilisation – mainly with Saudi Arabia and then with Turkey as representative of Turkic world.[101]

The transformation of whole society included also the creation of new ideology. The declared transformation aim was very unclear and defined only in outlines. Some of the aims were declared even retrospectively – only during the evaluation of transformation steps, there was referred to the reached objectives, which were not taken into consideration too much in the beginning. Majority of presidents of the Central Asian republics started, later, to speak about "reaching the millennial desire of nations" concerning the independency, but in the beginning of 1990s, after USSR disintegration, they referred to the fact that the independency was rather imposed to these nations – e.g. the former Kyrgyz president A. Akayev compared Kyrgyzstan after the USSR disintegration to the situation of a fish that was laid on a dry bank[102].

3.7. Historical Constructs in the States of Former USSR

Turkmenistan. The regime of former Turkmenistan president Niyazov – Turkmenbashi is unambiguously on the top in creation of new historical constructs. The new history was created after state order and this history should demonstrate the antiquity and extraordinary position of the Turkmenistan nation in the worldwide criterion. The people were influenced by state in such an extent that there was rigidly requested (under sanctions menace for the public servants) to wear *traditional* Turkmenistan clothes and hairstyle in case of Turkmenistan girls, *traditional* headgears for boys and men etc.

President Niyazov came deeper and submitted to his nation his prophecy book Ruhnama that was called as *sacred* (*mukkades*). This fact alone could awaken a big displeasure, because there is usual to connect the world *mukkades* only with Koran. Opponents of the practices of misusing

---

[101] SAČKO, G. V. Rossijskoe neoevrazijstvo o principach i putjach integracii SNG. In: *Dnevnik Altajskoj školy političeskich issledovanij. №18.* Barnaul, 2003, p. 294–295.
[102] AKAJEV, A. *Istorija, prošedšaja čerez moe serdce*. Bishkek, 2003.

the religion were very efficiently silenced and the inscriptions form the *sacred* Ruhnama appeared also on the walls of mosques.

There was built a mosque Ruhnama, where it was obliged to read this text instead of Koran. Sunday was renamed to "Ruhgun", Day of Soul. This day was devoted to reading of Ruhnama in mosques. Each weak used to be opened the big Ruhnama Memorial situated in a park with the same name in Aschabad and people sitting on benches could read on Sundays, ergo more Ruhgun walks, the sacred words.

President used a tactics to destroy all the old and to build all newly. Under the term "old" there was understood all, what reminded the Soviet Union, under the term "new", what could refer to ancient traditions of Turkmenistan nation, which were nevertheless created on the political order. And thus, there arisen new feasts, new national heroes – founders of Turkmenistan nation, then ceased using of Cyrillic alphabets, there were renamed the days of week and months of year.

According to Ruhnama, the first wheel was invented, of course, by the Turkmen. Except the wheel, the Turkmen invented also white flour, horse of Akhaltekin, dogs of Alabay and traditional national carpets. And, as wrote the president Niyazov under this list: "The nation of Turkmen is so ancient as these its artifacts."[103]

But, the interventions into history and its special purpose interpretations are not only the question of Turkmenistan, but they rely also to another post-soviet republics. This deformed history comes into history schoolbooks (the state intervenes into their conception everywhere), and thereby there are fixed the created myths. The history of nations is becoming a fairy story, where the members of given nation are acting as brave heroes that humble entire evil and the historians – authors of schoolbooks – are becoming very often modern fairy story writers.

Ukraine. In Ukraine, where arises certain rivalry in using the Russia and Ukraine language, the children are learning in the schools that the Ukrainian is *one of the oldest world languages*, in which *also Ovidius wrote the poems* (Ukrainian for beginners – Украинский язык для начинающих, article of E. Gnatkevitch, Kiev, 1992). Another schoolbook author S. Plachinda (Dictionary of ancient Ukrainian mythologize – Словарь древнеукраинской мифологии, Kiev: Ukrai'ns'kyj pys'mennyk, 1993) does not deal with antic and it names the big Ukrainian directly as *Sanskrit* and *Great mother of all Indo-European languages*. The legendary Aryans were in fact the Ukrainian, which are marked by the authors modestly as first world farmers, inventors of wheel and plough. The Hun

[103] KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol. (PROKOPOVÁ, H.) *Lidé z hor a lidé z pouští: Tádžikistán a Turkmenistán. Střípky kulturních proměn Střední Asie*. Praha: Univerzita Karlova, 2007, p. 178 and following.

leader Attila was as a child of an ordinary Ukrainian boy. Some authors are not able to reconcile with *Russian* Kievan Rus and give evidence of its Ukrainian origin – today's Russians are also, in fact, the Ukrainian.

Latvia. In Latvia, there are not so much obvious these impacts into history as in Ukraine, but definitely they do not want to link e.g. the heroic fights during the World War II with the soviet Red Army. In the history schoolbook (*History of Latvia. XX Century. Riga: Jumava, 2006*) issued under support of the USA embassy, with foreword of the president and foreign minister is written: *The Latvian legionnaires*[104] *were distinguished during the fights by extraordinary persistence, skill and courage*. The concentration camps in Latvia (Salaspils) and on the Latvian territory occupied by Germans are marked (although there were died hundred thousand people, inclusive 12 thousand children) as *working-corrective*, and moreover, there were mainly *criminals, deserters, tramps, Jews and similar*... in these camps.

Estonia. In Estonia is the situation more funny again – *one hundred of Estonians were part of the troops of Kiev prince Oleg in 907 during the attack of Constantinople* (history schoolbook for class 5 of M. Laar – Ajalugu *5. klassile* Tallinn: Avita, 1997), who also does not mind that the Estonian ethnic group arises much more later). According to this schoolbook, the death of Suvorov was caused by two Estonian farmers that pierced a side of the commander, when he wanted to make available the path, what is surely an evidence of *steadfast spirit of Estonian nation.*

Azerbaijan. According to the official Azerbaijan history, the first Azerbaijan was biblical Jafet, son of Noah, who single was saved during the deluge (T. Mustafa-zade – General history). No small wonder that also Alexander Macedonian was afraid of the Azerbaijan, and he rather avoid the passage of arms with them. Interesting is also a name of chapter *Armenian lobby in Russia (Soviet) Administration.*

Georgia. If we should believe all the mentioned historians, then the first Georgian was grandson of first Azerbaijan. The legendary Georgian forefather Targamos should be a grandson of already mentioned biblical Jafet.

The Georgians had bad experiences with the Russian from time immemorial – the Byzantine ruler Wassily II launched out with his numerous army against Georgia...In his army, there were also some thousands of mercenaries from Kyievan Rus. In that manner started the relations between Eastern Slaves and Georgian. [105]

---

[104] Part of German Nazi SS.

[105] VOLOŠIN, V., SAVIČEVA, A. *Novye učebniki istorii* [online]. ForPost, Novosti Sevastopolja, 31. 1. 2008 [cit. 27. 9. 2008]. Available from: <http://sevastopol.su/world.php?id=2011>.

Kyrgyzstan. Creation of a new history did not avoid the Kyrgyzstan. The Kyrgyz statehood having roots in times before Christ was here already mentioned (p. 9). Next, there is possible to mention the Manas – mythic integrator of the Kyrgyz, which was used as a symbol of Kyrgyz nation unity after the USSR disintegration. According to the hero of a Kyrgyz epos was named the international airport of the capitol Bishkek, in the capitol itself, there is reserved an area to Manas near the Philharmonic building (statue of Manas – Fighter with Dragon, and bust of important manaschi), municipal council and some universities (Kyrgyz state university, Bishkek humanitarian university, Kyrgyz-Turkish university Manas).

But quite extraordinary was an action that took part in Kyrgyzstan in 1995 – celebrations of 1000 years of Manas epos, although a long time ago, in the Soviet times (1946), I. Razzakov, the chairman of the central committee of the Kyrgyzstan communistic party, initiated a decision about the celebration of 1100 (!) years of "Manas" and in Moscow were then in Russian introduced and by state prize appreciated text "Big March" (part of epos) and "Manas" opera.[106]

4. Кыскача тарыхый маалымат

4.1. Алгачкы кыргыз улуту жөнүндө эскертме

Кыргыздар өзүнө берген аталышты билдирген "кыргыз" сөзү түрк тилдери аркылуу гана чечмеленет. "Кыргыз" аталышын чечмелеген ар кыл варианттар бар. Алардын бири болуп "кыргыз" сөзү "кызыл" түстү туюндурат. Байыркы каракалпак эпосунда "кырк-кыз" сөзүнөн келип чыккан деп дагы божомолдошот.

"Кыргыз"этниминин маанисин так жана туура чечмелөө алда кыйын жанаа татаал. Советтер Союзу таркагандан кийин эгемендүү Кыргызстанда тарыхка болгон чоң кызыкчылыктар жана жаңыча көз караштар пайда боло баштады.

Байыркы кыргыз улутунун келип чыгышына мурунку убакта мынчалык көп маани берилген эмес, алгачкы кыргыз жөнүндө маалымат б. з. ч 569 жылы византия императору Юстианин II Земарх белекке кыргыз кулун алганы тууралу эскерилип жазылат.[107]

Азыркы официалдык версияга таянсак биздин заманга чейинки 201-жылы гегун (мангол тилинде жеке кыркун түрүн билдирет) аты

---

[106] KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol. (PROKOPOVÁ, H.) *Pastevecká společnost v proměnách času: Kyrgyzstán a Kazachstán*. Praha: Univerzita Karlova, 2006, chapter Epos Manas.

[107] Istorija Kyrgyzstana [онлайн].Стратегиялык анализ жана маалыматтама институту, [цит. 17.11.2006] <http://www.easttime.ru/countries/topics/1/4/31.html>.
Дагы Enciklopedicheskij slovar Brokgauza I Efrona.Peterburg, 1890–1907.

менен кыргыздар жөнүндө көптөгөн кылымдыр мурун эле кытай жазмаларында жазылып келген. "Илимий" байыркы кыргыздырды аныктоо[108], тапшырмасы менен иштеп жаткан тарыхчылардын ою боюнча кыргыз журту жөнүндө биздин заманга чейинки III кылымда тактап айтканда 22 кылым мурун эскерип келген. Андан бери кыргыз калкы Ала-Тоо областына карай көптөгөн баскычтардан өтүп "Енесай"аркылуу ыйык империя доорунан өткөн.

Кыргыздар жөнүндө алгачкы тарых күбөлүгү болуп биздин заманга чейинки 201 жылы Сыма Цяндын[109] "Тарыхтык жазмалар" (Щи-цзи) эмгегинде мындай кабар бар: "Хундардын падышасы кийинчереек түндүктө хуньүй, күйше, динлин, кыргыз, синьли сыяктуу мамлекеттерди каратты".

Жеңилген өлкөлөрдүн небактан берки бийлик жүргүзгөн өкүмдарлары менен ак сөөктөрү ошондо Моде Шанүйдүн хандык бийлигин таанышат. Кызыгы, кытайча "хань"сөзү – акылман, өтө жөндөмдүү, жакшылык кылуудан аянбаган өкүмдар дегенди билдирген.[110]

Б.з.ч. III кылымдын соңунда кыргыздардын ээлиги "го" (мамлекет) термини менен коштолгонун кытайлык окумуштуу Мухаммед Ху Чженхуа, ж.б. илимпоздор тактап аныкташты. Натыйжада тарыхчылар мындан 2200 жыл илгери кыргыз мамлекеттүүлүгү болгон деген тыянак жарыялашат.

2003 жылы Кыргыз Республикасынын президентинин №184 11.07.2002[111] указы менен кыргыз мамлекетүүлүгүнүн жана дүнүйө коомчулугу кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200-жылдык мааракесин белгиледи. Бул иш-чара Бириккен Улуттар Уюмунун жана Юнесконун колдоосунун астында өткөн.

Эң биринчи Кыргыз мамлекети жөнүдөгү эскертме, биздин заманга чейинки 201-жылы эле кыргыздардын бар болгонун далилдеген кытай тарыхынын атасы Сыма Цяндын тарых жазмаларына таандык.

---

[108] ALIMBEKOV, M.Š. 2200 let etnonima "Kyrgyz" i stanovlenija kyrgyzskoj gosudarstvennosti. Trudy institute celovoj podgotovki specialistov. Vyp. III., IV. Biškek, 2002, s. 86-91

[109] Сыма Цянь (транскрипция пиньинь)-кытай тарыхчысы, Хан династиясынын жазуучусу жана астроному.Болжол менен биздин заманга чейин 145-135 жылы Хань чэн уездиндеги (азыркы Шенси провинциясы) Лунмын деген жерде туулган биздин заманга чейин 90 жылы дүйнөдөн кайткан. " Щи-Цзи"(Тарыхый жазмалар) деген эмгектин автору.Бул емгектин хуннылырдын тарыхын баяндаган бөлүмүндө биздин заманга чейинки 201 жылдагы окуяларга байланыштуу кыргыздыр алгач ирет "гяньгунь" термини менен берилген.

[110] Kyrgyzy. Istochniki, istorija, etnografia.Biškek, 1996, s. 9.

[111] Кыргыз республикасынын президентинин указы "Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн жылын өткөрүү".Бишкек, 2002.

Бул факт илимий жактан дагы далилденген. (20.09.2003 президент Аскар Акаевдин радиодон берген интервьюсунан)[112]

Кытай жазууларындагы гегун аталышы кыргызды билдириш керек. Кыргызстандын мамлекеттүүлүгүнүн 2200-жылдыгына арналган жыйында гегун (чындап эле кыргыздарга көп окшошпойт) аталышы түздөн түз кыргыз аталышына өткөн.

Жаңыча көз караш менен байкап көрсөк гегун деп кыргыздарды аташ мүмкүн эмес, айрыкча бул илимий эмес мамлекеттик жана политикалык суроо болуп калган үчүн.

Бернштам[113] гегун жана цянькун Енесай менен Орхона дарыяларынын эски аттары жана ушул аймакта жашаган баардык улуттарга таандык ат дейт бирок кийинки жазмаларында,[114] гегун жана цянькундун транскрипциясы кыргыз аталышын билдирет деп таң калтырат.

Европа мамлекеттеринде дагы бир улутту көп түрдүү атап келишет мисалга алсак немец улутун орусча жана чехче немец (Němec); французча Allemands; англис тилинде Germans ал эми немецче Deutsch. Бир четинен карап көрсөк гегун этнониминен кыргыз этниминде ишендирерлик так жана туура далил жок.

Айрым авторлор тан жазмасындагы[115] хакас этнониминен бир мааниде беришет, Чан династиясындагы[116] жазууларда байыркы кыргыз жана хакас[117] ошол мезгилде бир улут болгон деп жазышат. Бирок бул так эмес маалымат болушу да мүмкүн себеби эски жазууларда хакас этнониминен эч жерде кездешпейт, ал кыргыз (текстте гегун деп берилет) жана динлин негизделгенден кийин келип чыгат деген дагы маалыматтар бар.[118] Биздин заманга чейинки 201-жылдан кийинчереек (907-1125 Ляо династиясы жана 960-1279 Сун династиясы) кытай булактарында кыргыз аталышы xiacijiaciji деп белгиленет. 1125-1234 Цзинь династиясы жана 1368-1644 Миң династиясында (XIII-XV

---

[112] Россия-Кыргызстан; биргелешип глобалдык проблемаларды изилдөө: 20.9.2003[онлайн]. Радио компания "Маяк", 2001–2008 [цит. 5. 8. 2008]. <http://old.radiomayak.ru/schedules/1/11465.html>

[113] BERNSHTAM, A. N. Izbrannye trudy po archeologii i istorii kyrgyzov i Kyrgyzstana.Bishkek: Ajbek, 1998, Tom II, s. 155–318, glava II: Proishojdenie kirgiz i pervye svedenija iz ih istorii.

[114] Ibidem, glava I: Slojenie skotovodcheskogo hozjajstva na Enisee i dinlinskij etnogenez.

[115] Тан сулалеси – (18 июнь 618- 4 июнь 907) кытай император сулалеси.

[116] Хань сулалеси – (б.з.ч. 206 - 220) кытай император сулалеси.

[117] Хакастар –Хакас автономия областынын негизги калкы; түркий тилде сүйлөгөн эл. Красноярск аймагы менен Тува АССРинде да жашашат.Хакастардын негизги бөлүгү 17-18 кылымдардын башында Энесай (Сибирь) Кыргыздарына баш ийген.Хакастар жалпысынын "хоорай" аталышкан.

[118] KYZLASOV, I. L. Ob etnonimah hakas i tatar i slove hooraj (otvet opponentam) etnograficheskoe obozrenie. 1992. № 2, s. 69- 76.

кылымдардагы жазуулар) gi-aier-ciji-se жана ciji-li-ciji-se аталыштары кезигет. (баардык транскрипциясы пиньин[119]).

Албетте учурда мындай суроо пайда болот, кыргыз аталышы Сун династиясынын мезгилинде эле таандык болгонбу?, себеби хіасіjіасіjі беш жазма (кытай, байыркы уйгур, араб, перс жана байыркы түрк) булактарында кыргыз аталышын далилдейт. Араб жана перс тилинде хіасіjіасіjі хирхиз ал эми уйгур тилинде кыркызды билдирээрин аныктасак болот.[120]

Эгер, алар Енисей өрөөнүндө өзүнчө эл болуп, IX-X кылымдырды Борбордук Азияда күчтүү мамлекет түзсө, кантип эле өзүлөрү жөнүндө Орхон-Енисай эстеликтерине жазбай калышсын?

Эски кыргыз тарыхынын изилдөөдөгү орчундуу проблема болуп, эки окшош элдин бир аталышта аталып жатканы эсептелет. Кытай жазмаларында Енесай дарыясын жээктеген Минусин калкын хіасіjіасіjі же ha-gia-se (ха-ка-сы/cha-ka-sy) деп жазган, ушуну мене бирге эле аларды коңшулары (монголдор, уйгурлар) хирхиз деп аташкан. Бул эл күчтүү мамлекет түзгөн бирок анын элдерин кыргыз деп көп аташпады.

Тарыхчылардын ою боюнча IX жана X кылымдарда кыргыздар көптөгөн жерлерди ээлешкен, кыргыз улуу державия доору жөнүндө тарыхчылар айтат;

Бартольд атаган "кыргыз улуу державасы" кыргыз тарыхындагы жылдыздуу саат болгон, бул мезгилде кыргыздар Азиянын кенен талааларын мекендеп, башка элдерге өзүлөрү тууралуу эстелик калтырышкын. IX-X кылымдарда Борбордук Азияда активдүү катышуучулары кыргыздар болгон акыбал бул регинлогу тарыхый этниканын улуттук сызыгын өзгөрттү.[121]

Улуу держава доору термини биринчи академик Бартольд[122] тарабынан 1927 жылы кыргыздар жөнүндө жазган ишинде колдонулган андан кийин ондогон жылдар бою көптөгөн тарыхчыларга жана түштүк-сибир, борбордук азиянын IX-X кылымдардагы эстеликтерин изилдөөсүндө археологдорго таасирин

---

[119] Орус транцкрипциясында:
хіасіjіасіjі = СЯЦЗЯЦЗИ
gi-aier-ciji-se= ЦИ-ЭР-ЦЗИ-СЫ
ciji-li-ciji-se= ЦЗИ-ЛИ-ЦЗИ-СЫ (Aziadata [онлайн].) ООО "Спецэкспорт" 2004 [цит. 31.7.2008] <http://asiadata.ru.transkription.php?lang=ru&from-russian&to=chinese&g=>).

[120] LUGOVSKIJ, A. Istoria kirgizskogo jazyka [онлайн]. 2005 [цит. 29.7.2008]. <http://kyrgyz.lugovsa.net/history.htm.>.

[121] CHUDJAKOV, J. S. *Kyrgyzy na Tabate*. Novosibirsk, 1982, s. 62–63. In: AZBELEV, P. P. *Drevnie kyrgyzy. Očerki istorii i arheologii.* Glava V. *Epocha, kotoroj ne bylo: enisejskie kyrgyzy na rubeže tysjačeletij.* [онлайн]. 2008 [цит. 5. 9. 2008]. Доступен: <http://kronk.narod.ru/mono/5.00.htm>.

[122] BARTOLD, V. V. Kyrgyzy.(Istoricheskij ocherk) Frunze, 1927.

тийигизди, дейт Азбелев[123]. IX-X кылымдарга таандык көптөгөн чыгармаларда тарыхый маданий өсүшүнүн башкы кыймыл күчү жана өрттөп жерлөө адатын кылгандардын баары кыргыздар деп эсептелген. Ушул эле убакта айрым авторлор Тянь-Шань кыргыздарынын Енисейден Орто-Азияга көчүп барган тарыхын тактаганга аракет кылышат.

Енисей кыргыздарынын кыргыз этносунун пайда болуусундагы катышуусу жөнүндө көптөгөн талаш-тартыштар болуп келет. Кээ бир тарыхчылар бул сурооого башка көз караш менен карап, азыркы кыргыздарды Енисай кыргыздырынын урпактары эмес деген тыянак чыгарышат. Мисалы, Чон Совет Энциклопедиясында кыргыздын алгачкы пайда болушу же башка кыргыз этногенезинде чон ролду ойногон суроолор.[124]

Кыргыз легендаларында жалпы кыргыздар бүгүнкү Кыргызстан территориясына Енисай дайрасы тараптан келген деп жазылат. Бул сюжетти кыргыз жана совет элинин улуу жазуучусу Чынгыз Айтматовдун "Бугу-Эне" жомогунан жолуктурабыз[125]. Енисай дайрасын жээктеп жашаган бүтүндөй кыргыз элин коңшу жашаган калк басып алып кичинекей эки баладан башкасын өлтүрүп, кырып жок кылат. Кичинекей балдарды Бугу-Эне таап алып аларды жаңы кыргыз калкынын башталышы болгон азыркы Ыссык-Көлгө алып качып келет.

Азбелев кытай жазмаларындагы кыргыздардын хандыгынын баалоосун белгилейт; Көлөмү боюнча түрк башкаруусу (VI кылымда чоң аймакты ээлеген түрк каганаты, Сүрөт (Мар 1. / с. 13.) менен тең келген күчтүү кыргыз хандыгын жана ал эскерүүлөрдү тескерисинче кыргыздарга аздык деп келгенин. Бул жерден Азбелев 847 жылы каза болгон Ажо тууралуу жазган кытай жазмасын эскерет. Жазуучу кыргыздардын уйгурлар менен болгон салгылашуусу аяктабай калганына өкүнүп бир нече кыскача эскерүү жазган. Мындан ары кыргыздыр тууралуу эч ким жазбаганын дагы белгилейт.

Бул жерде аныкелишпестик бар экени байкалат-бир жагынын түрк каганаты менен салыштырган себеп ал эми экинчи жагынан тарыхчылардын эч нерсе жазбаганы. Ошол себептен эгер кытай тарыхчылары укмуштуудай кыргыз империясы жөнүндө эчтеке жазбаса анда Азбелев туура ойлогондой эч кандай укмуш кыргыз империясы болгон эмес.

---

[123].AZBELEV, P. P. Drevnie kyrgyzy. Ocherki istorii i arheologii. Glava V. Epoha, kotoroi ne bylo: enisejslie kyrgyzy na rubeže tysyacheletii. [онлайн].2008 [цит. 5.9.2008]. <http://kronk.narod.ru/mono/5.00.htm>.

[124] Bolshaja Sovetskaja Enciklopedija [онлайн]. 1926–1990.Sovetskaja enciklopedija, Oval.ru, 1999–2007 [цит. 5.9.2008]. <http://www.oval.ru/enc/33810.html>.

[125] AJTMATOV, Č.A. Popraviště. Praha, 1989.(Orig. Placha, Novyj mir, 6-8/1986).

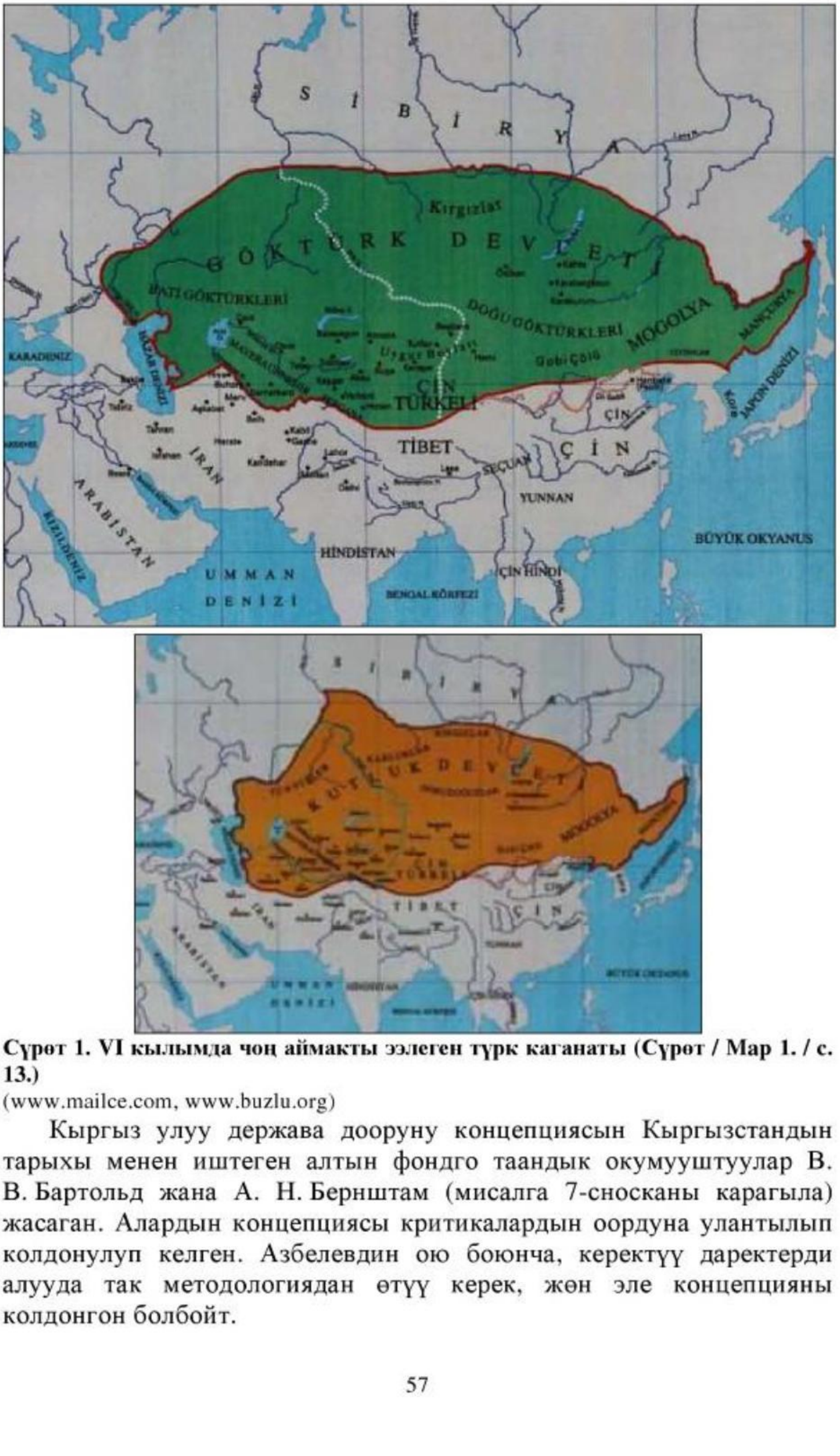

Сүрөт 1. VI кылымда чоң аймакты ээлеген түрк каганаты (Сүрөт / Мар 1. / с. 13.)

(www.mailce.com, www.buzlu.org)

Кыргыз улуу держава дооруну концепциясын Кыргызстандын тарыхы менен иштеген алтын фондго таандык окумууштуулар В. В. Бартольд жана А. Н. Бернштам (мисалга 7-сносканы карагыла) жасаган. Алардын концепциясы критикалардын оордуна улантылып колдонулуп келген. Азбелевдин ою боюнча, керектүү даректерди алууда так методологиядан өтүү керек, жөн эле концепцияны колдонгон болбойт.

Брокгауза жана Ефрондун энциклопедиясында кыргыздар (гегундар?) XIX жана XX кылымдарда[126] Гянь-Гунь өздүк мамлекетин түзүшкөн, аларды II-I кылымдарда гунндар басып алат. Гунндардын башкаруусунда гегундар динлиндер менен аралашып гегун аттары кытай жазмаларында таптакыр жоголуп аларды кытайлар узун бойлуу, сары чачтуу, кызыл бет жана көк көздүү хакастар/хагастар деп атап калышкан мындыйча айтканда келбети боюнча азыркы кыргыздардан таптакыр айрымаланган. Хакастар дыйканчылык жана мал чарбасы менен жан багып жана алтын, күмүш, калай жасаганды билген. Кытай жазуулары боюнча алардын тили жана жазуусу уйгурлардын тилине окшош болгон. VI кылымдын аягында Байкал көлүнөн тартып Тибетке (тактап айтканда Чыгыш Түркестан[127]) чейин ээлеп күчтүү мамлекет түзүшкөн. Ушул убакытка чейинки кыргыз этносу боюнча ачык маалыматты эми баштасак болот (153 беттеги 1. примечанияны карагыла).

VIII кылымда (758 жылы) хакастар уйгурларга баш ийип турушкан жана алар жөнүндө мускус[128] алып кеткен Арабия менен болгон соодалашуудан башка маалыматтар жоголуп баштайт. Брокгаузанын энциклопедиясында мусулман жазуучусу Ибн-Хордабы кытай транцкрипциясынан хакас аталышы кыргыз сөзүн билдиргенине таянып хакас элин кыргызга алмаштырат.

836-841 жылдары уйгур империясы күчтөн тайып хакастар эгемендүүлүктү кайра алышат. Уйгурлардан бөлүнгөндөн кийин хакастар кытайлар менен биргелешип уйгурлар менен салгылашуусун улантат. Чынгызхандын башкаруусунда хакас аталышы кыргыз сөзү менен алмашылат (кытайча ki-li-gi-czy).

XV кылымдын башталышында кытай жазууларында, тарыхы боюнча азыркы Кыргызстанга туура келген Тянь-Шань тоолору жана

---

[126] BROKGAUZ, F.A., EFRON, I.A. Kirgizy [онлайн]. Enciklopedija Brokgauza i Efrona.Peterburg, 1890-1907. Elektronnaja biblioteka Bibliotekar.ru [цит. 2.9.2008]. <http://bibliotekar.ru/bek2/153.htm>.

[127] Түркестан – түрк элдери жашаган Орто-Азияны, Казакстанды, Борбордук Азиянын бир бөлүгүн камтыган тарыхый-географиялык аймактын 19-20 кылымдардын башындагы аты. Түркестан шарттуу түрдө Батыш жана Чыгыш Түркестан болуп бөлүнгөн.Батыш Түркестанга Орто-Азия, Афганистандын түндүк бөлүгү кирген. Батыш Түркестан аймагында 1867-жылы Түркестан–губернаторлугу түзүлүп, 1886-жылы Түркестан крайы аталган. 1918-жылы апрелде Батыш Түркестан аймагында Түркестан Автономия Советтик Социалисттик Республикасы түзүлгөн. 1927-1925-жылдары Орто-Азия республикаларынын улуттук.мамлекеттик бөлүнүшүнөн кийин Түркестан Орто-Азия термини менен алмаштырылган

[128] Мускус-парфюмерияга фиксатор катары колдонулган, жаныбарлардан алынган аңкып жыттанган продукт. Чыныгы мускусту Азияда жашаган кичинекей бугунун баласынан алышкан. Азиядагы мускустун соодалашышын Марко Поло жазып кеткен.

территориясы менен байланышкан эл дагы кыргыз аталган. Бичурин[129] которгон кытай жазуучусу Дайцин Итунчжинин далилдери боюнча көтөгөн жылдар мурда бул калк Хотан[130] тоолорунун түштүк тарабында жашашкан, кийинчереек IV кылымда Бо-лу же Бу-лу кытай аталышы менен Тянь-Шань тоолорунда пайда боло башташкан. Тан династийинин (618-907) бийлигине чейин Кытай эли менен катнашты сактап келишкен. XV кылымдын аягында XVI башында бул кыргыздар Яркенд, Кашкар тарыхында негизги чоң ролду ойнойт (азыркы Казакстан территориясындагы Орто жүз бийлиги)[131].

Эски жазмаларга таянсак кыргыз этносунун VI кылымдан башталганы так аныкталат. Бирок II кылымда эле кыргыз менен гегундардын ортосунда байланыштык болгону белгиленет дагы б.з.ч. VI кылымда кыргыз менен хакастардын ортосунда эч кандай байланыш болбогонун байкайбыз. Кыргыз этнос катары хакас аталышы менен Чынгыз хандын бийлигиндеги (1162/1227) жазууларда эскерилет.

4.2. Улутту аныктама проблемасы

XV кылымдарда кыргыз уруулары тууралуу жазылууларды тапканыбыз менен бул кыргыздар бирдиктүү улутту түзгөн эмес, кээ бирлери XVI кылымда монголдордун карамагына кирсе кээ бирлери таптакыр башка урууларды түзүп кеткен. XVIII кылымдын жарымысында, кээ бир аймактарда (айрыкча тоолуу райондордо) XX кылымга чейин сакталган уруу-тукумдар тагыраак өздөштүрүлө баштаган. Ар бир уруунун чечим кабыл алуу суроолорун чечкен уруу башчысы – аксакал жана манап адамдары болгон[132].

---

[129] Никита Яковлевич Бичурин (1777–1853) орус дипломаты, саякатчы жана кытай тилчиси. Дайцин Итунчжи байыркы кытай монументалдык географиясынын күзгүсү болгон..

[130] Хотан-Кытайдагы Уйгур Автономдуу Областынын түштүк-чыгышында жайгашкан аймак.

[131] BROKGAUY, F.A., EFRON, I.A. c.d.

[132] Манап-Совет бийлигине чейинки кыргыз коомунун эл бийлеген, элдин эсебинен жашаган үстөмдүк кылуучу таптын өкүлү; өз уруу мүчөлөрүн сактоого укуктуу жана аларга уруу чабыштарында жетекчилик кылуучу уруу башчысы (феодал). Укугу жагынан бий менен Манаптын бири биринен эч айрымасы деле жок. 18-кылымда баатыр тектүү бий гана манап аталган. 19-кылымдын башынан манап наамы мураска калтырыла баштаган. Коомдогу кадыр-баркы, ата тегине жараша манаптар чоң манап, орто манап, чала манап болуп бөлүнгөн. Түндүк кыргыздардын уруу бирикмелеринин чоң манабы болуп, калган орто жана чала манаптар ага баш ийген. Карапайым уруу мүчөлөрү манаптарга күңкор букара болгон. Түштүк кыргыздар манап түшүнүгүн билген эмес. Кокон хандыгы мезгилинде манаптар хандын буйругун аткарып, өз элинен салык жыйнашкан. Кыргызтан Россияга бириктирилгенден кийин манаптар падышалык колониячыл режимдин таянычына

1710-жылы пайда болгон Фергана өрөөнүндөгү Кокон хандыгынын бөлүмүнө кыргыздар XIX кылымдын башында кирген. 1825-жылы азыркы Кыргызстандын борбору кокон чеби Пишпек курулган. Кокон бийлигине каршы көптөгөн көтөрүлүштөр жүргөн: 1842-1843-жылдары Ысык-Көл областында, 1845-жылы Ош областында, 1857-1858-жылдары талас жана чүй кыргыздары көтөрүлүш чыгарып, эң бийик масштабдуу көтөрүлүш 1873-1876-жылдары болгон.

Енесай жана Тянь-Шань кыргыздарынан тышкары кыргыз-кайсак аталган кыргыз улутун кезиктиребиз. Мейендорф[133] чөл аркылуу азыркы Казакстан территориясына болгон саякатында, жергиликтүү кайсак элин кыргыздар деп атаган. Чыгыш Түркестанда жашаган кыргыздардан аларды айрымалаш үчүн кайсак кара-кыргыздары деп атап баштаган.

Кыргыз-кайсак аталышы XX кылымдын 20-жылдары колдонулган ханндыгынын. Азыркы казак тарыхында, байыркы тарыхты жазууларда казак, казакча термини колдонулат, бирок бул аталыштын ордуна казактар 1924-1925-жылдары эле кыргыз, кыргызча аталышын колдонуп келишкен. Азыркы Кыргызстан жана Казакстан территориясындагы түзүлгөн Совет республикалары, Кыргыз ССРи (болочок Казак ССРи, болжолу менен азыркы Казакстан территориясы) аталып, ошол мезгилдеги Кыргыз ССРи (азыркы Кыргызстан территориясы) Кыргыз автономиялуу округу болгон.

Европада бул термин, Борбордук Азияга караганда такыр башкача берилет[134]. Европада орто кылым элементи бийик уруу бөлүмдөрүнө бөлүнгөн. Азыркы калктын түзүлүшү салыштырмалуу илгери пайда болуп жана мезгил агымы территориясы, эне-тили жана дини менен байланышкан жаңы улуттук көз караштарына алып келген. Бул абал Борбордук Азияда жана өзгөчө тоолу Кыргызстанда XIX кылымда жана көпчүлүк аймактарда XX кылымдын башында болгон. Урууга тийиштүү болгон жеке көз караштын, кээде көчмөнчүлүк жашоонун жана түпкү тамырлуу калкка тийешелүү азыркы бир нече Орто-Азия элинин ортосундагы калктын классификациясы кыйын болушу мүмкүн.

айланган. Улуу Октябрь социалисттик революциясы (1917) жана Граждандык согуш (1918–1920) мезгилинде алар контрреволюциячыл козголоңдорду уюштурууга катышышкан.

[133] Егор Казимирович Мейендорф (1794–1863) Оренбургдан Бухарага саякаты чыгармасын жазган.

[134] KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol. *Pastevecká společnost v proměnách času: Kyrgyzstán a Kazachstán*. Praha: Univerzita Karlova, 2006.

Мисал катары катаган тобун алсак болот. Б. Х. Кармышева[135] аларды өзбек уруусуна таандык деп жазган. Бирок катагандар орто Сырдарыя областында казак элинин арасында жашашкан. Алгач булар коңшулаш канглы же чанышклу урууларынан пайда болгон өз алдынча уруу болгон. Кээ бир топтор өз урууларынын атын жашаган жерлеринин аттарынан атаган (Ташкенлик, Хиванлик). Бул бир нече урулардын биргилиги ажырап, кээ бирлери мурун таштап кеткен эски уруусуна кайтып же таптакыр башка урууларга өтүп өзбектердин бөлүгү болуп калган.

Кээ бир катагандар кыргыздар деп эсептелет. XX кылымда Кыргызстан территориясында жашаган катагандар өз алдынча уруу эмес, Тянь-Шань тоолорунда жашаган чекир-саяк урууларынан болгон.

Ар кайсы топтор кантип этноним болгонун этносторго таянып Рашид-ад-Дин окшош мисал келтирип кеткен: Бул элдердин өз ара сырткы келбети, белгилери, түзүлүшү, тили жана салттары окшош, бирок мурун дагы булардын арасында анча айрыма болбогондуктан аларды азыр монголдор деп атап башташты. Татар эли кыйын болуп турганда, баардык түрк урулары татар аталып келген.

Бул мисалдарда өзбек, кыргыз же казак элдеринин ортосундагы ар кандай урулардын же чоң топтордун бөлүнүштүрүү кыйынчылыктарын аныктасак болот.

"Уруу"терминин колдонуу азыркыга чейин сакталып келген элдердин "элдик" жана"уруулук" тобунун котегориялаштыруусун билдириши мүмкүн. Орто-Азия калкынын пайда болушун Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийинки жылдар менен байланыштырса болот, тактап айтканда 1923-жылы совет бийлиги Борбордук Азиянын этникалык суроосун чечип, 1924-жылы этникага таянып өкмөттүк чоң өзгөрүүлөр болгон учур. Кээ бир "элдерге" ушул мезгилде автономия берилип кийин Союз Республикасы статусуна өзгөргөн.

Кээ бир топтор бул ыкмада көбүрөөк пайда алышып-мисалы Өзбек ССРи түзүлгөндө сарт дебей өзбек деп гана аталышкан. Сартттарды урууларга эмес алар жашаган жерлерге бөлгөн (Бухарлик, Самарканлик). Орустардын социалисттик Улуу Октябрь революциясына чейинки статистикасы боюнча элдин көптүгүн каттодо сарттар биринчи орунда турган. 20-жылдары 1,5 млн. Сарттын арасынан бири дагы калбай калган. Сарттардын жана башка түркестан этникалык топтордун оордун өзбектер камтып жаңы өзбек улутунун бөлүгү болуп калышкан. XVII кылымда өзбек билдирүүсү

---

[135] KARMYŠEVA, B. Ch. *Očerki etničeskoj istorii južnych rajonov Tadžikistana i Uzbekistana*. Moskva, 1976.

этникалык топту гана билдирбестен, мисалы Бухара хандыгында бийик феодал катмарын билдирип колдонулган[136]. Сарттар бүгүн этникалык топту билдирбейт, Кыргызстандын түштүгүндө жана Казакстандын айрым областтарында урушуу сөзү катары колдонулуп келет. Эгер кыргыз жигити өзбек кызына баш кошсо, айланадагыларга бул келин сарт болуп аталат. Кыргызстандын түштүгүндөгү кыргыздарды түндүктүн жашоочулары сүйлөшкөндө сарт деп атап келишет.

Өзбектер же Казактар жыйынтыгында союздуу республика болгон эгемендүү улут болуп XX кылымдын жыйырманчы жылдары түзүлгөндөрү менен XIX кылымдын маалыматтары боюнча алардын ортосунда маданияттык айрымачылыктар болгон. Өзбектер туруктуу жашоо өткөзүп жатканда казактар көчмөн болушкан. Жарымы көчмөн калктан турган көрүнүш курама деп аталган. Кураманы Мавераннахру[137] областында жашаган отуздай көчмөн жана жарымкөчмөн түрк элдери түзгөн. Азыркы мезгилге чейин маданиятын, тилин жана жашоо көрүнүшүн сактап келген курамалар Өзбекстандын Жизкаск жана Кашкадарыя областарынан жолуктурса болот.

Совет бийлигинин XX кылымдын 20-жылдардагы Орто-Азия элдеринин өнүгүүсүнө кийлигишкенин баалабай, барктабай дагы койгонго болбойт. Орто-Азия Түркестанында жайгашкан Түркестан автономиялуу республика болуп турганда бир тилдүү деп саналган (эски СССРдин конституциясында түрк-татар деп белгилүү болгон). Башка административдик өзгөрүүлөр, азыркы республикалардын чек араларын түзүп Түркестандын политикалык субъект катары болушунун токтотуусуна алып келген. Жаңы политикалык блоктор жаңы улуттук түшүнүктөрдү түзүшү болду.

4.3. Орто-Азия жөнүндө саякатчылардын жазмасынан

4.3.1. Байыркы саякатчылар

Биздин заманга чейинки 330-325-жылдары Александр Македонскийдин Иран кыркалары аркылуу Орто-Азияга жана Батыш

[136] JEFREMOV, F. Stranstvovanie Filippa Jevrejova … pisannoe im samim v Sankt Peterburge 1782 goda. In: VIGAZIN, A.A. Putěšestvija po Vostoku v epochu Jekaterinu II. Moskva: Vostočnaja Literatura, 1995.

[137] Мавераннахр (арабча "дарыянын өйүзүндөгү жер")-7-кылымдын акыры-9-кылымдагы Аму-Дарыянын (Жейхундун) оң өйүзүндөгү аймактардын аталышы.Кийинчереек Мавераннахр деп Аму-Дарыя менен Сыр-Дарыянын (Сейхундун) аралыгындагы аймак атала баштаган. Мавераанахрдын чоң калаалары катары Самарканд, Бухара, Хожент (азыркы Ленинабад) жана башка шаарлар даңазаланат.

Индияга болгон аскердик походу жөнүндө жазылган байыркы жазмалардан гана Орто-Азиянын айрым областтары боюнча маалымат алабыз. Азыркы Кыргызстан мамлекетине Александр Македонский жеткен эмес.

Александр Македонский Сырдарыянын Фергана өрөөнүндөгү агымына чейин келген. Ал азыркы Кожент менен Бекабад шаарларынын аралыгындагы Александр Эсхата/Alexandreia eshata (Четки Александрия) чакан чеп шаарчасын он жети күндө курдурган жана бул аймак анын акыркы чекити болгон.

Биздин заманга чейинки II кылымда (138–126) император Лю Ченин тохарлар менен гунндарга каршы келишим түзүш үчүн кытай элчиси жана изилдөөчүсү Чжан Цянды Орто-Азияга жөнөтөт. Чжан Цянь Орто-Азияга эң биринчи келген жана Батыш менен Кытай ортосундагы алгачкы байланышты түзгөн кытай болуп саналат. Алыскы Чыгыш, Орто-Азия, Индия жана Греко-рим жер ортолук деңиздеринин экономика жана маданият жактан мамиле түзүшүндө дагы Чжан Цянь өзүнүн активдүүлүгүн көрсөткөн. Бул мезгил улуу жибек жолунун ачылышына дагы таандык болгон. Чжан Цяндын саякаты жөнүндө көптөгөн авторлор жыйынтык чыгырганга аракет жасаган.

Кыргыз этнонимин жазылган Сыма Цяндын "Тарыхтык жазмаларда" (Щи-Ци) кеңири берилген.

4.3.2. Араб жана персид жазмаларында кыргыздар жөнүндө эскерүүлөр

Араб жана персид авторлорунун жекече документтеринде кыргыз калкы тууралуу көп, бирок аралашып жазылган. Көбүнчө Енисай кыргыздары тууралуу жазышкан. Азыркы Кыргызстандын территориясындагы кыргыздар тууралуу кийин гана жазыла баштады.

Ал Истахри (Al-Istachri) Итил (Волга) дайрасы тууралуу жазганда кыргыздарды эскерте кеткен. Бирок бул жазмада арабдардын 10 кылымдагы географиялык берилиши так болбой калган. Итил (Волга) дайрасынын башаты Кама дайрасы география боюнча чыгышта жайгашкан. Ал-Истахирдин эмгеги 943–965-жылдарын ортосунда пайда болгон.

Итиль дайрасынын башаты кыргыздардан/хырхыздар/ башталып кимак жана гуздардын территориясы аркылуу өтүп алардын ортосуна

чек араны пайда кылат. Андан ары батышка Булгар тарапка бурулуп кайра түндүктөн Хазар деңизине куят[138].

(...) Хыргыздар болсо тогузгуз хандыгы, кимактар менен хазладждардын жери жана океандарынын ортосунда жашашат. Тибет хырхыздар менен Чин (Кытай) мамлекетинин ортосунда жайгашкан[139].

(...) Син ханынын доорунда ар түрдүү тилдер бар болгон. Түрк элдери – тогузгуздар, хырхыздар, кимактар, гузздар жана хадзлаждар бир тилде сүйлөшкөн[140].

Белгисиз автордун 982-983-жылдары жазылган эмгегинде (Чыгыштан батышка чейинки жер жүзүнүн чеги тууралуу жазылган китеп)[141] В. В. Бартольд азыркы Кыргызстындын территориясындагы Ыссык-Көл деп эсептеген Айксук көлү тууралуу жазылган. Ушул жазмага таянсак кыргыздар өздөрү башка аймакта жашашат, Айксук көлү чигилдерди области жана тогуздар жашаган областтын ортосунда жайгашкан.

XII кылымда кыргыздырдын салт-санаасы диний ишеними тууралу Ал-Марвази жазып кеткен (эмгегин 1120-жылы аяктаган).

Көп калктуу хырхыз эли чыгыш жана түндүк областтарын ээлейт, Хыргыздар дагы түрк элдеринен.(...) Хырхыздардын каза болгон адамды өртөп жерге койгон, "От эң таза нерсе, отко түшкөндүн баарысы тең арууланып, тазаланат. Өлгөн адамды дагы от кирден жана күнөөдөн арылтат деп айтышкан"алардын ою боюнча өрт аларды таза кылган. Бул алардын байыртадан берки салты болгон, бирок мусулмандар менен коңшулашкандан кийин алар дагы топуракка жерлөө адатын кабыл алышкан.

Хырхыздардын арасында фагинун аталган адамдар бар (бакшы). Алар жыл сайын бир мезгилде келишет жана алардын айланасында ырчылыр, музыканттар чогулуп чон той башташат. Майрам ортолоп, баары жакшы маанайда болуп калганда фагинун эсин жоготуп жатып калат, калгандары андан келерки жыл кандай болоорун, жамгыр болобу же кургакчылыкпы деп чон ишениш менен сурашат.

---

[138] Materialy po Istrii turkmen i Turkmenii. Al-Istahri: Kniga putěj i gosudarstv (Kitab masalik al-mamalik). Котормо S.L. Volin. Tom 1. Moskva. Institut vostokovedenija, 1939.

[139] LUGOVSKIJ, A. Istorija kirgizského jazyka [онлайн]. 2005 [цит.9.8. 2008] <http:// kzrgyz.lugovsa.net/history.htm>.

[140] AL-ISTACHRI, Abu Ithak Ibrahim ibn Muhammad (Абу Исхак Ибрагим ибн Мухаммед). Kitab masalik al.mamalik.(Kniga putej gosudarstv-Книга путей государств) [онлайн]Analitičeskij centr,2005[27.8.2008] Котормо L.Z. Pisarevskij <http://www.analitika.org/article.php?story=20050227040828l0&mode=print>

[141] Kitab hudut al-alam min al-mašrikila-l-magrib.[онлайн]. Analitičeskij centr,2005 [цит.27.8.2008].Котормо Z.N.Vorožejkinov. <http://www.analitika.org/article.php?story=20050227040828l0&mode=print>

Хырхыз мамлекетинде тоолорду арлап агып өтүп чоң дайрага кошулган төрт дайра агат[142].

Персид мамлекетинин тарыхчысы жана врач Рашид-ад-Дин Фазлух Хамадин (1247–18.07.1318) өзүнүн энциклопедиялык эмгегинде[143] (1310-1311-жылдары аяктаган) ортоазиялык элдер тууралуу көп маалымат чогулткан алардын арасында кыргыздарды дагы атап кеткен.

Алгачкы сөз. Түрк элдери жашаган аймактардын кээ бир областтарынан. (...) Биринчи билип ала турган нерсе болуп, жер бетиндеги жашаган элдердин көчмөн жана туруктуу болуп экиге бөлүнүшү.(...) Байыртадан жана азыркы күнгө чейин түрк аталып келген калк Дешт-и Кыпчак областтарынын тоо жана токойлорунда, орустардын, черкастардын, башкирлердин, Талас жана Сайрма[144] областтарында, Ибир-Сибирь[145], Булара жана Анкара дайрасында[146], Түркестан жана Уйгурстан аттары менен даңкталган областтарда: мисалга Көк–Ирдыш, Каракорум тоолору, Алтай тоолору, Орхон дайрасы, Кыргыздар жашаган областтар жана дагы кэм-кэмжуттардын областтарында жашашат (...)

Диб-Бакуйдун[147] төрт баласынын урпактарынан калган көчмөн түрк калкынын тизмеси. (...) Экинчи бөлүм. Монгол атын алган жана башта айтып кеткен элдерге окшош бир калптагы калктар. Бул калк көп түрдүү жана ага кирген уруулардын эсептегенге болбойт. Алардын кээ бир аттары (...) жана жашоо шарттары тууралуу бул

---

[142] AL-MARVAZI Tabák al-hajaván (ЖАНЫБАРЛАРДЫН ЖАРАТЫЛЫШЫ) [онлайн].2005[цит.27.8.2008] <http://www.analitika.org/article.php?story=20050227040828l0&mode=print> Materialy fonda Instituta Literaturz I iskusstva AN Respubliki Kyrgystan.Inv №1820.

[143] RAŠID-ad-Din Sbornik letopisej (Жами ат-таварих/Džami at-tavárích) Котормо L.A. Chetagurov, A.A.Semjonov.Tom 1. Kniga 1. Moskva-Leningrad AN SSSR, 1952.

[144] Азыркы Казакстандын шаарлары –Талас (Тараз) кийин Олуя-Ата, азыр Жамбыл; Сайрам –Сайрам бүгүн Чымкентин жанында жайгашкан.

[145] Азыркы Сибирь.

[146] Булар-белгисиз, эски Сибирь картасында көргөзүлгөн эмес; Анкара – Анкара дарыясы (Енесайдын оң куймасы)

[147] Бул жерде Рашид ад-Дин Огуз тукумун оң жана сол канатка бөлгөнүн тартуулайт.Огуздун алты баласы болуп алардын ар биринин төрттөн баласы болот: Огуз аларга аскер бөлүп-Огуздун үч баласы оң канатты алып:

Кун-хан жана анын балдары Кайи, Баят, Алкараули, Кара-уйли;
Ай-хан жана Яраз, Дукер, Дардуга, Баяралы;
Юлдуз-хан жана Авеш (Ауш), Кырык, Бекдели, Каркын.
Огуздун калган үч баласы сол канатын алат:
Кок-хан жана Баяндур, Биха, Жаулдур, Чипни;
Так-хан жана Салор (Салыр), Имур, Алаюнтли, Узгиз;
Деңгиз-хан жана Яандир, Букдур, Бинва, Каник.

жерде жазылат: кераиттер[148], наймандар[149], онгуттар[150], тангуттар[151], беркиндер[152], кыргыздар. (…)

Экинчи классификация биз азыр монгол атап жаткан түрк урууларына тийешелүү[153], бул уруктардын мурда жеке аты жана жеке башкаруучусу болгон. (…)

Татар уруусу (…) Бул уруунун жетекчилеринин ортосундагы мамиле анча жакшы болбой, бири бири менен ар дайым уруш талашта болушкан.(…) Эң чон Анкара-мурен (Ангара) дайрасында (…) Кем (Енисей) дайрасынын куймасында Кикас шаары жайгашкан. Бул шаар кыргыздардын областына караган (…) Бул калктардын келбети, бой түзүлүшү, тили, адаттары жана салттары окшош болгон. Мурунку жашоолорунда айрыма жок болгон калктарды монгол деп атай башташкан.

Буга чейин татарлар дагы күчтүү калк болуп Хитай[154], Хинда жана Синда областтарында Кытайда жана Мачинде (азыркы Кытай жана Кытайдын түштүк областтары) кыргыздардын, келар жана башкирлердин өлкөсүндө, Дешт-и Кыпчакта, араб урууларында, Сирияда, Египетте жана Мороккодо түрк урууларынын баары татар аталчу.

---

[148] X-XII кылымдарда забайкал областына отурукташкан уруу бирикмеси.Биринчи иретте монгол уруулары жана дагы түрк-уйгур уруусу тууралу сөз болот.(AVLJAJEV, G. O. K výprosu o proishoždënii keraitov i ich učastii v etnogeneze srednevekovych ojratov Djungarii i kalmykov Povložja [онлайн]. Centralnoaziatskij istoričeskij server. 1999-2007 [цит.4.8.2008]. <http://www.kyrgyz.ru/?page=46>. Problemy etnogeneza kalmykov/ Elista: Respublikanskaja tipografija Gosudarstvennogo komiteta Kalmyckoj ASSR po delam izdatelstvo, poligrafii I knižnoj torgovli, 1984.)

[149] XII кылымдын акырында XIII кылымдын башында Орхон жана Иртыш дарыяларынын аралыгын мекендеген көчмөн түрк-монгол элдеринин бирикмеси. "Найман"монголчо "сегиз" дегенди түшүндүрөт. Алгач найман саясий жактан таасири күчтүү 8 уруудан турган, наймандардын арасында түрк жана монгол тилдеринде сүйлөгөн уруулар болгон. Алар уйгур жазмасын колдонушканө; христиан динин тутушкан. Бийлик башында хан турган. XIII кылымдын башында найман Чынгыз хандан жеңилгенден кийин Теңир-Тоого оол келишкен. XIII–XIV кылымдарда найман Борбордук жана Орто-Азиядагы бир катар түрк жана монгол урууларына аралашып кеткен.

[150] Онгуттар Кытайда Ин-шан тоосунда жашаган. Булар Гуннлардан калган түрк Шато тобунун тукумунан болгон.

[151] Тангуттар-тибет-бирма тил тобунда сүйлөгөн эл. 10-кылымда түндүк-батыш Кытайдын азыркы Шаньси аймагынын батыш бөлүгүндө жана Ганьсу аймагында жашашкан. 982-1227-жылдары тангуттар өз алдынча Си Ся мамлекети болгон. 1036-жылы иероглифтерден турган өзүлөрүнүн улуттук жазмасын түзүп алышкан. Тангуттардын өлкөсүн монголдор басып алгандан кийин алардын бир бөлүгү тибеттиктердин курамына кирген, калгандары монголдор жана кытайлар менен аргындашып кеткен.

[152] Беркиндер Уйгурстанда жашашкан.

[153] Рашид ад-Диндин түшүнүгү боюнча көчмөн калктар тууралу айтылат.

[154] Бул мезгилде Хитай/Хатай аталышы Кытайдын түштүк чеги аталган.

(...) Тумат уруусу кыргыздардын территориясында жашап коопсуздук аскер уруусу болуп калган. (...) Булгачин жана кэрэмучин уруулары Баргужин-Токум жана дагы кыргыздардын территориясында жашаган. (...) Урастут, теленгут жана куштеми уруулары манголдорго окшош жана монголдордун дарыларын жана дарылык касиеттерин жакшы билген. (...) Алар кыргыздардын жана кэм-кэмжуттардын территориясындагы токойлордо жашашкан[155]. (...) Кыргыздар көтөрүлүш чыгарып баштаганда Чыхгызхан уулу Жучи-ханды аларга жиберет. Жучи-хан Селенга дарыясынын үстүндөгү музду жана башка тонуп калган дарыялар аркалуу барып кыргыздардын территориясын басып алган.

Ал жерди бийик тоолор жана токойлор куурчап турат. Кышында калын каар жаайт. Кышкысын жырткыч жаныбарларды кармашат. Кармаган оокаттарын жыгачтан жасаган чанага салып тик ашуулардан ылдам түшүшкөн, 2-3 ман (6000-9000кг) жүк жүктөлсө дагы көп күч талап кылынбай каар үстүндө оңой кеткен.

Кыргыз уруусу. Эки окшош Кыргыз жана Кэм-кэмжут областтары бир мамлекет болгон. Кэм-кэмжут бул чон дайра, бир жагынан монгол территориясына тийип экинчи жагынан тайжут уруусу жайгашкан Селенга дайрасына чек ара түзөт. Дагы бир жагынан Анкара-мурен улуу дайрасынан Ибир-Сибир территориясына чейин чектешет. Кэм-кэмжуттар найман уруусу жашаган тоолор менен дагы чектеш. Факт боюнча монгол болгон кори, баргу, тумат жана баяут уруулары Баргужин-Токум[156] территорияларын ээлешет... Бул жерлерде көптөгөн шаарлар, айыл-кыштактар жана көптөгөн көчмөн калктар бар. Кыргызда кахан эмес, улутунун титулу "инал" болгон. Не да болсо инал титулу кагандан төмөн, кебетеси ал чакта кыргызда эки инал болуу керек. Бири-Еди инал, экинчиси Урус инал.

Чынгызхан Алтан менен Букраны мага карагын деп элчиликке кыргыздарга жиберген. Ал кезекте кыргыздын каны Рыс айнал деген киши эле. Кыргыз кайта көп тартуу менен үч эмирин Урут-Утуджу, Элик-Тимур жана Артыракты жиберет. Тартуусу – башы, буту, мурду, тумшугу, көзү кызыл ак шумкар эле, дейт. Кыргыздар монголдорго согушсуз караса дагы, 1218-жылында (барс жылы) кыргыз менен Чынгызхандын ортосунда согуш болгон. Ошондо монголго каршы Байкал көлүндө туруучу Тумет жана Байлук эли

[155] Обь жана Енесай дарыяларынын ортосундагы территория.
[156] Баргузин-Байкал көлүнүн бир куймасы.

көтөрүлүш кылган. Булар кыргыздарга коңшулаш тургандыктан көтөрүлүштү басуу үчүн кыргыздардан аскер сураганда, алар аскер бермек түгүл өздөрү каршы чыкканда Чынгызхан улуу баласы Джучини баш кылып аскер жиберген. Булардын эрөөл аскеринин башчысы Бука деген киши кыргыздырды кайта кубалап жиберип, өзү кайта сегизинчи сууну басып келген. Мунун соңунан өзү келип, муз баскан суу Кэм-кэмжутту (Энисейди) басып келип, кыргыыздарды каратып кайра келген.

Ушул окуядан кийин Чынгызхандын уулу Джучи тууралуу элдик уламышы пайда болгон. Кыргыздар жеңилип калгандан кийин Джучуну өзүлөрүнө падыша кылууну хандан өтүнүшөт. Хан макул болуп баласын атка отургузуп элчилар менен кошуп жиберет. Жолдон аттардын үйүрүнө кабылган жаш хан тебелендиде калып каза табат. Ушул кайгыдан кийин кыргыздар хансыз эле жашоону каалашкан деп айтып келишет.

Эгер тарыхтагы маалыматтарга таянсак, кыргыздар VIII-IX кылымдырды уйгурларга каршы түрк элдеринин союзу катары эскерилип келген, алардын акыркы жеңиши 840-жылы болгон.

Монгол элчилиги Енисей кыргыздарын эч каршылыгы жок кабыл алат. Бирок 1218-жылы байкал көтөрүлүшүндө кыргыздар жардамдан баш тартканда Чынгызхандын баласы Джучиден жеңилип монголдорго көз каранды болуп 1399-жылы гана бөштондукка чыгышкан.

Мир Жалилдин кыргыздырдын уруу башчысы менен жоолугушуусу (16 кылымга таандык) тууралуу Сайфа аль-Дина Ахсикендин[157] жазмасында Түркестан райондорунда жашаган кыргыздар тууралуу баяндалат.

Сейид[158] Мир Жалил Шыркентке (азыркы Тажикстан территориясында, болжолу менен Душанбеден 60 км батышта жайгашкан) жетип ханака[159] өзүнүн атасына сейид Жалал ад-Динге келген. Ханактан эс алып, атасынын арбагына сыйынып, куран окуган. Бир нече күндөн кийин Көк-Кыядан Тагай келип Мир Жалилди конокко чаккырып, ал жолугушууда Тагай Мир Жалилди макул болушуна аракет жасаган. Мир Жалил макул болгондон кийин алар чогуу жол тартып Шыркенттен кетишет. Жети-Кашка, Ак-Тимур-бахадур жана Даулати-йар жергелерине жеткенде конокту чон сый менен тосуп алышып кеткенге чейин анын айтканын аткарып коноктошот.

---

[157] ROMODIN, V. A. Materialy po istorii kirgizov I Kirgizii. Sajf ad-Din Achsikendi: Sobranie istorij (Madžmu at-tavarích) Moskva, 1973.
[158] Мухаммеддин тууганынын аты (анын кызы Фатиманын тукуму-Хусейн жана Хасан)
[159] Мечет жана медресе-мектеби бар "Суфий монастыры".

Андан ары жол тартып Салус-бек Булгачы областына келип конушат. Алты уулу менен конокко кызмыт кылган Булгачы Мир Жалилден балдары үчүн сыйынып коюусун суранат. Ыйык Мир Жалил Булгачынын суранычын орундатып анын балдарына сыйынат. Алардан кийин –бостон, тейит, жоо, кисек, деелес, хыдыршак жана кангады алты уругу чыгат.

Булгачынын үйүнөн чыгып Отуз Огулдардын жерине келет. Бул жерден ал Тагай-бухадырдын үйүнө токтойт. Тагай-бухадурдун Кулана, Гүлжур, Богостон, Кара Чоро, Саякаи жана Доолос аттуу алты баласы болот. Саид аларга дагы сыйынып алардан дагы кийин алты уруу-Куланадан ядгар, Гүлжурдан бугу, Бостондон саяк.... (текст толук эмес).

Тагайдыкынан чыгып Ку-Огулдардын жерине келет. Ку-Огул алты баласы-Басыз, Кушчу, Мундуз, Чоң Багыш, Сары жана Сунжек Хытай. Бахадур менен тосуп алып аларга дагы сыйынып коюсун суранат. Мир Жалил аларга дагы сыйынгандан кийин алардан дагы алты уруу чыгат.

Кушчунун үйүнөн чыгып Мир Жалил Узгендке барып он күн турат дагы андан ары Андуганга сапар тартат. Андуганда Мир Жалил Бура-хандыкында бир айга токтолот.

4.3.3. Орто кылымдардагы европалык саякатчылар

Орто-Азия тууралуу европалыктардан XIII кылымда гана Карпини (Carpini), Рубрик (Rubruk), Клавия (Clavijo), жана кийинчереек Марко Полонун Орто-Азия жөнүндө эң белгилүү "Миллион" китебинен билебиз. Атактуу европа саякатчысы, рим папасынын элчиси Жованни де Монтекорвино (Giovanni de Montecorvino) сыяктуу эле Марко Поло азыркы Кыргызстандын территориясында болгон эмес.

Азыркы Кыргызстандын территориясын Карпини 1245-1247 жылдары өзүнүн саякатында Рубрик 1253-1255-жылдары саякаттаган жана Клавия 1403-1406 жылдары Самаркандан Тимур болуп саякатын аяктанда көрүп кайтышкан.

Карпини монгол жана татар элинин салт санаасын кеңири баяндап жазат[160]. Анын саякаттагы китебинде бул элдердин тамак алдындагы салттары жана күнүмдүк жашоодо болгон сыйкырдуу колдонулуштары тууралуу дагы болгон.

Карпини алардын аң – уулочулугу жөнүндө дагы жеткиликтүү сүрөттөгөн. Бул баяндоодо, алар жер айдоо менен таптакыр

[160] Монгол же татар аталыштарын улут катары түшүнүүгө болбойт.Карпини Азия калкы тууралу жазганда монгол хандыгына жакын жашаган өз алдынча элдерди так сүрөттөп кеткен.

иштешпейт жалаң гана мал чарбачылыгы менен күн көрүшөт деп эскерген[161].

Карпиниден кийинчереек саякаттаган замандашы, кийинчереек саякаттаган Рубрик мындай деп эскерет:

Биринчи ирет белгилей кетчү нерсе, бул калк өзүнүн өлүп калган жаныбар малын дагы кошуп баарын жешет. Бирок жай мезгилинде аларга *космос* (кымыс)[162] болсо, андан башка эч нерсенин кереги жок. Ушул убакта жылкысы өлүп калса анын этин ичке кесип күнгө коюп кургатышат. Аны такыр туздабаса деле жагымсыз жыт чыкпыйт.

Рубрик өзүнүн саякатында кыргыздарды мындай деп эскерет:

Тоодон бүтүндөй жерди ээлеген улуу дайра (Талас) агып түшөт, жергиликтүү калк каналдарды казып дайранын кенен агышына жардам беришет, бул дайра көлгө агып түшпөйт, себеби болгон сууну жер соруп алат дагы жерде чоң жаракалар гана калып таң калтырат. Мен ал жерден жүзүм шактарын дагы көрдүм шарабын ичтим. Бул жер кыргыз аталышындагы көчмөн калкынын эч бир шаары жок түндүктө жайгашкан мекени болгон[163].

Болжолу менен 1260-жылы уйгур-несториан кытай Ханбаликтен/Пекинден карамакаршы Орто-Азия аркылуу Иерусалимге андан ары Раббан Саума Европага жол тартат. Азыркы Кыргызстан территориясын басып өтсө дагы ал кыргыздар тууралуу таптакыр жазган эмес, болгону Таластагы Удегей–Кайдухандын небереси менен болгон жолугушуусу тууралуу жазат. Таласта резиденциясы болгон Кайдухандын бийлиги Кашкарга чейин жеткен.

4.3.4. Жаңы тарых

XVII кылымдын башталышында Марко Поло атаган *Cathay* мене Кытайдын ортосунда кандай байланыш бар экени европалыктарга түшүнүксүз болгон. Португал иезуисти Бенто де Гоиш (Bento de Goes) Индиядан чыгып Афганистан жана Кашкар аркылуу саякатында башка иезуист Матея Ричиден (Matteo Ricci) Cathay жана Кытай бир мамлекеттин эки башка аталышы экенин билет.

Орто-Азия жөнүндө кененирээк маалымытты XVIII кылымдын I жарымында падыша Ыйык Петрдин жөнөтүүсү менен Иван Унковский Жунгарияга[164] болгон саякатында алып келет. Өзүнүн

[161] CARPINI, de PLANO J. Johannis de Plano Carpini antivariensis archiepiscopi Historia mongalorum guos nos Tartaros appellamus – Cesta bratra Jana de Plano Carpiniho ke dvoru Kujuk-chána 1245–1247, in: *Putování k Mongolům*. Praga, 1964.

[162] Кымыс-бээнин сүтүнөн жасалат.

[163] RUBRUK de, W. Fratris Willelmi de Rubruk Itinerarium ad partes Orientales – Cesta bratra Viléma z Rubruku ke dvoru Mangu-chána 1253–1255, in: *Putování k Mongolům*. Praga, 1964.

[164] Батыш Кытайдын тарыхый областы.

1722-жылдын аягында 1724 апрелдеги жазмаларында[165] кеңири чыгыш Түркестан территориясын, Тарым дайрасын, Балхаш жана Ыссык-Көл көлдөрү тууралы жазган.

Сүрөт 2. Абрахам Ортелиустун Тартариянын картасы, 1612ж. (Сибирь, Түндүк Кытай, Япония, түндүк-чыгыш Американын бөлүму жана Калифорния жарым арал катары).

Иван Унковский Тянь-шань тоолорунун жашоочуларын кыргыздар дебей буруттар (Буруттар Түскөл көлүнүн айланасында көчүшөт. Картада Ыссык-Көл деп берилген) деп эскерет. Буруттар/кыргыздар 5000 түтүн эл болуп армияга 3000 адамды бере алышкан. Картада буруттар Ыссык-Көлдүн батыш тарабында жайгашкан, Унковский көлдүн чыгыш тарабы (Түп жана Жергалан) менен кана таанышкан бирок буруттар менен жолуккан эмес же алар тууралуу жазган эмес.

Рената аталган картада[166] (1733-жылдагы калмыктырдын картасы) буруттар/кыргыздар Сырдарыянын түштүгүндө, Ферганада гана көрсөтүлгөн. Башкача айтканда буруттар Тянь-Шандагы

---

[165] Poselstvo k zjungarskomu chun-tajčži Cjevan-Rabtanu kapitana ot artilerii Ivana Unkovskogo I putevoj žurnál ego za 1722–1724 godu. (Red. N. I. Veselovskij) – Zapiski Imperatorskogo Russkogo geografičeskogo obšestva po Otdeleniju etnofrafii. Sankt Peterburk., 1887, t.10, vyp. 2. (Жунгар хунтайжи Цеван-Рабтанга элчиликтан артелеррия каптитаны Иван Унковский жана 1722–1724-жылдардагы анын жер журналы (Н. И. Веселеловского) – Орус Императорунун гепграфия коомунун этнофрафия бөлүмү. СПб., 1887, т. 10, чыг. 2.)

[166] Йохан Густав Ренат (1968–1744), швед сержанты жана картограф, Жунгария саякатчысы.
(Рената картасынын бөлүгү (кыргыздар жайгашкан территориялар) – с. 29).

ойроттор менен аралашып кетишип, 1758-жылы ойроттор менен кытайлардын ортосундагы салгылашуудан кийин гана өзүнчө болуп кетишкен. XVIII кылымда (ойроттор менен аралашып кеткенге чейин) Кашкарда кыргыздардын саны жогорулаган, кыпчак уруусундагы кыргыздар Кучу аркылуу (Тянь-Шандан) Хотанга келишкен[167].

1774-82-жылдарга туура келген орус офицери Филипп Сергеевич Ефремовдун[168] Орто-Азия тууралуу жазган докладынан тартуулайбыз. Пугачев көтөрүлүшүндөгү Илец чебин кайтарууда ал Пугачевдун армиясынан качып чыгат, көп өтпөй кыргыздардын (азыркы Казакстандын территориясынан, башкача айтканда кайсактардын) камагына алынып кулчулукка Бухарага сатылып кетет. Бул жерден ал аталыктын (хандын биринчи вазири) колуна кызматка орношот.

Аны ислам динине өтүш үчүн туздуу аралашманы ичишин сунушташат, бирок бул көрүнүш ага кыйын болгондуктан аны жеңилдетип аралашкан майды ичиришет. Кийин (ислам динине өтпөсө дагы) аскер башчысы болуп дайындалып паспорт алып Бухарадан Тибет, Кашмир, Индия жана Англия аркылуу качып кайра Россияга (тогуз жылдан кийин) келет. Өзүнүн эмгегинде ал Бухаранын жашоосун кеңири баяндап кетет (шаардын сүрөттөлүшүн, шаардык мончону жана жуунуунун ыкмаларын, тазалыктын жоктугунан пайда болгон ар кандай ооруларды, топурактан салынган үйлөрдүн ыкмасын, жибекти кантип алышаарын, пахта өстүрүүсүн, кийимдерин, кылган күнөөлөрү үчүн эркектерди дарга асышканын, аялдарды таш менен уруп өлтүргөндүгүн, эркектер күнөө кылган аялын жана анын ойношун сураксыз өлтүргөнгө толук укуктуу болгон). Кыргыздардын (кайсактардын) бүркүт кармагандарын жана тамак жасагандары тууралуу жазган.

Кыргыздар жол жүргөндө кургатылгын курутту алышкан. Аны булгаарыдан, аттын арткы бутунун терисинен жазалган баштыкка салышып үстүнө суудан куюп алышат. Ал чайкалып кою сүткө айланып калганда ичишет. Тамакты колдору менен жешет. Кымыс, бээнин сүтүн ичишет.

4.3.5. 19 кылымдын саякатчылары

XIX кылымда Росиядан көптөгөн саякатчылар Борбордук Азияга бара башташкан. Россия Борбордук Азияга чоң көңүл бура баштаган,

---

[167] BARTOLD, V. V. Tjan-Ganskie kyrgyzy vXIII i XIX vekach[онлайн] Centralnoaziatskij istoričeskij server, 1999–2007 [цит. 8. 9. 2008] <http://www.kztgzy.ru/?page=75>; Kyrgyzy. Istoricheskij očerk.-Sočinenija.Moskva, 1963.

[168] JEFREMOV, F. Stranstvovanie Filippa Jefremova … pisannoe im samim v Sankt-Peterburge 1784 goda.c.d.

географиялык коомдун жардамы менен бул аймакка карта түзүүгө, географиялык жана этнографиялык изилдөөгө сандаган экспедициялар келген. Мисалга алып саякатчыларды санап кетсек Н. М. Пржевальск, В. А. Обручев, Н. А. Северцов, М. В. Певцов, же В. А. Роборовский, П. К. Козлов, Г. Н. Потанин, Г. Е. Грумм-Гржимайло же А. П. Федченко (жубайы Ольга менен Түркестанда тактап айтканда Памирде флора, фауна, география жана этногрофияны изилдөөсү). Кыргыздар жана казактар (XIX кылымдын I жарымында бир мамлекет катары эсептелген 9-бетти карагыла) жөнүндө эң баалуу маалыматты Ч. Ч. Валиханов тартуулаган.

Орус изилдөөчүлөрүнөн тышкары дагы башка мамлекеттердин чыгаан изилдөөчүлөрү Борбордук Азиянын аймактарын изилдеген. 1854-57-жылдары немец бир туугандар Рудольф, Адольф жана Герман Шлагинтвеит (Schlagintweit) Индия жана Гималай тарапка изилдөө саякатын жасашкан жана Кунь-Лунь тоосун тапкан алгачкы европалыктар болуп саналып калышкан. Адольф Афганистан менен чектешкен тоолордо саякаттап кытай Түркестанына чейин барган. Ал Кашкардан камакка алынып шпион катары дарга асылган.

Борбордук Азияга болгон атактуу саякатчылардын арасынан белгилей кетчүүлөрдөн болуп 1890-91-жылдары Борбордук Азияга экспедиция жүргүзгөн Свен Гедин (1865-1952) болгон. Ал өзүнүн саякатында Персияны, Ташкентти, Кашкарды жана Ыссык-Көлдү кошуп азыркы Кыргызстандын территориясына чейин келген. Гелин картаны түзүүдө Борборду Азиянын жана Тибеттин райондорунун туура жана так жайгаштырганы менен айрымаланган. Борбордук Азияда саякат кылгандардын арасынан иерархия боюнча Гедин, Пржевалскиден кийинки экинчи оорунду ээлейт[169].

Гединдин текстинен ат үстүндөгү майрамдык оюндар тууралуу эскергенин кезиктиребиз. 1906-жылы ал өзү кыргыздардын улуттук оюну улак тартышка катышкан. Той таң атпай башталып түш оогондо улак тартыш [170]оюну башталды:

Кырк эки кыргыз ат үстүндө менин артымда жана астымда келе жатышты. Көрүүчүлөр ортодо бош орун калтырыш үчүн артка жылышты. Колуна улакты кармап оюнчулардын бири бизге жакындап келип экинчиси улакты сол колу менен кармап курч бычак

[169] Hedin [онлайн]. Ottova encyklopedie, 1996–2008, 1. 1. 1908 [цит. 15. 10. 2008.] <http://encyklopedie.seznam.cz/heslo/365686-hedin>.

[170] Улак тартыш малчылардын байыркы ата-бабаларынан бери келе жаткан оюну болуп саналат.Советтер Союзунун учурунда малдар колхозго карап турганда дагы улак тартыш майрамдардын эң башкы темасы болгон. Бул майрамдар мамлекет тарабынан атайын дайардалып (1-Май), коомдук белгилүү себептеринин бири болгон. Оюнга ар бир атчан катышканга укугу бар болгондуктан баардыгы өзүнүн бактысын сынап көргөн. Эң ылдым жана жөндөмдүү атчан улакты тартып өз айылына алып кеткен.

менен мууздап, байкуш жаныбардын кан агышы басылыш үчүн жерге таштайт. Кийин улактын арткы бутунан кармап атты катуу чаап оюнду баштайт. Алыстан атчандар пайда болуп, улакты тартышып башташат. Ким улакты тартып кетсе ошол жеңүүчү болуп эсептелет. Бул оюн көпкө созулуп аягында оюнчулардын аттары аксап, өздөрүнүн кийимдери тытылып кээ бирлери катуу жаракат алышат[171].

Башка саякатчылардын арасынан белгилүү, венгер чыгыш таануучусу Армин Вамбер (1832–1913) 1861–64-жылдары венгер академиясынын жардамы менен Армения жана Персия аркылуу Бухарага жана Самаркандга саякат жасаган. 1865-жылы өз мекенине кайтканда Будапешт университетинин чыгыш тилдери боюнча профессору болгон. Вамбер дайыма Англиянын активдүү күйөрманы болуп орустардын Азия ичиндеги күч кыймылына каршы турган[172].

Филологиялык далилдин жетишпестигине карабай ал венгер тили менен түрк-татар тилдеринде болгон тыгыз байланышты далилдегенге аракет жасаган. Бул тапшырманы ал өзүнүн китебинде жазып кеткен[173] жана анын замандаштары бул китеп тууралуу жазып кеткен ой пикирлерде дагы белгиленет (венгрлер бүгүнкү убакытка чейин борбордук Азияда билинбей келе жаткан өздөрүнүн түпкү тегин жана тилин издеп келет[174]).

Анын жазмалары элдик салттын структурасы тууралуу баалуу маалыматтарды камтыйт. Вембер азыркы Кыргызстан территориясында болгон эмес, ал Каспий деңизинин чыгыш жээктери жана Хива, Бухара жана Самарканд тууралуу жазат. Бирок кыргыздар жөнүндө Хивадан Бухарага саякаттап бараткандагы өзбектер жашаган Иапкенари оазис тууралуу жазмасында бул чөлмөнүн чет жагында жайгашкан Аккамиште кыргыздар жашайт деп эскерте кеткен. Коңшу Шураханда эки жумада бир базарлар уюштурулуп турган – бул шаарда адамдар жашаган үйлөр аз болгон, базар убагында хандын улуу агасы, эмир аль-Умерге таандык ижараларды дүкөн кылып ачышкан.

Хивадагы эң атактуу баңги заты бенга чегүү болгон. Бул көнүмүш адат сыяктуу болгон себеби куран вино жана башка алкоголдук ичимдиктерге тыйуууу салат жана бул тартипти

[171] HEDIN, S. S. Hedinem celým světem. Díl I., Praha, 1912.
[172] Vambéry [онлайн]. Ottova encyklopedie, 1996-2008, 1. 1. 1998 [цит. 15. 10. 2008]. <http://encyklopedie.seznam.cz/heslo/349384-vambery>.
[173] VAMBERY, H. Rese in Mittelasien von Teherán durch die Turkmanische Wüste an der Ostküste des Kaspischen Metres nach Chiwa, Tochara und Samarkand, ausgeführt im Jahr 1863. Leipzig: F. A. Brokchaus, 1865.
[174] KOHL, J. G. Reise in Mittelasien … ausgeführt im Jahr 1863 von Hermann Vambery (recenze). In: Göttingische Gelehrte Anzeigen. Akademie der Wissenschaften in Göttingen: 1865, s. 1066.

бузгандарды бийлик өлүм жазасы менен жазалаган. Базарга баруу, сатуучулар аттын үстүндө отургандыктан өтө чоң кыйынчылыкты туудурган. Кыргыздар дагы чаначы толтура кымызын байлап аттардын үстүндө отурушат. Сатып алуучулардын оозуна кымыс куюш үчүн түтүкчөнү ооздоруна кармап турушат.

Бул убакта биздин астыбыздан беш саат эрте кеткен каравандардан калбаш үчүн жолго чыгышыбыз керек эле. Күн үп болуп тургандыктан бактыбызга жолдон кыргыздардын боз – үйлөрүн жолуктурдук. Суусунубузду кандырыш максатында үйлөргө жакындаганда эле кыргыз аялдары чоң керденге кымызын куюп астыбыздан тосуп чыгып турду, күндүн ысыгында бей тааныш адамдын суусунун кандыруу чоң мейманчылык болуп эсептелген.

Борбордук Азиянын көчмөн калкы кымысты күчтүү суусундук катары колдонуп жана аны ичкенден кийин ток болуп калгандыгы менен өзгөчөлөнүп колдонулган. Мен кымысты көп ичтим бирок кычкыл болгондуктан баарынан аз-аздан ууртап турдум. Мен кыргыз аялы менен көчмөн калкынын туруксуз жашоосу тууралуу сүйлөшкөндө ал мага каткырып жооп берди: *Биз молдолордой болуп жалкоо болуп ар дайым бир жерде отура албайбыз. Адам баласы күнду, айды, жылдыздарды, сууну, жаныбарларды, чымчыктарды жана балыктарды көрүш үчүн кыймылдаш керек, өлгөн адамдар жана жер кыймылдабайт калгандарынын баары ар дайым кыймылда болуп туруш керек.*[175]

Орустардын Борбордук Азияга болгон саякаты

Н. М. Пржевальский

Николай Михайлович Пржевальский (13.3.1839-20.10.1888) чындыгында эң белгилүү Орто-Азиялык саякатчыга кирет, себеби анын экспедициясындагы жыйынтыктар азыркы күнгө чейин белгисиз территорияларды билүүгө чоң салымын кошту. Бирок ал өзүнүн эмгегинде кыргыздар жана азыркы Кыргызстан территориясына аз орун берген, анткени анын маршурттук экспедициясы алгачкы иретте азыркы Кытай жана Монголияга болгон: 1870-73-жылдары монгол экспедициясы, экинчи Борбордуказия экспедициясы 1876-77-жылдарга таандык, Биринчи Тибет экспедициясы 1879-80 жылдары. Экинчи Тибет экспедициясы 1883-1885 жылдары болгон. Эң акыркы экспедициясынан Чу

[175] VAMBERY, H. c. d., s. 123-126.

дайрасында балык уулап жатып каттуу ооруп Ыссык-Көлдөгү Караколдон 1888-жылы каза болот.

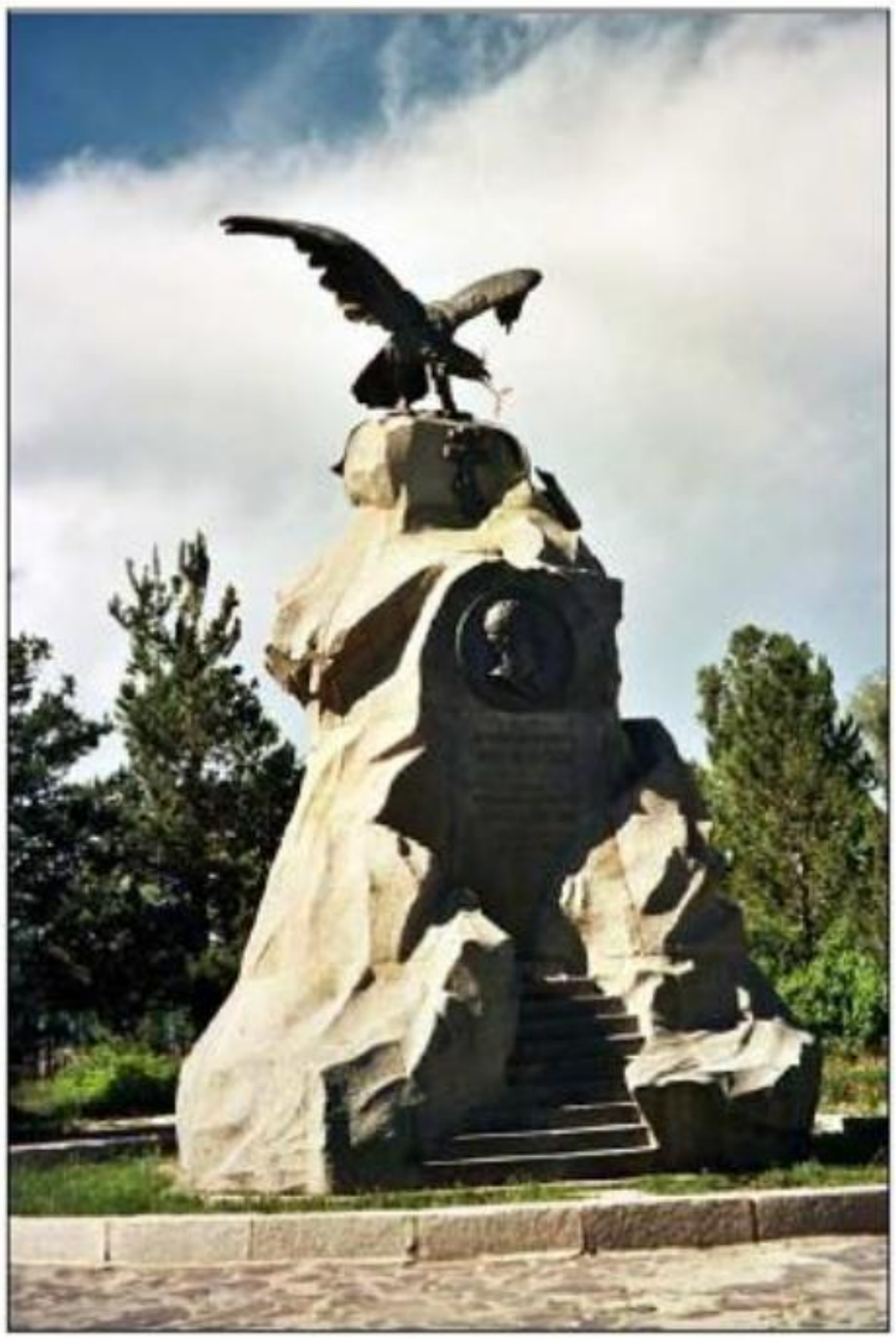

著作物

П. П. Семенов

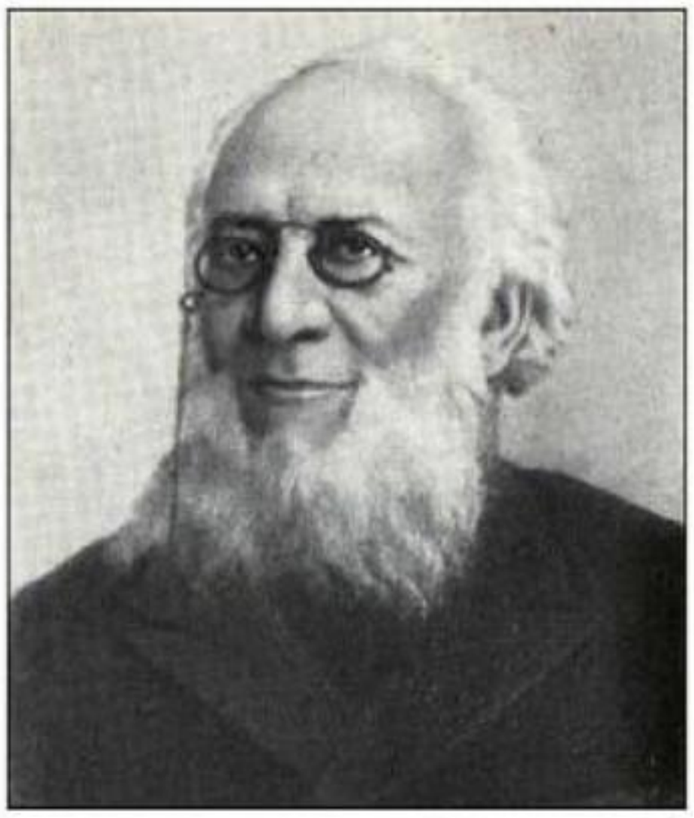

Петр Петрович Семенов – Тян-Шанский (1827–1914) Өзүнүн экспедициясы менен Борбордук Азияга илим изилдөөсүн баштаган. 1856–1857-жылдары Тянь-Шанда изилдөө жүргүзүп жана андан тышкары Ыссык-Көлдү, жергиликтүү флора жана фаунаны изилдеген. Жергиликтүү калктын жашоосу менен дагы кызыккан. Мисалга алсак анын жазууларында, үйлөнүүдөн кийин кандай кыйынчылыктар келип чыга тургандыгы жөнүндөгү маалыматтар жазылган. Семенов нике кыйуу келишпестигиндеги бир окуяны жазат. Дулат жана атбан уруктарынын кыйын абалды чечүү максатындагы сот жыйынына ал өзү катышат[176].

Бул окуяда кыз менен жигиттин ата-энеси калым тууралуу сүйлөшүп, кыздын ата-энеси болжолдогон калымды баланын ата-энесинен жана жигиттин өзүнөн алат. Жигит кызды алып кеткени келгенде кыйнасаңар өзүмдү курман кылам деп кыз каршы болуп барбай коет. Кызынын сырын билген ата-эне алган калымдын жарымысын гана кайтарып берүү үчүн жигит менен сүйлөшүп башташат.

Бир чечимди кабыл алыш уламдан улам оордоп чечим чыгаруу кыйындыкка учурайт, себеби талашка жигиттин уруусундагы аксакалдар дагы кийлигишип кыздын каршычылыгын салтты гана бузгандык эмес, бүтүндөй урууну уятка калтырды деп карашат.

Бир чечимге келиш үчүн жана эки тарапка тең ылыйыктуу чечим табыш үчүн ар бир уруудан эң барктуу үч кишини тандашат. Сот атайын дайындалган боз – үйдө болгон жана сотко кыз өзү жана ата-энеси дагы катышкан. Кыздын каршы чыккынын себеби, кыздын ак сөөк уруусунан чыгып экинчи аял болуп тийүүнү каалабагандыгы болот. Калым төлөп жатканда бойдок болчумун кийин агам каза болуп анын жесир калган аялына үйлөнүш менин милдетим, деп ага каршы оюн жигит айтат. Бул жерден экинчи аял болом деп айтыш туура эмес.

Аягында кыздын ата-энеси калымды толугу менен кайтарып жана жигиттин ата-энесине, жигиттин өзүнө дагы кун төлөп бермей болушат.

---

[176]SEMJONOV Ťan-šanskij, P. P. Putěšestvija v Ťan-šan v 1856–1857 gg. (Memuary). Moskva, 1948.

Н. А. Северцов

Николай Александрович Северцов (1827–1885) азыркы мезгилге чейинки белгисиз аймактарды биринчи иреттеги картографиясына киргизген Орто-Азия саякатчыларына кирет. Ал борбордук Памирди көргөн жана жазган алгачкы эвро па саякатчысы болгон.

Северцов аялдар менен эркектердин ортосундагы эмгек бөлүнүшүн белгилейт жана кыргыз аялдарынын күйөөсүнө баш ийгенин таптакыр сезбейт. 1873-жылы Тянь-Шанга болгон саякатында Северцов кыргыз үй кызматчыларын чыныгы үйдүн кожоюну катары кабыл алат. Кимдир бирөө кыргыздарга аз күнгө конокко келсе кыргыз аялдарынын күйөөсүнө толук баш ийип жана ага кызмат кылып жашап жаткандай байкайт, бирок чындыгында таптакыр андай эмес:

Кыргыз аялдары аябай жөндөмдүү. Үйдө алар толук укуктуу кожоюн. Бирок ал ар дайым эмгектенип, жалкоо көчмөндү иштетип оокат кылат. Тойлордо кана ал күйөөсүнө баш ийип, чогуу отуруп тамак ичпей (ал күйөсү тойгондон кийин кана тамак иче алган) чыныгы аял болуп конокторду сыйлаган. Айылга баскынчылар кирип келсе эркектер мылтыкты алып эшикти карай чуркаса аялдар ордунан жылбай өздөрүнүн жанын сакташат.

Эмгек бөлүшүнөн тышкары Северцов 1867-жылдын күз мезгилинде койчулардын Карахожурдагы[177] кыштоосун сүрөттөйт. Анын айтуусу боюнча, бийиктикке жана күндүн сууктугуна карабай бул аймактагы кыштоо болушунча ыңгайлуу өтөт. Койчулар жылыныш үчүн тезек колдонушат. Бул жер деңиз деңгеелинен 8000 фут (2500 м) бийиктикте жайгашса дагы суук шамалдан жакшы сактайт. Северцовдун айтуусу боюнча Барскаун жана Нарындын ортосундагы Сары-тур тоосунда 11 000-12 000 фут (3400-3700 м) бийиктикте кыштоо мүмкүн.

Бул бийиктикте кыштоо көп болбойт, бирок кыштоочуларга малды багыш үчүн кышында кар аз жааган жер кана керек. Деңиз деңгээлинин бийиктиги каардын аз жаашына эч таасирин тийгизбейт, эң негизкиси шамалдын бир тарапты карай согушу. 4000 м бийиктикте каардын жоктугунун себеби тоолор булуттардан бийик жайгашкандыктан.

Северцовдун кийинки жазмасы 1873-жылдын октябрь жана ноябрь айларындагы Нарындан алыс эмес жайлоолорундагы саякатында малчылардын кыштоого даяр болуп калгандыгы тууралуу:

---

[177] Нарын областындагы тоолу аймак.

Кызыл түстөгү жарлардын арасында Умбет-алыдан көчүп келген сарыбагыштардын кичинекей кыштагы пайда болду. Бул аймактагы чөптөр желип калса дагы, койчулар бир кыштоодон чыгалышат, аларга эң негизгиси болуп бул жердин шамалдан жакшы корголуп турганы.

Ч. Ч. Валиханов

Чокон Чынгызович Валиханов (1835 ноябрь айында Россиянын Кокчетау уездинде/азыркы Казакстандын түштүгүндө жарык дүйнөгө келген – 10.04.1865) анын Борбордук Азиянын маданиятына болгон көз карашы орус саякатчылырынын жазмаларынан терең айрымаланып турган себеби ал өзү Борборду Азияда туулган. Валихановдун XIX кылымдын жарымында азыркы Кыргызстындын (1856-жылы ал Ыссык-Көлдө саякаттаган, 1858–1859-жылдары Кашгарияга он бир айлык экспедициясын кабыл алып Черняевдин аскердик походунун катышуучусу болгон) тергриториясына болгон экспедициясында башка саякатчылардыкында жок илимий классификацияга таянып этнографиялык мүнөздөмө бергени.

Кыргыздардын бөүлүнүшү

Жети-Суу областындагы кыргыз урууларынын бөлүнүүсүн Валиханов өзүнүн туугандарынан (биринчи иретте чоң апасынан жана атасынан уккан уламыштар)[178] уккан маалыматы боюнча жайгаштырат.

Оң жана сол канат деп “жапайыташ” кыргыздырдын бөлүнгөндөн ташкары Валиханов аларды оң жана сол кол деп түшүндүрөт (XIX кылымдын I жарымында). Оң жана сол колго бөлүнүшү кыргыздарда ун (оң) жана сул (сол) болуп бөлүнүшү. Ундун башкы жетекчиси болуп бугу “уруусу”, сул группасыныкы солту (солто)“уруусу” болуп эсептелет.

Бул (оң жана сол кол болуп) бөлүнүүлөр өзүнүн түпкү тамырында байыркы түрк элдеринин ажосу Огуз –хандын алты баласына таандык. Өзүнчө уруулар канаттарга бөлүнүп өздөрүнө

[178] TURDALIEVA, Š. Rodoplemennoe delenie Kyrgyzov po materialam Č. Č. Valihanova [online]. Centralnoaziatskij istoričekij server, 1999[cit. 26. 8. 2005]. Dostupny z: <http://www.kyrgyz.ru>. (Ч. Ч. Валихановдун кыргыздарды урууга бөлүү материалынан [онлайн]. Борборду Азия тарыхый сервери, 1999[цит. 28. 8. 2005]. <http://www.kyrgyz.ru>.)

тийешелүү аймактарда жашашкан. Валихановдун ою менен биргелешип, азыркы убакка чейин (XIX кылымдын I жарымында) Бухарада падыша тагынын оң жана сол капталында урууларды башчысы катары бектер турат.

1856-жылы түндүк кыргыз бугу уруусуна барганда Валиханов экиге бөлүнгөн кыргыз уруусунун уламышын жазат.

Биринчи "элдин" уруу башчысы Кыргызбайдын атынан кыргыз аталышы келип чыккан. Кыргызбайдын жалгыз Ак-уула (Ак бала) аттуу уулу болот.

Бир уламышка таянсак Ак-ууланын Абл (Абель) жана Кабл (Каин) деген эки уулдары болот, экинчи уламышта Абл жана Кабыл Ак-ууланын тукумунан болгон деп жазылат. Аблдын тукуму оң канатты түзүп, ал эми Кабылдын тукуму сол канатты түзгөн. Аблдын небереси Тагайдын балдары (Богорстан, Койлак, Килжира жана Карачоро) дагы оң канатта болушкан.

Кыргыздар оң жана сол канат болуп эле экиге бөлүнбөстөн, ичкилик деп Кыргызбайдан тараган үчүнчү бөлүгүн Валиханов белгилеп кеткен.

Валиханов оң канатка бугу, солту (солто), сарыбагыш, жедигер, адигине, басыз, багыш, тыгай (тагай), черикчи (черык), урууларын бөлгөн.

Мисалга солту уруусун Валиханов өз ара кийинкилерге бөлгөн: конту (күнтуу), булекбай (бөлөкбай), толкан (талкан), үчбагыш.

Солто уруусу Чүй өрөөнүнүн борбордук жана батыш жана Чу дарыясынын түштүк жээк аймактарында белгиленет.

Фергана өрөөнүндө жана Памир, Алтай тоолорунда жашаган сол канаттын урууларын тууралуу аз жазылган. Ал бугу уруусунун башчысынын, буруттар генеология боюнча кыргыз түрк уруусунан келип чыкканын жана кийинчереек аларга бейтааныш кыпчак, наиман жана кытай уруулар кошулгандыгы тууралуу маалымыт алган.

Сол канат тууралуу маалымат аз болгонунун себеби, мүмкүн Кыргызстандын түштүк аймагындагы урууларды саны кыйынчылыкты туудургандан. Түндүк аймакта аз жана чоң белгилүү уруулар (мисалга бугу уруусу азыркы Ысык-Көл менен байланышып)[179] жайгашса түштүктө алар көп жана азыраак мааниге ээ[180].

---

[179] Бугу урууларынын арасында башка дагы уруулар жашаган.Алар башка уруудан жана түпкү тамыры башка аймактан экенин өздөрү айтып келишет.

[180] HVOSLEF, E. H. *Tribalism and modernity in Kirgizia.* The third Nordic conference on Middle Eastern Studies: Ethnic encounter and culture change. Joensuu, Finland, 1995.

Жашоо камын көрүү

Валиханов[181] бийик тоолу аймакта жашаган кыргыз калкы дыйканчылыгы менен иштебей, балык уулоо жана мергенчилик менен жан багып келген деп жазат.

Малдарынын саны ар кандай болгон, ошол убактын азыркы түндүк Кыргызстанда жашаган эң бай манаптын 3 000 баш жылкысы, ал эми кыргыз-кайсактардын бай манабы 15 000 баш жандык, айдабул уруусунун байы Азанбайдын 25 000 баш мал-жандыгы болгон.

Валиханов кыргыз көчмөндөрүнүн XIX кылымдагы соода сатыгын жана базарларынын жайгашканын сүрөттөйт:

Кытайдын чыгышы, Кулжа (Инин / Yining). 10 октябрьда адбан кыргыздарынын боз үйлөрү мал сатып үй оокатын алуучулар үчүн ачылат. Он баш малдын ичинен эки башын мамлекеттик мүлккө төлөшүп калганына кашкар пахта кездемесин жана башка оокаттарды сатып алышат[182].

Бир койдун орто баасы 1 рубль, калгандарынын баасы болжол менен кийинкидей болгон: түлкүнүн, карышкырдын тээриси 1,5 рубль, барстын териси 5 рубль, үч темир чайнек 5 рубль, драп пиджак 1 рубль. Бул сатуучулар койгон товардын баалары жаныбарлардын терисинин баасынан арзанираак экенин байкасак болот. (жапайы жаныбардын терисинин баасы бир койдун баасынан 50% ке өйдө турат)

Өсүмдүк жана жаныбар азыктарынын баасын салыштырып көргөндө малчылар дагы утулуп калып жатышат, пуд буудай (16 кг) 30 тыйын турса, пуд арпа 45,5-48 тыйын турган. Демек бир койго бир мүшөк буудай сатып алганга болгон.

Дыйканчылык кийинчереек Фергана областында жана ошондой эле балык уулоо адаты болгон Ыссык-Көлдүн айланасында пайда боло баштаган.

Жер айдоочулук малчыларга белгисиз иш болгону менен, Валиханов алардын түшүм мол болуп, бир мүшөк айдаган уруктан ондогон мүшөк буудай алып жаткандарын жазат. Жыл сайын кыргыздар болжолу менен 15 000 мүшөктөй урук себишет.

Бул берүүлөр абдан кызык болуп саналат, себеби Кыргызстандын территориясында түшүмдүү областтарда гана эмес, айыл чарбачылыгы бар болгон. Бирок "бардык кыргыздар" деген маанини бербеш керек, анткени Кыргызстан жалпы территориясы мал чарбачылыгына ылайыктуу болгондуктан кээ бир жерлерге эң туруктуу өсүмдүктөрдү өстүрүүгө болгон эмес. Аларды өстүрүү

[181] VALICHANOV, Č. Č. Sobranije sočinenij v pjati tomach. Tom 1. Alma-Ata, 1961.
[182] VALICHANOV, Č. Č. Sobranije sočinenij v pjati tomach. Tom 2., Alma-Ata, 1984.

совет мезгилинде жергиликтүү климатка ылайыкталган сорттордун пайда болушунан башталган.

Туруктуу климаттуу жерлерде буудайды 17 кылымда белгилүү Жаныш үй бүлөсүнүн уруу башчысы Байкабыл Кашкардан алып келип айдап баштаган[183]. Албетте алар жалгыз гана буудайды өстүрүшкөн эмес. Андан тышкары арпа, шак айдашкан.

Турак жай

Валиханов кыргыз турак жайын сүрөттөгөн. Ар бир уруунун өзүнүн үй куруучу конструкциясы болгон. Ал сарыбагыш уруусунун турак жайын мисалга алат.

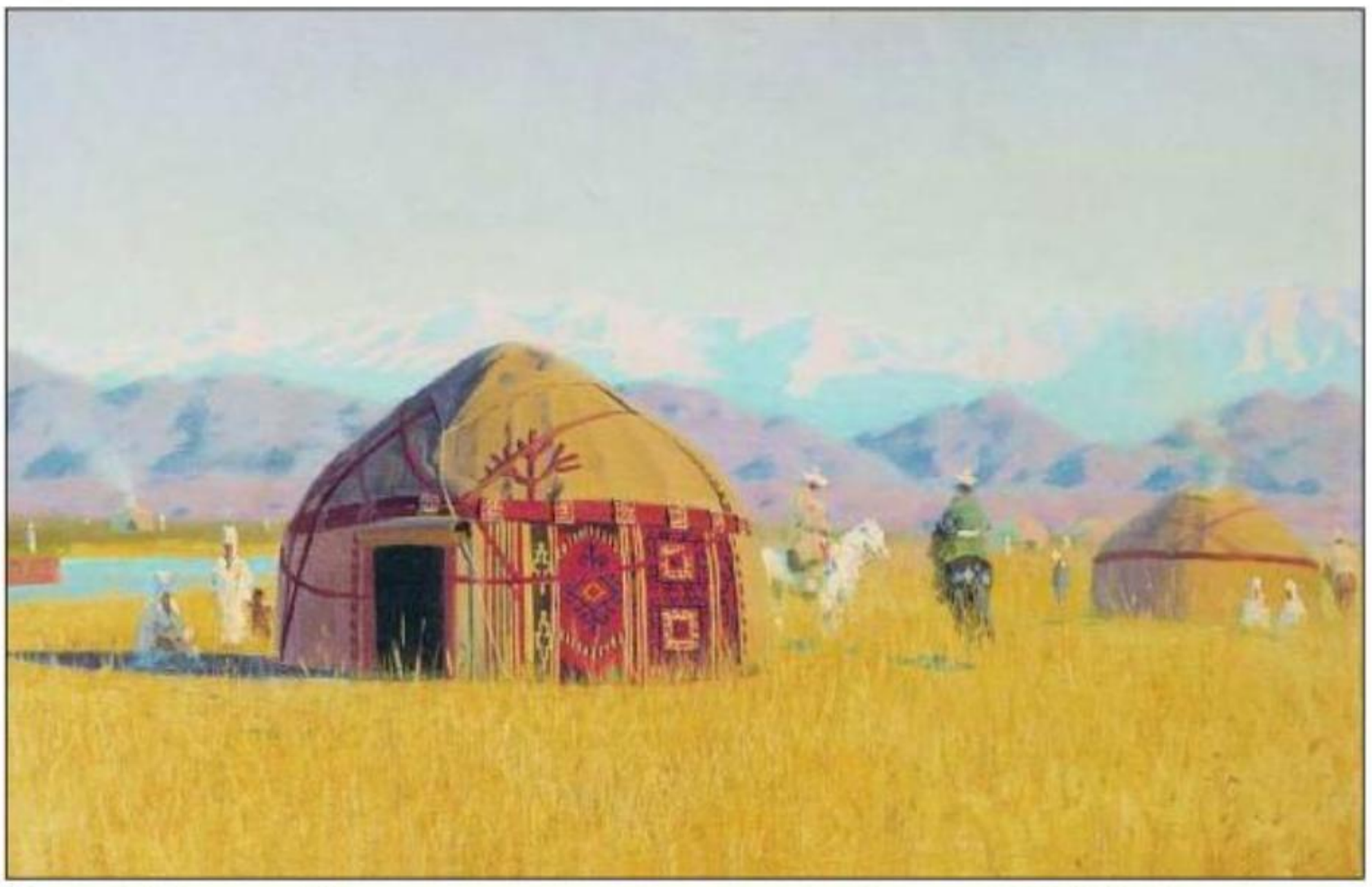

Сүрөт 3. Чу дарыйасынын жээгиндеги кыргыз кибиттери 1869–1870.
(Верешагин В. В).

Үйдүн кооздолушу, кожойундун жашоо шартына байланыштуу болгон. Чоң ордодогу (Ыссык-Көл району) Кыргыз/кайсак элинин эң бай адамынын боз үйү бухара килемдери жана кытай кездемелери менен кооздолгон[184] ал эми “жапайыташ” кыргыздарынын үйүнүн ичинде күндө керектелүүчү оокаттардан башка нерсе болгон эмес.

XIX кылымда кыргыз аталган азыркы казак калкын, чыныгы кыргыз эмес экенин улуттук турак жайы болгон боз-үйүнүн келбетинин өзгөчөлүгүнөн билсек болот.

---

[183] VALICHANOV, Č. Č. Sobranije sočinenij v pjati tomach. Tom 2-5., Alma-Ata, 1984.
[184] Семенов Тян-Шанский, П. П. 1856-1857-жж. Тянь-Шанга саякат (Мемуралар). Москва, 1948.

Диний ишеними жана салт-санаасы

Валиханов диндик ишеним менен улуттук салттарды кошуп обо деп сүрөттөйт. Мурун бул ата- бабаларды кое турган жер болуп саналчы.

Кыргыз эли ошол убактагы тектеш улуттарга окшош эле шаман динине ишенип келген. Шамандык кыргыздарда мусулманчылык менен аралаш болгон, алар Аллага жана дагы ошого окшогондорго сыйынышкан. Алар үчүн отко сыйынып шамандын жардамы менен ата- бабалардын арбактарын чакырып, ошол эле убакта мусулманчылык менен периштелерди чакырышкан.

Кыргыздардын отко өзгөчө көңүл бурганын жалгыз гана Аль-Марвази байкабастан Валиханов дагы эскертет. Анын сөзү боюнча кыргыздар отко сыйынарына артыкча көңүл буруп аны энебиз деп аташкан. Монгол ханынын башкаруусунда эки оттун ортосунан өтмөйүнчө ханга киргенге эч ким уруксат ала алган эмес, бул аткарылыш болгон жамандыктарды айдап чыгат деп эсептешкен. Турмушка чыккан кыз болочок күйөсүнүн үйүнө кирээрдин алдында анын үй-бүлөсүн бактылуу кылуу иретинде отко жүгүнүш керек.

19 кылымдагы маалыматтарга таянсак башкы көңүлдү тирүү кезинде өзүнө кепил жасаткан байлар алып келген. Валиханов "жапайы таш" манабы Жантай кашкар устасына чоң сумманы төлөп: төрт "тогуздук" жана дагы 100 кой төлөгөн. Тогуздук дайыма тогуз баштан турган: 1) кул+8 ат, 2) төө +8 ат, 3) ат+8 жылкы, 4) бука+8 уй өзүнө кепил жасаткан.

Буга окшошкон көрүстөндөр саналуу кана болгон. Көбүнчө орто жана кедей жашаган адамдардын көрүстөндөрү жөнөкөй эле дөңсөдө таяк сайып жана таштарды тегерете тизип коюлган.

Күйөөсү каза болгондо аялы кошок кошуп жоктогон жана боз үйгө желекче илип коюшкан. Желекченин өңү маркумдун жашына ылыйыкталып илинген, эгер ал жаш кеткен болсо кызыл өңдө, ал эми орто жашта болсо кара өңдө жана картан чал болсо ак түстөгү желекти илишкен.

4.4. Кыргыздын Россияга караганы

Кыргызстандын Россияга кошулушу болжол менен 1850-жылдары болгон. Азыркы Кыргызстындын территориясынын көп бөлүгү XX кылымдын башында түндүк жана түштүк кыргыз уруулларын каратып алган Кокон хандыгына таандык болчу. Бул райондун коопсуздугун коргош үчүн 1825-жылы Пишпек чеби-Кыргызстандын болочок борбору Бишкек жана Токмок курулган.

Кокон хандыгы катуу феодалдык түзүлүштөгү жана коңшу Бухара эмираты менен бат баттан салгылашкан мамлекетти түзгөн.

Жергиликтүү эл бийликти, салыктарды, соттук жана аскер политикасына чыдабай, 1855-жылы кыргыз жана казак (кайсак) уруусу Россиядан жардам сурайт. 17 январда 1855-жылы Ыссык-Көлдүн аймагындагы бугу уруусу россиянын карамагына өтөт. 1862-жылы Чүй өрөөнүндөгү уруулар андан кийин 1864-жылы Суусамыр өрөөнүндөгү уруулар жана Кетментөбө өрөөнү, ушул жылдын аягында (24 ноябрда) саяк уруусу өтөт. Саяк манабынын саяк уруусунун Россия карамагына өтүнүүсүнүн суранычы мындайча берилет:[185]

Саяк уруусунун манабы Рыскулбектен отряддын началниги М. Г. Черняевге Саяктарды Россия карамагына өткөрүү суранычы менен Ак Мечети, Түркестан, Чимкент, Пишпек жана Токмок началнигине ийилип кийинки өтүнүчүн сурайм: Мен, Рыскулбек, Андижан менен Кетмен-Төбөнүн ортосунун көчмөнү жана он миң саяк уруусунун башкаруучусу, өзүмдүн катым менен Ак падышанын карамагына өзүм жетектеген элим менен өтөөрүмдү суранам. Эгер суранычымды кабыл алсанар, мен өз жеримде силерге кызмат кылып кала берем. Кетмен-Төбө жери байыртадан мага таандык жана башка жерге көчпөйм. Сарыбагыш жана солтолор 2 жылдан бери мени кысып жатышат, эгер кат аркылуу жазып жиберсенер алар мага экинчи кысым жасабай калат. Чоң ишениш менен полковник Бабков.

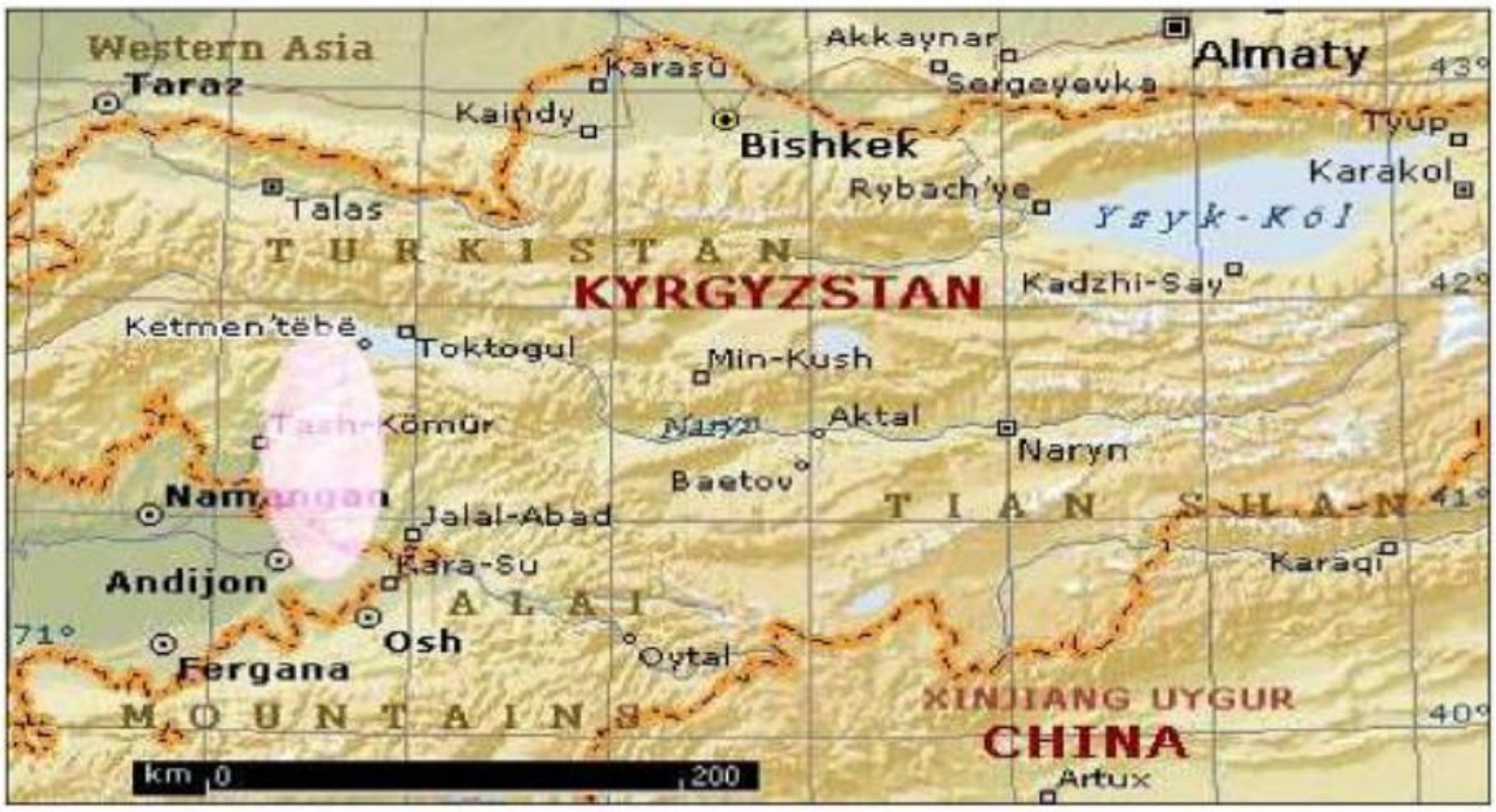

Карта 1. Бир уруунун көчүү областы-саяк (Адижан-Кетмен-Тобо)
<www.expedia.com>

Бул карамакка өтүп кыйынчылыктардан куткарылган көптөгөн көчмөн уруулар Кокон хандыгы менен Россия армиясынын ортосундагы келишпестикти алып келген. XIX кылымдын 60 жылдары россия Кокон хандыгын каратып алган.

Кыргызстандын түндүк бөлүгү Россиянын курамына өз эркы менен кирсе ("кыргыздардын Россияга эрктүү кошулушунун" жүз

[185] Терещенко, Л.Кыргызстан тарыхы [онлайн]. Азыркы кыргыздар тууралуу маалымат порталы, 2007 [цит. 12. 9. 2008]. <http://www.allkyrgyzstan.com>.

жылдыгына арналган эстелик бүгүн Бишкекте турат) түштүк бөлүгү аскердик күч менен кирген. 1876-жылы Ферганандын түштүк бөлүгү жана Кокон хандыгын басып алгандыгына байланыштуу Тажикстан дагы кошулду. Бул территория Фергана жана Сырдарыя областтарына кошулган болчу.

Карта 2. Үч Орто-Азия каганаты (1842-ж).
Ш. Т. Шарипов <ru.wikipedia.org>

Түркестандын аскерин басып алышы менен аларды орус эли менен колонизациялап башташты. Ал убакта аскерлерди басып алгандан кийин европа өлкөлөрүнүн мамлекеттери ошол жерге соода сатыкты өнүктүрүүнү сунуштаган, орустар болсо биринчи иретте орус дыйкандарын көчүрүп келе башташкан.

Бийлик толугу менен орусташууга өткөнгө макул болгону менен тынчтыкты сактоо үчүн жооп берген жергиликтүү бийлик, калктын толкунданып кетүүсүнөн сактанып турган. Кауфман губернатор болуп турганда борбордук башкаруу, анын көчүү политикасына кийлигишкен эмес. Кауфман кайра келгендерди айыл-чарба райондорун колонизациялоого жана Жети-Суу районундагы бош жерлерди ээлөөгө уруксат берген эмес. Ушуну менен бирге ал жергиликтүү калктын европалыктарга (тактап айтканда орустарга) сатуусуна тыйуу салган. Ушул себептен Росиянын Түркестанды башкаруусунун биринчи он жыл ичинде бул аймакка 2 170 гана дыйкан көчүп келе алган.

Жергиликтүү бийлик иммигранттардын санын борбордук башкаруунун жардамы жок чектеп тура алган эмес. XIX кылымдын 90-жылдардын башында ачарчылыктын айынан Россиянын борбордук бөлүгү Түркестанга чейин жеткен. 15 000 келгендерден Түркестан бийлиги 2 000 адамга кана жер бөлүп батыра алган. Калган дыйкандар уламдан улам жаңы жерлерге көчүшүп, аябай

кыйын акыбалда болушкан. Жергиликтүү бийлик орус дыйкандарына жергиликтүү элдин жерлеринен дагы бөлүп, акырында мусулмандардын каршычылыгын алып келген[186].

Дагы бир орчундуу кыйынчылык болуп келгендердин баардыгы дыйкандар эмес алардын арасында Түркестанда оңой байуунун жолун издеген адамдар да болгон.

Жаңы келген калк айыл чарба жагынан жергиликтүү калктын жетишкендиктерине тең келе алган эмес. Жергиликтүү калктын, орустар үйүнөн жасаган же болбосо таптакыр жасабаган–пахта, жүзүм, жер-жемиштерди өстүрүүдө чоң жөндөмдөрү бар болгон. Бул абал түркестан пахтасынын азайышына алып келген. Ушуга байланыштуу орус калкын түркестан аймагына киргизүүнү токтотууну талап кылышкан. 1896-жылы Жети-Суу районунда тыйуу салуу жарыялаган, бир жылдан кийин губернатор бул тыйууну башка райондорго дагы жарыялайт.[187]

Орус администрациясы бул территорияда дагы өзүнүн болгон мамлекеттик бийлик системасын жана төмөнүрөөк деңгээлдеги сот системасын персоналдык составы менен сактап келген. Түркестандагы сот бийлиги казылардын колунда болуп жөнөкөй калкты мусулмандык шариаттын жана бийлердин жардамы менен ал эми көчмөн калкты салттык укук менен соттошкон. Бийлер орус укугун эмес өздөрүнүн укугун жакшы биле алышкан эмес. Замандаштардын күбөлөрү боюнча алар билимсиз кана болбостон акылдары жок болгон. Чечим чыгараарда бийлер өздөрүнүн урууларына жана туугандарына тартып коюшкан. Бийлер жана казылар бирдей өзгөчөлүктөргө ээ болуп пара алышкан. Жогоруурак баскычта орустар соттошкон, алардын соту кыйла туруктуу болчу. Орус администрациясы соттук чечимдин туруксуз экенин байкап турса дагы аны чечүүгө шашылган эмес, бул себеп жергиликтүү бюджет аларды камсыз кыла албаганынан болушу мүмкүн.

Падыша бийлиги калктын социалдык түзүлүшүнө кийлигишпесе дагы жыйырманчы кылымдын башында ага карата кысым жүргүзүүнү улантышкан. 1903-1913 жылдары көтөрүлүштүн айынан Кыргызстан территориясындагы калктын саны 10%ке азайган. Эң чоң кысым 1898 жана 1916-жылдары азыркы Өзбекстандын Андижанында болгон. Салгылашуунун жыйынтыгында кыргыз калкыны 30-40% ке жана колдо өстүрүлүп жаткан жаныбарлар азайышы 60-70%ке жеткен.

---

[186] Түркестан падыша колонизациясынын айрым проблемалары [онлайн]. CA&CC Press, Sweden, 1998-2006 [цит. 23. 12. 2006]. <http://www.ca-c.org/journal/11-1997/st_13_kaganovich.shtml>.

[187] KOKAISL. P., PARGAČ. J. a kol. Lidé z hor a lide z pouští: Tádžikistán a Turkmenistán. Střípky kulturních proměn Střední Asie. Praha: Univerzita Karlova, 2007.

XX кылымдын башында жана анын биринчи эки он жылдыгы орус дыйкандарынын көчмөн, малчы калкынын жерине келиши менен кана белгиленбестен, жергиликтүү калктын кетүүсү менен белгиленет (Памир жана Афганистанга, көптөгөн кысымдардан кийин көбү Фергана өрөөнүнө кетишкен. 1916-жылкы репрессиядан кийин Кытайга кетүүсү).

4.5. Совет доору

Совет дооруна туура баа берүү кыйынга турат, себеби Советтер Союзу Борбордук Азия мамлекеттерине жаңылануу алып келди жана экинчи жагынан бул мамлекеттердин өздүк маданияттарын унуттуруп салды.

Совет доорунун жакшы мезгилдеринин арасынан белгилей кетчү жаңылануучу нерсе (XX кылымдын 20-жылдардагы коллективизация убагында калкты эзип кыйноо, соттун жыйынтыгы Сибирге камакка айдоо менен аяктаган), сабатсыздыктын таптакыр жоюлушу, университеттик билимди алууга жетишүү, чоң курулуш жайларынын пайда болушу, аялдардын коомдогу акыбалын жакшыртуу.

Мамлекеттин өнүгүшү, миңдеген үйлөрдүн, мектептердин, ооруканалардын курууусу менен чогуу өсүп өнүккөн. Бул жалпы мамлекеттин өсүшүнүн жыйынтыгы Кыргыз ССРинин 1940-жылы 1913-жылга караганда дүң продукциясынын он эсе жогорулашына алып келет.[188]

Жаңы совет маданияты чындыкка окшошпой келип калды. Советтик жана кыргыз улуу жазуучусу Чынгыз Айтматов өзүнүн романында тарыхый жолугушуулардын эски салттык берилишин белгилеп кеткен: Туура эмес үйлөнүү тоюнан – жаңы үйлөнгөндөр эмнеге бири-бирин өбүшпөйт, келин эмнеге кайнатасы менен бийлебейт, түпкү аттарды сындоого чейин. Маркумдар үчүн ыйлоо жана аларды жерге коюу дагы жаңы келип чыккан адат.

Ар кандай кийлигишүүлөргө карабай өздүк жеке маданият жай өзгөргөн, социалдык түзүлүш мурункудай бойдон калган – кыздар турмушка чыкканда жигиттин ата-энеси менен чогуу жашаган. Үйлөнүүлөр жеке тандоо укугуна мүмкүн болбой ата-энесинин кана чечими менен болгон. Совет доорунда жаңылануунун кайталануусу менен шаар жергеси менен айылдардын ортосунда айрымалар пайда боло баштаган.

Совет маданияты биринчи иретте бардык жактан элита болгон орус калкына жакшы болду, алар экономикалык жана политикалык функцияда алдынкы оорундарды ээлеп 1970-жылдары Комунисттик партиянын үчтөн эки бөлүгүн түзүшкөн. Акырындык менен жылып

[188] ANDERSON, J. Central Asia´s Island sof Democracy. OPA 1999.

кыргыздардын өздүк башкаруу милдеттерине 1961-жылы Турдакун Усубалиев Кыргызстандагы Комунисттер партиясынын биринчи секретары болуп дайындалган.[189]

4.6. СССР тарагандан кийинки жаңы тарыхтын түзүлүшү

XX кылымдын 90-жылдары, байкоосуздан тараган эски системаны дагы эле колдонуп жаткан алгачкы совет республикаларында жаңы моделди түзүүгө туура келген.

Жаңы тамыр издөөдө ар кандай идеологиялык кыймылдырдын жардамы менен өздөрүнүн (политикалык, улуттук, диндик) максатына жетиш үчүн коомго радикалдык күчтү орнотууну алып келишкен. Жаңы өздүк курамды түзүүдө жаңы көз карашты пайда кылуу үчүн идеологияларды алып келе турган мамлекеттик башкаруу чоң ролду ойнойт. Бул жерде ортодогу тынымды толукташ үчүн байыркы салттарды киргизүү ролду дагы ойногон.

Көп постсоветтик мамлекеттерине дүйнөлүк жаңы картада пайда болгон мамлекеттер, алардын арасында кээ бирлери 20 кылымдагы 20-30-жылдары жасалма жол мене пайда болгондуктан бул абалдан оңой чыга алышкан эмес. Дагы бир чоң проблемалары көптөгөн жылдар бою советтик маданияттан арыла албаганы болгон. Бул абал эски (жана азыркы дагы) ырда көрсөтүлгөн: Менин дарегим үй да эмес көчө эмес, менин дарегим Советтер Союзу. (Мой адрес не дом не улица, мой адрес Советский Союз).[190]

Борбордук Азияда (мисалга Азербейжанда дагы) исламды эски бирок унутулуп калган көз караш катары кайра кабыл алып башташкан. Бул мамлекеттердин калкы исламдын өнүгүшүндө түрк маданиятына тийешелүү деп санап башташат. Мындан тышкары мусулман мамлекеттеринин жана исламдын өнүккөн борбору, Сауд Арабия жана Турция менен түрк дүйнөсүнүн таанытуучусу катары карым катнашты бекемдеп башташат.[191]

Социалдык өзгөрүүлөр өзүнө жаңы идеологияларды камтыган. Айтылган максатты аткаруу жалпы белгисинен аныкталган. Бул максаттардын кээ бири мурунку күн менен белгиленип, аны баалоодо гана максатка жеткендиктерин белгилеген, бирок алгач ирет баары ойлогондой болгон эмес. Борбордук азия мамлекеттеринин президенттери кээ бир убактарда "калктын миң жылда кыйналып

---

[189] KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol. *Pastevecká společnost v proměnách času: Kyrgyzstán a Kazachstán*. Praha: Univerzita Karlova, 2006.

[190] "Мой адрес ни дом а ни улица, мой адрес Советский Союз".

[191] SAČKO, G. V. Rossijskoe neoevrazijstvo o principech i putjach integraci SNG. In: Dnevnik Altajskoj školy političeskich issledovanij.№ 18. Barnaul, 2003, s. 294-295.

жетишкендиги" деп 90-жылдардан кийинки СССРдин тарашын бул мамлекеттерге кыйын болгонун айтып жүрүштү. Мисалга Кыргызстандын туңгуч президенти А. А. Акаев СССРдин тараганын балыкты суунун жээгине алып келип таштап койгон менен салыштырат.[192]

4.6.1. Алгачкы СССР мамлекеттеринин тарыхтык модели

Түркмөнстан. Жаңы тарыхтык конструкцияны курууда Түркмөнстандын туңгуч президенти Сапармурат Ниязов – Түркмөнбашы баардыгынан алдыда болгон. Мамлекеттин тапшырмасы менен түркмөн элинин байыркы турмушун жана бүт дүйнөдөгү өзгөлүгүн чагылткан жаңы тарыхты чыгарышкан. Мамлекеттин элге болгон таасири аябай күчтүү болуп, элден улуттук кийимди кийүүнү, кыздырдын улуттук чач жасалгоосун жана улуттук баш кийимди кийүүнү балдардан каттуу талап кылынган.

Президент Сапармурат Ниязов элге андан ары өзүнүн ыйык (муккадес/mukkades) аталган Рухнамэ китебин тартуулаган. Китептин аты өзү айтып тургандай эле катуу тартипти билдирет, анткени mukkades Куран менен кана байланыштуу экени байкалат. Диндик каршылаштардын оозун басып Рухнамэ китебиндеги жазуулар мечеттердин дубалдарында пайда боло баштаган. Бул үчүн атайын Рухнамэ аталган мечит курулган жана бул мечетте Курандын ордуна Рухнамэнин текстин окушкан. Ишемби күнүн арбактардын күнү "Рехгун" деп аташкан. Бул күндү мечетте Рухнамэ окуганга арнашкан.

Ар бир жумада Ашхабаддын паркында атайын жайгашылгын Рухнамэнин мемориалынын барактары ачылып шаардагы калк рухгун сейилдөөсүндө бул ыйык сөздөрдү окушкан.

Президент эски нерселерди жоготтуу жана жаңы нерселерди куруу тактикасын колдонгон. Эски нерселер деп Советтер Союзу учурун эстеткендерди атаган, ал эми жаңыларга түркмөн элинин байыркы улуттук салт санааларына тайанып улуттук политикалык тапшырма менен түзгөн нерселерди атаган.

Буларга таянып жаңы майрамдар, түркмөн мамлекетинин түзүүчү жаңы каармандар пайда болуп баштайт, киррилицаны колдонууга тыйуу салынып жылдардын жана айлардын аттарын толугу менен өзгөртүшөт.

---

[192] AKAJEV, A. Istorija, prošedšaja čerez moe serdce. Buškem, 2003. (АКАЕВ А. Менин жүрөгүм аркылуу өткөн тарых. Бишкек, 2003)

Рухнамэ боюнча түкрмөн эли биринчи болуп дөңгөлөктү ойлоп табышкан. Андан тышкары буудай унун ачышкан, ахалтекин атын, алабай итин жана улуттук килемдерди жасашкан. Ниязов бул жазмалардын акырында "түркмөн эли өздөрүнүн жөндөмдүүлүгүндөй эле байыркы эл " деп белгилейт.[193]

Максатты көздөгөн суроолорду талкуулоо Түркмөнстандын кана суроосу болбостон башка постсоветтик республикаларга дагы таандык богон. Бул мезгилдин тарыхы тарых китептеринде миф болуп дагы жазылган. Бул элдин тарыхый жомогу болуп, элдер коркунучсуз жана баардык кыйынчылыктарды жеңген каарман катары катышкан ал эми тарыхчылар, китептердин авторлору көп учурда жаңы жомокчулар болуп келишет.

Украина. Украинанын белгиленген областтарында орус жана украин тилдеринде карама каршылык келишпестик бар, балдар мектепте украин тили дүйнөлүк байыркы тил деп окушкан жана Овидий дагы ыр жазган (Украин тили-башталуучуларга-Э. Гнаткевичтин статьясы, Киев 1992) жана Сергей Плачидин ("Байыркы украина мифологиясынын сөздүгү") жазган. Ал украин тилин улук атап аны индоевропалык тил деп ага өйдө карайт. Чынында биринчи атты колго үйрөткөн жана дөңгөлөктү ойлоп тапкан украин элдери болгон. Гунндардын башчысы Аттила жаш чагында кадимки украиндердин кызматчысы болгон. Кээ авторлор орус Киев русуна далил бере албай украинадан чыкканын далилдешет башкача айтканда азыркы орус калкы украиндерден чыккан.

Латвия. Латвияда украиндиктердикиндей мындай тарыхтык байланыш жок, алар экинчи дүйнөлүк согушта болгон каармандык салгылашуудан кийин советтик кызыл армиясы менен катнашта болууну таптакыр каалашпайт. АКШ нын посольствосунун жардамы менен басылып чыккан тарых боюнча китебинде (20 кылымдагы Латвиянын тарыхы-History of Latvia. XX Century. Riga: Jumava, 2006) Латвиянын президенти Вайра Вике-Фрейберг жана тышкы иштер министири сөз башын жазган: Латыш легионерлери[194] салгылашууда өздөрүнүн эрдигин жана жөндөмдүүлүгүн көрсөттү. Немецтер басып алган Литванын территориясындагы концлагерлерди китептин чыгаруучулары "эмгек менен оңдоо" деп уялуу менен аташат (ал жерде 100 миңдеген адамдар 12 миң жаш балдар каза болгон). Мындан тышкары "бул лагерлерде каракчыларды, мусапырларды, еврейлерди жана башкаларды кармашкан".

---

[193] KOKAISL, P., PARGAČ. J. et al. *Lidé z hor a lidé z pouští: Tádžikistán a Turkmenistán. Střípky kulturních proměn Střední Asie*. Praha: Univerzita Karlova, 2007.

[194] Немец улуттук СС тин бөлүмү.

Эстония. Эстониядагы акыбал көңүлдүүрөк болгон – "жүз эстон Киев князы Олегдин армиясына кошулуп 907-жылкы Константинополду кысымдоодо алдынкы ролду ойношкон"- деп 5-класстын тарых боюнча жазган китебинде берилген, М. Лааран Эстония Тарыхы. 5-классттар үчүн китеп. (Ajalugun 5. klassile Tallin: Avita, 1997). Авторду эстония этносу кийинчерээк пайда болгон факты эч тартындырбайт. Бул китепке таянсак Суворовдун өлүмүнө эки эстон фермери себеп болгон. Ал жолду бошотоюн деп жатканда капталга сайышкан. Бул тайманбас эстон элин аныкүбөлөйт.

Азербайжан. Азербайжан тарыхына таянсак, жер шаарын топон суудан сактап калган библей Ноянын уулу-биринчи азербайжан Иефат болгон (Т. Мустафа-заденин "Жалпы Тарых" китеби). Македонский азербайжандардан коркуп алар менен согушкан эмес. Кызыктырганы орус (совет) башкаруусунда Армян лобби бөлүгүнүн аталышы болуп эсептелет.

Грузия. Эгер баардык тарых эскермелерине ишенсек биринчи грузин азербайжандын небереси болгон. Анда атактуу грузиндердин чоң атасы Таргомас айтылып кеткен библей Иафеттин небереси болуш керек. Грузиндер мурунтадан орустар менен тил табыша албай келген, Византия императору Василий II көптөгөн желдеттери менен грузияга барган... Анын армиясында миндеген Киев Русунан алган желдеттер болгон. Славяндар менен грузиндердин ортосундагы катышуу ушунтип башталган.[195]

Кыргызстан. Жаңы тарыхты түзүү кыргыздарды дагы жөн койгон жок. Кыргыз мамлекеттүүлүгү башта айтып кеткендей эле б.з.ч. айтылып келген. Дагы бир мисал келтирип карасак, Манас-миф баатыры-кыргыздардын биримдигин жана карым катнашын бекемдеген, СССР тарагандан кийин кыргыз эл биримдигинин символу катары колдонулат. Анын урматына борбор шаары Бишкеке жакын жайгашкан дүйнөлүк аэропортко атын аташкан, борбордун атайын бир топ жайларына Манас атын берген.

Андан тышкары, Совет убагында (1946-жылы) Кыргызстандын ЦК КП нын председатели И. Раззаковдун инициативасы менен "Манастын" 1100 (!) жылдыгы майрамдалса дагы, 1995-жылы "Манас"эпосунун 1000-жылдыгын өткөрүү чоң белги болду.[196]

---

[195] ВОЛОШИН В., САВИЧЕВА А., Тарых боюнча жаңы китептер [онлайн].ForPost, Севостополь жаңылыктары, 31. 1. 2008 [цит. 27. 9. 2008]. <http://sevastopol.su/world.php?id=2011>.

[196] KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol. (PROKOPOVÁ, H.) *Pastevecká společnost v proměnách času: Kyrgyzstán a Kazachstán*. Praha: Univerzita Karlova, 2006. Epos Manas.

5. Population of Kyrgyzstan

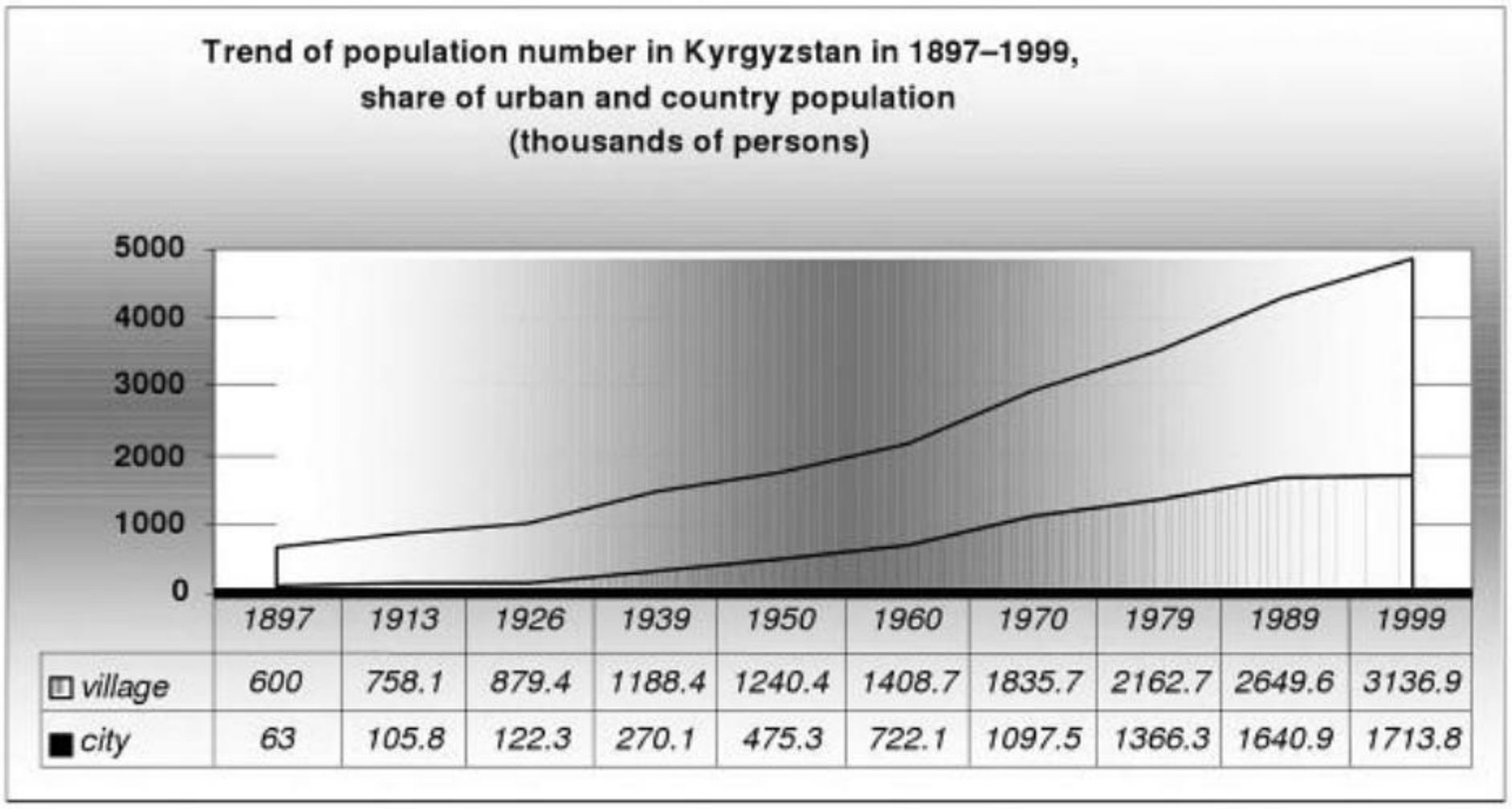

	1897	1913	1926	1939	1950	1960	1970	1979	1989	1999
village	600	758.1	879.4	1188.4	1240.4	1408.7	1835.7	2162.7	2649.6	3136.9
city	63	105.8	122.3	270.1	475.3	722.1	1097.5	1366.3	1640.9	1713.8

Chart 1. Trend of Population Number in Kyrgyzstan in 1897–1999.
Source: Naselenie Kyrgyzstana. Bishkek: Nacionalnyj statističeskij komitet KR, 2004. 374 s. (Own chart elaborating.)

After 2000, the Kyrgyz reached absolute majority from total number of 5 millions people in Kyrgyzstan (58.6 %). Just in 1996, this share was 48.4 %, but from the reason of departure of mainly Russian population, the share of the Kyrgyz increased.

The Slavonic population left mainly in the beginning of 1990s, only during 1993, there left 110,000 persons the republic.

The deployment of population is very irregular and relates to the geographic conditions of the country. The highest densities of population have the Fergana Valley, Chuy and Talas lowlands together with Issyk-Kul coast; remaining parts of Kyrgyzstan have very low density of population.

5.1. Religious Aspect

Still in the tsar times, the population on territory of today's Kyrgyzstan (and on the territory of whole Russian Turkestan) was relatively noticeably divided according to the religious aspect to Christians and Muslims, and this division had to be necessary shown in culture. The Kyrgyz used, e.g. also another calendar (*shamsyja*), containing only 354 days. Every year, there was a fast *orozo* that shifted by 10 days year by year. There were special days in calendar, when there were not made certain activities – e.g. on Friday, there was not allowed to cut hair and women did not wash the hair; on the contrary, if someone died on Friday, it was considered as a special mercy of God.

Although a new *Soviet human* was created in times of Soviet Union, this Soviet human kept many original cultural specifics, to which belonged also different religious tradition. All graveyards in all Central Asian cities showed this fact very clearly – the Soviet population had Christian graveyards, where were buried the Slavs (Europeans) and Muslim graveyards, where were buried the local people.

After the USSR disintegration, the religious affiliation played bigger and bigger role and it used to be more and more connected with national affiliation. The Kyrgyz Muslims did not have own *muftiat*, but they belonged under the common leadership in Tashkent. Till 1992, this umbrella leadership in Tashkent was named as SADUM[197] (Middle-Asian Muslim Religious Administration). On the congress in 1992, it was renamed to Religious Administration Maverannahr (Transoxiana) (Духовное управление Мавераннахра)[198], whereby there appeared again the ancient name of Central Asia as *land behind the river* (Amu Darya) – Maverannahr.

The Muslims in Kyrgyzstan itself (similarly as in other Central Asian republics) gained gradually an independent *muftiat*[199] and the Orthodox Church in Kyrgyzstan (and also in Uzbekistan, Tajikistan and Turkmenistan) stayed, via the Tashkent and Central Asian eparchy, subordinated to Moscow centre (to the Patriarch of Moscow and of the whole Rus).

In the Kyrgyzstan, there is possible to name three religiously different areas:

- The most powerful position of Orthodox Church is in the capitol **Bishkek**. Here, the Kyrgyz are in minority (approximately one third of the city population) and the Russians (together with the Ukrainians) – as orthodox population – they have slightly absolute majority.

  In the surrounding **Region of Chuy,** there is the share of Orthodox and Muslims (Kyrgyz, Kazakhs, Tatars, Uzbeks) roughly the same.

- Second area according to religious aspect are the northern districts of Kyrgyzstan with absolute majority of the Kyrgyz population – from 98 % in **Province of Naryn**, 87 % in **Province of Talas** up to 77 % in Province of Issyk-Kul. Here has an important place the national Islam with certain influences of shamanism and local religious habits. Mainly here, the Christian Protestant missions are gaining new

---

[197] САДУМ (Среднеазиатское духовное управление мусульман).

[198] *Na kurultae musul'man Srednej Azii* [online]. © 1991–2008 Interfax, religion@interfax.ru, 26. 2. 1992 [cit. 25. 11. 2008]. Available from: <http://www.interfax-religion.ru/?act=archive&div=8004>.

[199] Духовное Управление мусульман Кыргызстана – ДУМК КР.

members among the Kyrgyz, and the activity of these missions does not record any big resistance.

- Third area creates the south of Kyrgyzstan – **Province of Osh, Batken and Djalalabad**, where are living the minimum of non Muslim nations (only 3–4 %) from the whole Kyrgyzstan and, at the same time, the biggest share of religiously based population, what is valid both for the local Kyrgyz and Uzbeks too. Here are also good known Muslim centres: historical Osh, Djalalabad, Uzgen, Iski-Naukat (Nookat) and other ancient sacred places for Central Asian pilgrims. Although only in Osh are 46 mosques (number from 1997), it is still a big difference in comparison with the time before October revolution, when here were 154 mosques and 7 madras.[200]

The linkage of religion with nation is sometimes very tight, sometimes not. If we are speaking, in case of Kyrgyzstan, about the Muslim south, then we cannot forgot that the Islamic religion must not be necessary a linkage between different ethnics.

This was shown e.g. at bloody conflicts between the Kyrgyz and Uzbeks in the cities Osh and Uzgen in 1990 – the same religious affiliation did not prevent the ethnical conflict.

5.1.1. Islam in Kyrgyzstan

Islam surely belongs among main religions in Kyrgyzstan – approximately 80 % of population profess it. The Sunni Islam is preferred, but there is also a group of approximately one thousand people[201] that prefer the Shiite school.

For the Kyrgyz, there is typical the Sufism Islam – mystical way connected with the Indian asceticism, new Plato school and pantheistic speculation. Typical for the big Sufi misters of middle age was that they respected and admired as local authorities both Muslim and giaours (nonbelievers) too, which reached their surrounding. Islam owes to the Sufism (as affirm many orientalist) that it became from Arab religion the religion cosmopolitan, in which, today, the Arabian believers create only fraction of the total Muslim number. Islam in Sufi garb found the way into many areas without wars and big military actions.[202]

But, this Islam tradition may retreat to another tradition, mainly that tradition, which is today brought into Central Asia by Muslim missioners from other countries. Together with arrival of a "new" Islam comes also

---

[200] TABYŠALIEVA, A. *c. d.*

[201] International religious freedom report. *U.S. Department of State* [online]. 1999 [cit. 2005-11-01]. Available from: <http://www.state.gov>.

[202] OSTŘANSKÝ, B. Súfismus jako příspěvek k mezináboženskému dialogu. *Bulletin Společnosti přátel Afriky a Společnosti česko-arabské.* Vol. 15, č. 1/2007.

a new culture, because these missioners do not often take into consideration the local conditions and specifics and together with a new understanding of the religion, they request also a change of local culture. Their influence could be seen not only in growing number of religious buildings, but also on the young Kyrgyz women that are walking completely covered by dark clothes and have covered also the face.[203]

Process of Islam Rebirth After 1991

With the USSR disintegration and establishment of independent Central Asian states, there were opened not only national, but also religious questions. The process of democratisation, destroying the totalitarian society, gaining the independence and sovereignty of Kyrgyzstan caused that the people started to be interested in spiritual religious, for long years suppressed, values. Already in the first phase of reconstruction, there appeared the national-revival and religious tends that were an impulse for renewing of old, specific Kyrgyz feasts, habits, rituals and traditions. Just the Muslim tradition had still very deep roots in Kyrgyzstan.

In the times of Soviet Union, the religion played only marginal role – it was more suppressed. It was limited only to the basic ceremonies, as e.g. circumcision of boys, and acts that were not understood as religious by majority – e.g. "omin" (*omen*) after finished dish.

Omin is quite common at finishing the dish in whole Kyrgyzstan. The hands are rising, they clasp together before the face and at the same time, there is said omin. Then, after making *omin*, it is very improper to take any dish from the table. The Kyrgyz ask usually that *omin* is done by all, who sat at the table with them, also by the guests too. *Omin* is made also e.g. after the successful repair of damaged car or bus. Another opportunity to make *omin* is, when the people pass the cemetery, but in this case, not all are doing it.

Just therefore, that the religion was suppressed formerly, it was, according to the respondents, much easier its acceptance in new conditions. (*In the first year, we have all fastened in Ramadan and nearly whole village too. It persisted yet the second and third year, but then we have stopped with the fasting. Also another persisted not so long, now, they keep rather vodka.*)

An important role in the change of relationship to the religion played the state. Government started straightforward promote measures that would lead to renewing the religious tradition. It is necessary to mention that mainly the religion had crucial importance for the Kyrgyz during

---

[203] TABYŠALIEVA, A. *Vzgljad na religioznuju situaciju v Kyrgyzstane* [online]. CA&CC Press, Sweden, 1998–2006 [cit. 24. 11. 2008]. Available from: < http://www.ca-c.org/journal/12-1997/st_09_tabishal.shtml>.

gaining the national identity. The recovery of religious freedom was confirmed also in new constitution.

In case of many respondents, there is obvious their searching for new roots – they absolutely do not assess the time of Soviet Union negatively, after the USSR disintegration, they accepted, for a short time, the model highlighting the Muslim tradition, but although they are admitting the positive religion role, they do not accepted Islam as religion that should be tight part of their life.

Media. Media played important role in the process of consolidation and renovation of traditional religious habits in social life. They broadcasted in a high degree interviews with religious representatives on themes as moral and forgotten habits. On the pages of newspapers, there started to appear the instructions, how to read *namaz* and what is their spirit.

In the spring of 1991, there started issuing of *Musulman Kyrgyzstana* journal that had to deepen the relationship to spiritual traditions of Islam in the society and to embed the relationship to the religious moral of people.

In the journal, there appeared *ajats* (Koran verses, to the letter it means a "sign") and were submitted lessons and norms that introduce the given tradition *sunna*. Parts of articles were also individual *hadiths* (*Al-Hadith as-Sarif* = honourable speech, story telling), messages about the acts and statements of Mohamed and his fellows. Important was also the fact that this binding Koran provisions were written in Kyrgyz language, what considerably contributed to the searching of loosen national identity and changing of approach to the religion. The morning *namaz* – prayers (from Persian and Turkey) were red since beginning of 1990s in national radio.

Building of mosques. In the spring 1991, there was founded so called Islam Centre of Republic Kyrgyzstan, after decision on constituent congress of Muslim's representatives of all Kyrgyzstan nations. The aim of centrum origin was the attempt to renew the Islam faith, the large building of mosques and madras and propagation of religious literature.

Already in half of 1990s, many mosques were built on the south of Kyrgyzstan, not only after initiative of Islam Centre and state, but also from own sources of individuals. The building was essentially sponsored by Saudi Arabia and Turkey, but also by Pakistan and Iran. The statistics from March 2001 mention that there were built 520 mosques in Osh Province, 301 Djalalabad Province, 186 Batken Province, 140 in Chuy Province, 60 in Naryn Province and 40 in Issyk-Kul Province. In some of these mosques are working also foreigner Islamic missionaries, mainly

from Turkey, Saudi Arabia, Pakistan, India, Uzbekistan and Tajikistan. 181 were registered in 1996–2000.[204]

Many politicians are also presenting oneself in their hometowns in such a way that they are gaining the money for building of new mosque. But if the building does not run spontaneously and according to real needs of believers, it could happen that nobody will be prepared to take care about the buildings in the future. For example, one mosque was already in Isfana, but a deputy – the native – gained money for building a new one. When this deputy lost the political influence, it was difficult to continue with the building, the mosque started to decay and its finishing initiated the rich Arabic countries.

Figure 7. New Mosque in Isfana (2008).

According to information from October 2008, there were 1886 mosques in Kyrgyzstan (approximately 1500 in 2006) and their number was equal to the number of schools.

Also the religious schools appear except the building of new mosques – mainly in the south are active 8 Islamic universities and 71 madras (religious schools).[205] In this context, there is apparent certain caution from the side of local authorities and government that afraid of increasing the influence of radical Islamises, coming from abroad and working on these schools.

But also the local Muslim authorities are afraid of growing the influence of radical groups – already in 2002 started to operate the religious censorship. An expert commission founded at Spiritual

---

[204] *Islam na obsarze postradzieckim*. Varšava, 2003, p. 20. In: KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol. (ČECH, L.), 2006 *c. d.*

[205] *V Kyrgyzstane količestvo mečetej sravnjalos' s količestvom škol* [online]. Kyrgyzskoe nacional'noe informacionnoe agentstvo KABAR, 13. 10. 2008 [cit. 29. 11. 2008]. Available from: <http://rus.kabar.kg/2008/10/13/v-kyrgyzstane-kolichestvo-mechetej-sravnyalos-s-kolichestvom/>.

Administration of Kyrgyz Muslims (ДУМК) examines entire Islam literature, and it will manage also the building of new mosques. Till that time, nobody had exact data about the number of mosques and no one was able to intervene into learning programmes in madras.[206]

The madras started to open immediately in first years after gaining the independency in big cities as Osh, Bishkek and Karakul. There originated also higher religious schools and universities (*Chazreti umar* in Bishkek). Asankanov[207] mentions that there were 3.5 more interested in study in 1996 then the capacity of this university. One third of this number were women.[208] In 1993, higher Islamic madras originated in Osh and, at the same time, there was found theological faculty on State University of Osh.

Worries may cause also lower and lower average level of education of all graduate at all school types. This problem use to be shown as contradiction to the growing number of mosques. A solution should be reduction of money for their building and increasing the money for education. Some commentators refer also to higher level of violence at underaged, what could be also a consequence of wrong direction of the educational process in schools, inclusive Muslim schools.[209]

The situation in education system in the Batken Province was described by respondents mostly identically – *that, which are skilled and can something, may to leave for work and they are also leaving. In the schools, there often stay to teach that, which learned themselves bad and have no qualification for teaching. On the university in Batken, there are teaching such a people, which absolved a course in Osh after eleven-year-elementary school and now, they are teaching on the university.*

Religious holidays. Next step in the process of traditional religious values renovation was the renovation of religious holidays *Orozo Ait* (holiday of the deceased) and *Kurman Ait* (holiday of the living).

Orozo Ait begins on the first day of the Ramadan (*Orozo*). Its main sense is the celebration of remembrance of deceased close relatives. The people are visiting each other and wish each other a long life, health and success. They are singing *zharamazan* (ceremonial song) at this occasion, what was forbidden in times of USSR. Theme of these songs is confirmation of the good, luck etc. It could be said that it is a celebration of mercy and empathizing into destination of people that do not dispose

---

[206] *V Kyrgyzstane načali sčitat' količestvo mečetej* [online]. Musul'manskij Uzbekistan, 2002 [cit. 29. 11. 2008]. Available from: <http://archive.muslimuzbekistan.com/rus/rusnews/2002/11/rusnews30112002_3.html>.

[207] ASANKANOV, A. *Kyrgyzy: rost nacionalnogo samosoznanija*. Bishkek, 1997. In: KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol., 2006 *c. d.*

[208] *Slovo Kyrgyzstana*, 27. 10. 1996. In: KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol. (ČECH, L.), 2006 *c. d.*

[209] *V Kyrgyzstane količestvo mečetej sravnjalos' s količestvom škol* [online]. *c. d.*

such a big financial potential as the other. *Orozo Ait* is practised mainly in the south of country, where is deeper Muslim tradition.

At the end of Ramadan, there is celebrated *Kurman Ait* (holiday of the living). This day was declared by government as a day-off and, basically, it is taken into consideration also by non-Muslims. There are big celebrations among the families and friends.

The mass observation in 1990s shown that 44.1 % respondents in Kyrgyzstan celebrate *Kurman Ait* and *Orozo Ait,* another 12.8 % celebrate them too but without religious rituals. On the countryside, the tradition is stronger; these holidays are kept by 57.3 % of population and 14.4 % without religious rituals.[210]

5.1.2. Role of Islam Today

Although the Islam is a religion of majority of the Kyrgyzstan population, it is not possible to say that it is a religious belief in the literal sense. It is more a cultural tradition and system that determines moral standards. The Kyrgyz did not often accept Islam as a real religion. If we take into account the attributes of Islam belief, as various cult obligations of each orthodox Muslim, it is possible to say that the Kyrgyz follow these binding standards only rarely.

The prayer (*namaz)* as humble speech to the God is made more or less sporadically, what is not the case of Batken, Djalalabad or Osh Provinces (mainly near the Uzbek border), where the Islam has a deeper tradition.

The informant Azimbek from Suusamyr (30 years old, single, had to get married, but his future bride kidnapped, herdsman, occasional worker on buildings, elementary school) mentioned that he is aware of a sin when he does not follow anything what he should as Muslim, but he excuse it by ignorance from youth, when the religion was not taught in schools. Another possible reason, why only minority prays, may be a fact that *namaz* must be done only in Arabic, and this language barrier is critical in the end.

The informant Avasbek from Sary Mogol (retired teacher, 55 years old, studied Russian language and literature on the university in Dushanbe) is one of a few that pray regularly, but he does not visit the mosque.

In the literal sense, the cleaning (*tahara*) is in Islamic word considered not only as cleaning of body, but also as a ritual and moral cleaning. There could occur a spotting in common life – it could be caused by alcoholic drinks, carrions, pork, dogs, and blood. Touch of person of opposite sex or sleeping and of course also answering the call of nature is understood also as the spotting.

---

[210] ASANKANOV, A. *Kyrgyzy: rosI nacionalnogo samosoznanija.* Bishkek, 1997. In: KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol. (ČECH, L.), 2006 *c. d.*

But the Kyrgyz usually do not rack their brain over the ritual cleanness. Majority of men that served in the army over the whole USSR affirmed that they regularly eaten the pork and even the dog's flash, despite they consider himself for Muslims. But, it is necessary to say that the Kyrgyz know that it is not suitable to eat the pork, and also they do not touch it in most cases, but they do not know from what reason.

Another example may be the alcohol consumption. Many people became warm towards it. Alcohol is drunk during eating, celebrations, funerals and other occasions (mostly vodka, golden root and bier). Chadidja from Sary Mogol in southern Kyrgyzstan summarised this approach into one sentence: *"When you get drunk and can read the prayers, then the liquors consummation is no problem, but if you are not able to read the prayers, is it unjustifiable."* Tajrbek from the same village mentioned that the alcohol drinking is allowed, because Allah does not see under the roof. Actually, the alcoholism starts to be a serious problem in Kyrgyzstan. In principle, the same is valid also for drugs. Many people are sinking into alcohol because of hard economic conditions.

Although the Islam was renewed in the country after 1991, the religiosity is not so strong and slightly declines in the last years. It is good visible on the mosques attendance. The religious belief is most strong on the south of Kyrgyzstan, but we could not say that the mosques would be full to bursting. In Sary Mogol, there are four mosques (one municipal and three in houses of people) and only few individuals may confirm regular visits. Speciality is that the women on the south do not visit the mosque (even must not).

In the winter, the attendance in mosques is higher, because more people have time for praying. In Uzgen or Djalalabad, the Islamic tradition is higher and quite all are praying. It is a territory, where is concentrated a big Uzbek community, on some places even often larger then the majority society.

Another pillar of belief is the pilgrimage to Mecca (*hadjdj*) that is submitted as an order of Koran. The obligation is valid for all, who are physically and mentally healthy and have resources for the journey. Asankanov mentions that 40 Kyrgyz made the journey to Mecca in 1990 and already 350 in 1991.[211]

Another respondent declared that from one thousand inhabitants of Sary Mogol travelled to Mecca only 2 people from 1991 to August 2005. Every year is the number of people undertaking this journey higher, but it is not a topic of mass character. The majority of people speaks about the fact that it is not possible to raise the financial resources for the journey – travelling expenses were approximately 35,000 soms.

---

[211] ASANKANOV, A. *Kyrgyzy: rosi nacionalnogo samosoznanija*. Bishkek, 1997. In: KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol. (ČECH, L.), 2006 *c. d.*

Zakat or the religious tax is dedicated for charitable and quasi-public purposes. It could be paid personally directly to needy people or to return it to institutions. In Kyrgyzstan, it is not a state tax, but it has only charitable sense. It is one of the few pillars, really followed in a higher degree. Mostly is prepared a can in mosques and the people may lay the "lawful *zakat*". The amount is not given and each contributes at least once a year, depending on the own possibilities. The informers have spoken mostly about relatively small amounts, in order of tens of *soms* (1 som is approximately 0.2 Eurocents), few times a year. One man from valley of Suusamyr confirmed that he contributes too, but only once a year, he gives from one to ten soms. From this, we cannot conclude his charity; it is more a fear from breaking the Islamic obligation.

Fasting (*sawm*) in the lunar month of Ramadan is certain spiritual exercise and instruction for strengthening the self-control and self-trust. The believer is obliged to avoid eating, drinking, smoking, sex and vomiting. In the spiritual sense, he must avoid bad though, acts and statements and must do only good. In the Kyrgyz population, the fastening follows everyone, who wants, and again, it is not obliged. The children are fastening (nevertheless, if they are led to fastening) roughly when they are 9 to 10 years old. The course of Ramadan is not strongly given and each forms it according to own terms. The habits, as e.g. expression of devote resolution (*nija*) are not practised.

As a symbol of identity of Muslim men is regarded the circumcision of boys – *sunnit* that is generally made in all Kyrgyz families. It is made in very early childhood, but also in the age of seven years. (Informant Ajbek from Suusamyr have spoken about the possibility to make the circumcision even in age of nine years or in the beginning of puberty.) The operation moment depends mainly on physical condition and state of health of the individual.

Many respondents on the "Muslim" south mentioned that in the Soviet times, the Islam surely was not a fix part of their life, but it was limited only on some external demonstrations and habits. After renovation of Muslim traditions, they tried to participate more actively on the religious life and also started to lead their children to it. In these cases, it will be a relatively long process accompanied also by cooling the original religious enthusiasm, what is already obvious on many places.

5.1.3. Another Religious Groups in Kyrgyzstan

Orthodox Church. In the northern cities of Kyrgyzstan, where is concentrated significant minority of Russians, there has significant position also the Russian Orthodox Church. We can register here a tight link between the ethnicity and religion, but the religion is not crucial in this case for ethnical identity. It is not possible to say that each Russian is,

by his creed, an Orthodox Christian, even on contrary, many of them are atheists. The Orthodox Church in Kyrgyzstan still stays very influential religious organisation – approximately 17 % of Kyrgyzstan population and in the whole country (inclusive Muslim's south) there are 43 Orthodox churches and chapels (state in 2002).

Bishkek blagochinie (Бишкекское благочиние)	Bishkek – Cathedral of Christ Resurrection (Бишкек – Собор Воскресения Христова)
	Bishkek– Church of St. Vladimir (Бишкек)
	Kant (Кант)
	Leninskoe (Ленинское)
	Novo-Pokrovka (Ново-Покровка)
	Tash-Tjube (Voroncovka) (Таш-Тюбе (Воронцовка))
	Voenno-Antonovka (Военно-Антоновка)
	Alamedin (Аламедин)
Chuy – Tokmok (Чуй-Токмокское)	Tokmak (Токмак)
	Ivanovka (Ивановка)
	Orlovka (Орловка)
	Buruldaj (Бурулдай)
	Krasnaja Rechka (Красная Речка)
	Kemin (Bystrovka) (Кемин (Быстровка))
Belovodskoe (Беловодское)	Sokuluk (Сокулук)
	Talas (Талас)
	Pokrovka (Покровка)
	Panfilovka (Панфиловка)
	Kalininskoe (Калининское)
	Sosnovka (Сосновка)
	Belovodskoe (Беловодское)
	Vasil'evka (Васильевка)
	Chaldovar (Чалдовар)
Issyk-Kul (Иссык-Кульское)	Balykchi (Rybač'e) (Балыкчи (Рыбачье))
	Karakol (Каракол)
	Teplokljuchenka (Теплоключенка)
	Cholpon-Ata (Чолпон-Ата)
	Kyzyl-Suu (Pokrovka) (Кызыл-Суу (Покровка))
	Anan'evo (Ананьево)
	Tjup (Тюп)
	Tamga (Тамга)
	Voznesenovka (Вознесеновка)
	Grigor'evka (Григорьевка)
	Komsomol (Комсомол)
Osh (Ошское)	Osh (Ош)
	Djalalabad (Джалал-Абад)
	Kyzyl-Kija (Кызыл-Кия)
	Kok-Jangak (Кок-Янгак)
	Kara-Kuľ (Кара-Куль)
	Suljukta (Сулюкта)
	Majluu-Suu (Майлуу-Суу)
	Kadamžaj (Кадамжай)
	Kurshab (Куршаб)

Table 1. List of Orthodox Churches in Kyrgyzstan

Source: <http://pravoslavie.uz/churches.htm>, *c. d.*

Important turning point in the history of Orthodox Church in the Central Asia is the year 1871, when were found eparchies (episcopacies) of Tashkent and Turkestan. But it ran into displeasure of general-governor Kaufman that refused the founding of cathedral in

Tashkent. From that reason, the cathedral was found on the border of eparchy – in Verne (Alma-Ata). The movement into Tashkent took place in 1916. The coexistence of Muslim and Orthodox population had to be allegedly without problems and the representatives of both groups helped mutually in case of necessity.

Big number of Central Asian orthodox churches perished during the Soviet era and only some of them were renovated.

Actually, the Tashkent and Central Asian eparchies govern the Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and Tajikistan.[212]

Roman Catholic Church. The Catholics are mentioned in this region since 14th century, mainly on the territory of today's Kazakhstan. The Roman Catholic missionaries came in Kyrgyzstan mainly from China, till turn of 19th and 20th centuries. Since 1918 to 1930, the area of Kyrgyzstan came under the parish of Tashkent. In 1937, there started the persecution of Roman Catholic Church, the churches were destroyed and all priests were deported or executed. In that time, because of mass deportations into Central Asia (that had no parallel even in tsar era), came to influx of Catholics from Volga area, Ukraine, Poland and Baltic Sea area.

On 13 May 1991, there was created apostolic administration of Kazakhstan and Central Asia that included five post-Soviet Central Asian republics, from which four gained a status of mission *sui iuris* later – church in Kyrgyzstan on 22 December 1997. Status *sui iuris* means that it is an autonomous unit – independent juristic person, based on own discipline, heritage, or culture, but it is always dependent on Roman pope.

In Kyrgyzstan, there were 268 Christians in 1999. Part of them were descendants of German, Polish, Latvian and Lithuanian deportees and part are citizens of other states (diplomats, workers of international organisations).

Figure 8, 9. Church in Bishkek (2005, 2008)

[212] *Pravoslavnaja Cerkov' Srednej Azii* [online]. Oficial'nyj Web-sajt Taškentskoj i Sredneaziatskoj Eparchii Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi Moskovskoj Patriarchii, 2003 [cit. 25. 11. 2008]. Available from: <http://pravoslavie.uz>.

Although big part of Catholics wants to emigrate, from economic reasons, to the country of their ancestors – mainly to Germany, Poland, but also to Russia, their number increased in 2004 to 500 persons and the number of parishes increased from 3 to 16.[213]

On the other hand, it is necessary to mention that for the whole time of existence of the Catholic Church in Bishkek (it was officially registered already in 1969), there took place no one christening of any Kyrgyz[214].

On 18 March 2006, there was found the apostolic administration in Kyrgyzstan (region under administration of any clergyman authorised by pope), now under administration of bishop Nicolas Messmer, which was born (similarly as his predecessor in the administration of Kyrgyzstan Alexander Kan) in Kazakhs Karaghanda. The relationship to Kazakhs bishopric was always very strong; also the Catholic literature or songbooks are printed in Kazakhstan.

In the capitol Bishkek, there is a church (among the associated societies belong e.g. Belovodskoe, Chaldybar, Tuz, Nurmanbet, Ivanovka, Iskra, Niznevostochnoe, Kamyshanovka, Oktjabrskoe), the worships in Talas take place in a bought house, newly was found the parish on the south of Kyrgyzstan (Djalalabad and Osh) too and another parish is in Karakol.

In Bishkek, up to now, the Roman Catholic Church is connected with German population and therefore also the church uses to be marked as "German" by the Kyrgyz (немецкая церковь) – in contrary to Orthodox church that is "Russian" (русская церковь). Among the visitors of the church are (except the foreigners) really such a Bishkek citizens that have German origin (although they do not speak German) and next, there are here also descendants of Poles.

Linking the religious affiliation with certain nationality was obvious also in Talas, when the newly coming priest tried to contact the catholic population.

The religious separation was relatively clear for local population – the Kyrgyz are Muslims, the Russians are Orthodox and the others are members of other Churches (that are considered as one Church). Therefore, after question for Catholics, he gain a contact more to Baptists, Protestants or Methodists, which were ranked by local people just among that *others*.

---

[213] *Apostolic Administration of Kyrgyzstan : Current and historical information about its bishops and dioceses* [online]. 1996-2008 [cit. 25. 11. 2008]. Available from: <http://www.catholic-hierarchy.org/diocese/dkyrg.html>.

[214] *A. Kan (glava katoličeskogo chrama Bishkeka) – "U nas s Islamom bol'še obščego, čem različij"* [online]. ЦентрАзия, 18. 12. 2002 [cit. 25. 11. 2008]. Available from: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1040163660>.

Figure 10, 11, 12, 13. In Talas, Except the Orthodox Sanctuaries, We Meet the Mosque, Orthodox and Catholic Church (2005).

Other religious societies. The first Baptists and Protestants came in the time of tsar to Central Asia. Therefore we can rank among the "traditional" Christian Churches in Kyrgyzstan also the Protestant-Lutheran Church that was found by so called Russian Germans in 19th century. On the beginning of 20th century, there started to move the Jewish to Kyrgyzstan, mainly from Russia and Europe.

The protestant religion in Kyrgyzstan was in the soviet times linked almost exclusively to German, Russian and Ukrainian nationality, and from the reasons of state interventions, there was not possible to express external religious opinions.

It was allowed only in a short period of 1905–1917 and then after releasing the circumstances in 1988, when some Kyrgyz entered into Protestant Churches.[215] But the Protestants were still quite exclusively the members of European nations.

---

[215] SITNJANSKIJ, A. *Krest ili polumesjac: Kirgizija pered vyborom very* [online]. CA&CC Press, Sweden, 1998–2006 [cit. 25. 11. 2008]. Available from: <http://www.ca-c.org/journal/12-1997/st_10_sitnjanskij.shtml>.

When, after the disintegration of USSR, the big part of members of these nations left Kyrgyzstan, the Protestant missionaries started to be interested in native population too.

This turn, occurred after 1991, could be recorded also in number of Christian Churches, because there were registered big numbers of various religious organisations here. More than 120 Christian Churches are registered only in Bishkek today. They manage more than 200 churches and chapels.[216] For example, six churches in Bishkek are managed by Adventists of Seventh Day; next, there are active Baptists, Jehovah's Witnesses, many of American evangelical Churches and another Protestant missionaries that are coming here mainly from South Korea.

The Jehovah's Witnesses have probably the biggest success at the Kyrgyz population – their congress in 1995 attended 2,437 persons, from which approximately 1/10 were the Kyrgyz. Already 7,000 persons attended similar congress in 1997, from which approximately 1,000 were the Kyrgyz.[217]

The activity of new Churches and religious groups is evaluated relatively identically by Muslim and Orthodox authorities – they are regarding them mainly as a foreign element, which contribution is not positive for the population. The representatives of Muslim community and Orthodox Church do not undertake personal jibes against the other; their mutual relations could be marked as friendly.

5.2. Lineage Aspect

Division of the Kyrgyz into lineages played big role in the past. Piotr Borawski, which states in his contribution to this issue that based on the analysis of historical sources and partly also by breakdown of old legends, one could figure out trends to divide the warrior groups of nomads according to lineage affiliation already in 15th century. According to this author, the Kyrgyz were divided, at that time, into big family groups *Sol kanat* (left *wing* – ords i.e. nation of the Kyrgyz), *Son kanat* (right *wing*) and internal (central) lineages. These family groups were divided into many smaller sub-families – partial lineages.

Concerning the division of the "Kyrgyz" (today's Kazakhs and Kyrgyz) in first half of 19th century, we have records from Ch. Ch. Valikhanov (see p. 36). It is possible to obtain extensive information about the issue of actual lineage division of the Kyrgyz in the Kyrgyz State Museum in Bishkek that mentions also relatively illustrative lineage scheme.

According to this scheme, the Kyrgyz are divided into fundamental three to four groups, which are:

---

[216] Information from Office for Religious Matters in Bishkek (2005).
[217] SITNJANSKIJ, A. *c. d.*

- On Kanat
- Sol Kanat
- Ichkilik
- Lineages of non-Kyrgyz origin and mixed lineages (Кыргыз эмес жана Аралаш тектеги топтор)

Basic rule for determination of the lineage affiliation of the Kyrgyz is the patrilinearity principle – the descendants are deriving their origin from the origin of their father. Knowledge of ancestors from the mother's side plays no role in determination of lineage affiliation. Of course, a woman remembers the ancestors of her lineage very good, but she is becoming quite entirely member of her husband's linage after the wedding. According to the tradition, the bride should come alone even to the wedding, without parents too, so the bride use to be on wedding without relatives and friends at these days too. This tradition is not followed entirely, but it is possible to see, on certain places, the omission of bride family. After the new family starts to live independently, the contacts with husband's parents are kept more frequently. The Kyrgyz are using the marking of relatives from mother's side, but the most important are relatives from father's side.

In the Kyrgyz patrilinear tradition, there is not laid the same stress on the ancestors form the father's side, but only on the ancestors male and direct – linear (also father, grandfather, great grandfather…).[218]

Individual male ancestors have own name:

Ата	Ata	Father
Чоң -ата	Chong-Ata	Grandfather
Баба	Baba	Great grandfather
Буба	Buba	Great-great grandfather
Жете	Zhete	Great-great-great grandfather
Жото	Zhoto	Great-great-great-great grandfather
Куба	Kuba	Great-great-great-great-great grandfather

The origin of many nations is explained on the basis of mythic tales. In the Czech environment, there is well known the story about patriarch Czech for example, but hardly anybody really links his origin with the patriarch Czech. In case of the Kyrgyz, the situation is different and they follow the history and genealogy of own lineage up to now, even if the original lineage founder is often unknown, or it could be also a mythic personality.[219]

---

[218] Мамлекттик Тарых Музейи. In: KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol. (RETKA, T.) *Pastevecká společnost v proměnách času: Kyrgyzstán a Kazachstán*. Praha: Univerzita Karlova, 2006.

[219] KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol. (RETKA, T.), *c. d.*

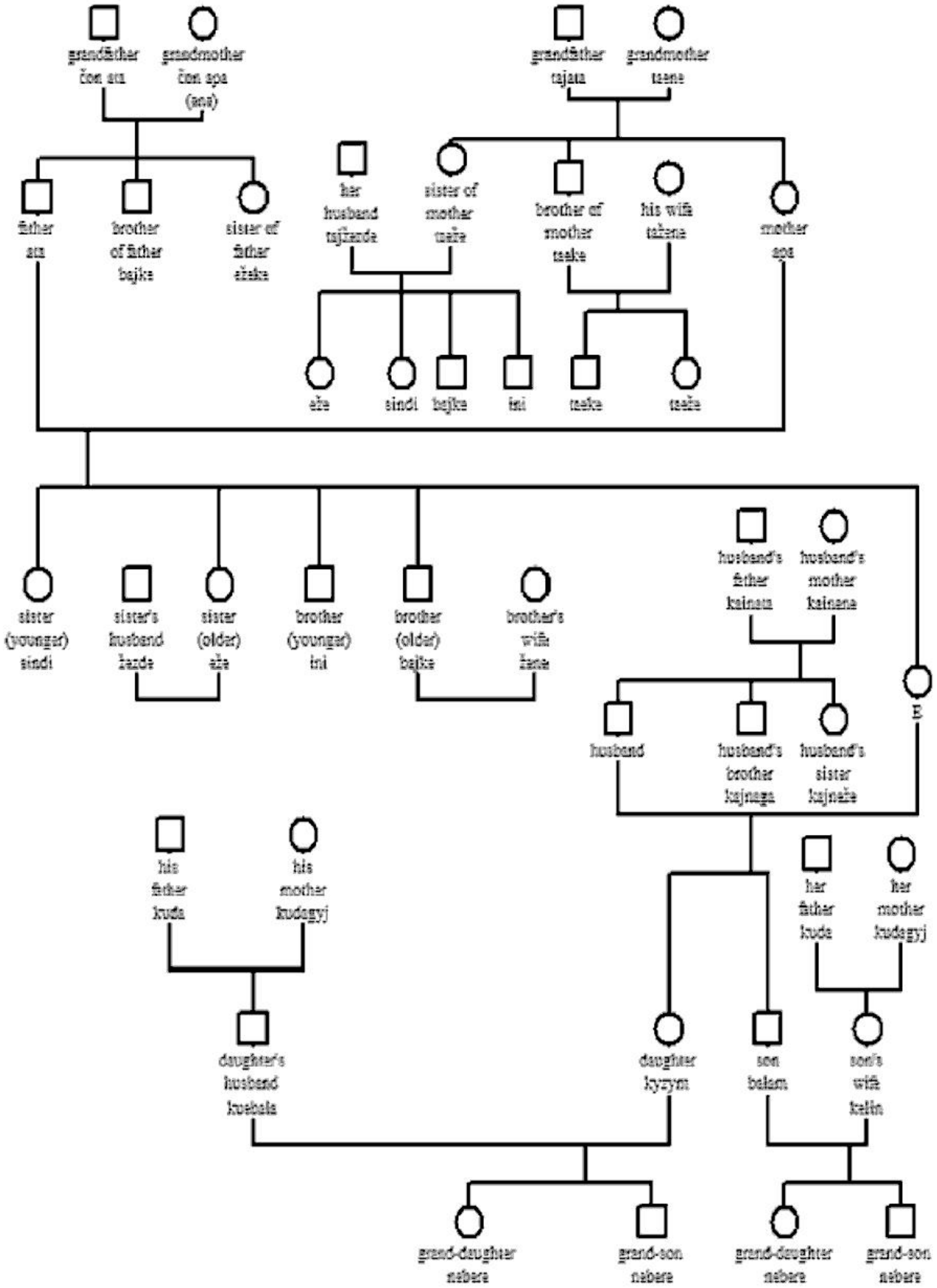

Figure 14. Family Relations at the Kyrgyz

Various levels of population division according to the lineage affiliation could be proven by an example of a retired fifty-five teacher Avasbek (Ichkilik) from Sary Mogol, who answered the question, from which lineages he is that he is Ichkilik. Only after he was requested to precise it, he extended this short answer by another three levels. According to him, the Ichkilik, living in the Sary Mogol area, are divided into three main lineages,

what are *Kypchak* (Кыпчак), *Najman* (Найман) and *Tejit* (Тейит). The Tejit lineage, of which member Avasbek is, is divided, for example, into partial lineages Kydrsha (Кыдршо), Chaltejit (Чалтейит), Djamanaj (Жаманац) and Choj (Чой). But, the members of these smaller lineages must not live only in one region; they may distinguish each other by local affiliation – e.g. the members of Kydrsha lineage living at the foot of Pamir-Alay ridge are named as the Kydrsha from Alay.

It is therefore possible to state that by coming some members (one family too) of a lineage into a new locality, there originates new lineage sub-level, in this case a Kydrsha from Alay. It means in the praxis that few small Kydrsha lineages are living on the Kyrgyzstan territory, and they differ one from other by locality, where these people are living. The Kyrgyz may also identify with lineages form various levels of their family line. The already mentioned Avasbek may answer the question concerning his lineage affiliation by various answers: that he is Ichkilik → Tejit → Kydrsha → Kydrsha from Alay.[220]

One of the basic knowledge that every member of the Kyrgyz ethnic group should master, according to the traditions, already as child, is so called *dzheti ata* (жети ата) – seven fathers knowledge. In praxis, it means that each Kyrgyz should know names of male ancestors from father's side. This knowledge is given from fathers to descendants (both boys and girls), where the given names are changed by one generation, because the children are learning also the name of their father. It means that each generation of siblings has own *dzheti ata*, own seven fathers.

In fact, this model, according to which each Kyrgyz should know all seven male ancestors, is not functional, because many Kyrgyz do not know their whole *dzheti ata* – knowledge of all seven generations is exception in Kyrgyz society. Only those know all seven generations, who are deeper interested in the Kyrgyz tradition and history.

Although, many Kyrgyz know their relatives of seven generations, some of them are able to deduce their origin into more remote past. If there is election in Kyrgyzstan, there use not to be a political program crucial, but just the affiliation to a lineage and searching for common ancestors. In the valley of Suusamyr, there are living members of Sajak lineage, and this lineage is divided into smaller families. Therefore there could occur rivalry in the village, based on the relationship. When two Kyrgyz will meet, the conversation turns to the ancestors very often and a common ancestor is found very often too. It is usually impossible to ask money for given services from the relatives or these services are given only for a cost price.

Also distribution of various functions in Kyrgyzstan is based on family relationships. There must not be only the family relationships in question, various kinds of favouring may be also in frame of regional groups, organisations, schools etc. (what definitely is not only a specifics of Kyrgyzstan).

---

[220] KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol. (RETKA, T.) *c. d.*, p. 160–161.

There is often spoken about the "tribalism", respectively about "tribes" in connection with political influence and these problems are mentioned both by foreigners and by the Kyrgyz itself. About the "tribal"/ clannish identity is often written in newspaper and this topic is part of official, but also private discussions.

Here too must be distinguished the right sense of this term. "Tribalism" is suitable topic for political discussions, but it is forgotten often that his phenomenon plays important role in everyday life. Much less is spoken about the identity that is related from common ancestor (patrilinear identity) and that still influences the rural, but also urban society in many all day activities.

The affiliation to a lineage and unity with it influences directly also the decision, to who turns the individual for aid in case of a car failure, overnight in foreign city, securing the repair.

Of course, it is not possible to generalize the importance of the family relationship – also in Kyrgyzstan are often disputes among the relatives. The saying *аталаштан аиылдаш жакын* (neighbour is nearer then the relative – сосед ближе чем родственик) is surely telling.

Although the stress to assuming the traditional knowledge, as are *dzheti ata* and similar orientation in the lineage structure is not so strong today as earlier, the lineage affiliation and with it related relational unity influences still the life of Kyrgyz society very markedly.[221]

The lineage links influence also the choice of partner. While e.g. the Kyrgyz from Afghanistan prefer definitely the weddings between cousins, the Kyrgyz on the Kyrgyzstan territory forbidden these weddings. If there is a member of same lineage in question (e.g. Sajak), he may marry a woman from this lineage, but it is necessary that she is from another sub-lineage at least. The Sajak lineage is divided into smaller lineages – Abadan, Toktogon... If the man is from the Sajak lineage and from the Abadan sub-lineage, he may not marry woman from the same sub-lineage, but if she is from another sub-lineage (Toktogon), it is allowed to get married.

5.3. Cultural Differences According to Individual Areas

The most considerable cultural boundary among the individual Kyrgyzstan regions could be marked between the north and south of the country.

[221] KOKAISL, P. Příbuzenský systém v Kyrgystánu. *Genealogické a heraldické listy*. Vol. 28, č. 1 (2008), p. 67–75.

There is obvious also the different orientation on foreigner economic partners between the northern and southern part of the country. While the north of Kyrgyzstan is connected to Kazakhstan and Russia very closely, the southern part tended always to Uzbekistan and Tajikistan. It is necessary to keep in mind that the southern part produces majority of electrical energy, non-ferrous metals, electrotechnical components and wide spectrum of agricultural produces, not only the articles of food industry, but also silk and cotton production.

The differences manifest themselves in many areas of life – from different dialect to very different way of life.

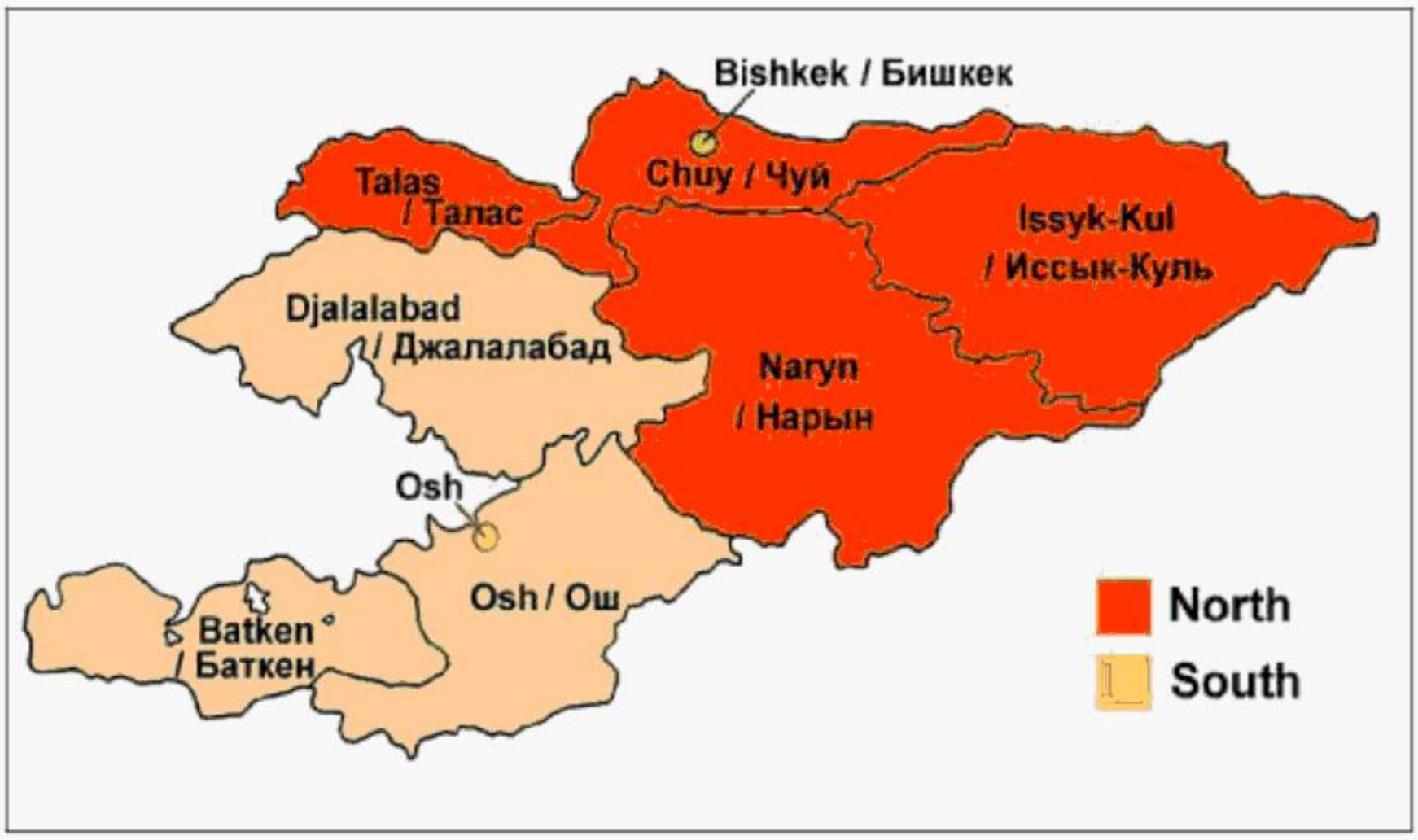

Figure 15. Administrative Division of Kyrgyzstan – 4 Northern and 3 Southern Provinces

For the Fergana Valley on the south, it was also typical the population of various ethnics, languages, and different religion too – this area used to be rightfully named Babylon of Central Asia for many centuries.

Example of cultural differences may be, among others, the marriage (on the south, there is generally paid higher *kalym*). The marriages between the people from south and north are not desirable.

A women from side of groom prepares the marriage bed on both on the south and north (if the older brother gets married, the bed is prepared by the father's brother woman, if the younger brother gets married, the bed is prepared by the older´s brother woman), but on the south, there is very strictly paid attention to the fact that the bride is virgin.

If there will emerge that it was not true, than the woman, which prepared the bed, informs the parents of groom, and they may return the bride. The virginity of bride is, of course, appreciated also on the north, there are not so strict procedures for its verification. The age of bride is

generally lower on the south – it is requested that the girl gets married in 19–20, if she is older, then she is *kara daly* (black back) and it is very difficult for her to get married.

Higher level of following the traditions is obvious in addressing the members of family – on the south, the children are entirely on formal terms with parents, also own woman is on formal terms with her man (it is not valid vice-versa), but on the south, children are rather on first-name terms with their parents (often with mother than with father).

A fact that the woman is good housewife could be shown by that, how she cleans up – on the south a good advert for the housewife is swept area and clean yard, while on the north, there is much more paid attention to the cleaning inside.

Chuy

This area is specific by a high number of Russian population and the Russian culture influenced relatively significantly also the local Kyrgyz population.

Also some respondents from southern part of country pointed out the Russian influence in the area of Chuy. According to these respondents, the difference between the north and south is also in the degree of individualism, or collectivism respectively. Although on the north, the people are allegedly oriented more individualistically, higher solidarity is shown on the south. It should be evident e.g. on the number of old people's homes – whilst big number of these welfare facilities is in the northern part of the country, essentially less number is in the southern parts, because the society is allegedly not so individualistic in the southern parts and care about the old relatives is still absolutely natural thing.

Although the coexistence of Russian and Kyrgyz is almost trouble-free, there appear certain reservations sometimes. Mainly in case of older ethnical Russians, there was overcomplicated privatisation, acceptance of controversial language law partially discriminating the Russian population, crash of big Soviet companies and problems related with unemployment are reason for nostalgic backward glance to Soviet Union. The younger generation does not see its disintegration with a bitter nostalgia, but the political somersaults resulting from low experience of Kyrgyz politicians on the international scene, remaining influence of traditional elites and senseless dealing with functioning Soviet companies that were often disassembled and used as a raw material source, leads up to the haughty ignoring the Kyrgyz and their culture.[222] In similar sense spoken some Russian respondents from area of Chuy, according to

[222] KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol. (KUBEK, P.) *Pastevecká společnost v proměnách času: Kyrgyzstán a Kazachstán*. Praha: Univerzita Karlova, 2006.

which the northern Kyrgyz are much less diligent then the Kyrgyz from the south. They marked the population of Dungan as much more hardworking, what should be sought at first glance on the arranged gardens and on the houses.

Although the lowland of Chuy belongs among the areas, where the settled farming has very long tradition; there are also places in area of Chuy that were always connected before all with pastoral farming.

For example in valley of Suusamyr, there were built no stabile houses till 1917, the herdsmen had only summer and winter pastures and lived in yurts. They started to build the stabile houses after arrival of the Russians. Then, there was one village here – Suusamyr, the other villages (1 May, 8 March (today's Kojomkul), Karakol, Kyzyl Oi) originated later. In times of kolkhozes creating, there originated a Machine and Breeding Station MBS/МЖС (машино-животноводская станция) in Suusamyr.

The Russians built the bakery after the arrival to Suusamyr, it was here also barbershop and later in the USSR era, there was built the school here, later also in other villages. Another facilities, built later on villages, were shops, post office, banya (sauna) bańja/баня, community centre, and houses for *Chabans* and stalls for sheep. From these facilities persists very low number after the USSR disintegration.

Myrzachmat was born in 1910 in Suusamyr. At that time, there stayed no buildings and all lived in yurts or in the nomadic tents. He married in 1931 – his wife Bübüja was also from Suusamyr. Because he had certain education from the parents, he became member of the local board (*bolushi/selsoviet*) after the revolution. His son Saparbek was born in 1931. During the World War 2, Myrzachmat fought in the Soviet Army and fell in the war.

Saparbek attended the school in Suusamyr, where he gained the basic and secondary education; he studied the university in the capitol Frunze (Bishkek), specialisation physics-mathematics. After graduation from university, he became a district representative and he worked in regional committee of communistic party in Naryn later. In this function, he attended also the Federal Congress of the communistic party in Moscow – he was the single delegate from the Kirgiz SSR. He died after the car accident in the age of 38 years and is buried in Suusamyr.

His son Ajbek, another two sons and two daughters were born in Naryn. Their mother died shortly after the husband's death, her body was transported from Naryn to Suusamyr after the funeral, and the younger children were fostered by relatives in Suusamyr. After the military service in Russia, Ajbek started to work in a factory in Frunze and he supported also his brothers and sisters. He married in 1983 and he bought the fleece at that time – he bought it from the people in Suusamyr and delivered to processing into the factory in Frunze. He gained entrance to university at that time – teaching profession. He received scholarship, and it was possible to exist with it relatively good. He moved to Suusamyr (village 8 March) during the study because his relatives bought him a house there. He started to teach here. His wife married in the age of 17 years and she worked on the post office in the village. They had 5 children. All children were born in the hospital in Suusamyr and attended the school in the village 8 March. Also the school had name *8 March*, but it was renamed after 1993 to school of *Saparbek Murzachmatov*, what was father of Ajbek. Later, also the village was renamed to *Kojomkul*. Ajbek taught in the

school in the full time employment till 2000, then only Saturdays, and now, he works in a bank in Kara Balta, where he lives in a house of his son. He visits the wife and younger children in Kojomkul in Suusamyr once a week.
Ajbek described also the changes relating with the religion. After the Soviet Union disintegration, there appeared new pressures to increase the religion role (interviews with religious representatives and members of religious organisations with the topic moral and forgotten habits, instructions how to read *namaz* - praying and what is their sense - in the newspapers, they started to be read in the radio too). Just because the religion was suppressed earlier, it was, according to Ajbek, much more easier its acceptance in new circumstances, but the religious eagerness did not endure at him too long.
The oldest son of Ajbek studied on the university in Naryn (energetic). Here he also worked, but then he moved into Kara Balta, where his parents bought a house to him. He get married in the age of 22 years – the wedding was not agreed with the parents, he met the bride in Naryn. Before the wedding, his parents only agreed the wedding term with the parents of the bride, but there was necessary to keep certain habits.
To the parents of the bride came firstly sister of the father (Ajbek) and younger brother of Ajbek with wife. They took over to the bride, during this visit, the golden earrings and took her to Suusamyr. Just before, there took place a ceremony on the office in Naryn. Next day, there took place *toj* in the house of groom. The bride came alone from Naryn, only accompanied by cousin. After the arrival, the grandmother of groom (eventually another older relative) binds the headscarf. One room is especially prepared for the bride and during the first day, the celebration is held only with relatives, in the evening comes *mulla*, he prays, lays questions to the engaged concerning voluntariness of marriage and then follows the wedding night. On the second day, on is held with neighbours and people from the village.
The parents of groom and bride meet after the wedding – the wedding took place in June, the parents met only in Autumn, when the parents of groom gave also a payment for the bride *kalym*, which use to be paid only cash and amounts approximately 50,000 soms.

We meet the original Kyrgyz habits and traditions in Chuy Province probably the least from all Kyrgyz regions. There is paid here also the lowest amount for the bride – kalym (only about 15 thousands soms/less than 400 dollars, the sum is higher in the countryside). The girls and boys get often married only voluntary without considerable impacts from the side of parents.

The changes in understanding the traditions could be shown on the Kyrgyz from capitol.[223] While the payment for the bride in herdsmen society had importance of real compensation from the side of groom lineage to the bride lineage, in Bishkek is the *kalym* understood more and more only as symbolical and it is not even paid in cash sometimes. There are still more usual the cases that the relatives of groom give to the parents of bride a bag with corn or a ram instead of real *kalym*, which value used to be much more higher (and it remains much more higher in the village areas).

[223] DERBIŠEVA, A. M. *Obrjady i ritualy v kyrgyzskoj kuľture*. Kyrgyzsko-Rossijskij Slavjanskij universitet, Bishkek, 2008. 67 p. Head of the dissertation OZMITEĽ V. M., reviewer SKREMINSKAJA L. R.

Talas

The Talas Province is located in the north of country near the border with Kazakhstan and therefore the local population partly differs from another Kyrgyz both by way of life and language that is influenced by Kazakh population. The language is typical so that the words have *–tyr* ending. E.g. *al keledjatyr* (*he/she goes*) – the Kyrgyz from Chuy area say *al keledjatat*. *Oturu* (to sit) – the Kyrgyz from Chuy say *oturat*. Some words are quite different – Talas: *legen* (tray) – Chuy: *podnos*; Talas: *apche* (sister) – Chuy: *edje*.

Kalym for the girls from Talas is considered as the highest in Kyrgyzstan and it is 80,000 soms in average (more than 2,000 USD). There are built big houses here, because there lived Germans here and the local people copied their way of building. Among the favourite meals belongs *gulchetaj* that is prepared similarly as *beshparmak*, but with wider noodles (10 cm) and with vegetable (paprika, tomatoes, onion, potatoes).

Issyk-Kul

The intensive farming had very long tradition (since 8th century BC) in part of the Issyk-Kul area (similarly as in the part of Chuy). The fact, that there is the biggest Kyrgyz lake Issyk-Kul also influenced the way of living of local population – except running many recreational facilities, the local people are often fishing. Regardless, the crucial way of farming in this area is pastoral cattle breeding.

The patriarchal habits in the Kyrgyz families are much more obvious on the south than on the north. Very typical habit of the Kyrgyz form Issyk-Kul remains the bowing to the parents of husband. This habit, as manifestation of respect to the parents of husband is known also in other areas, but here is the most living and belongs to the daily habits and is done till the dead of the parents of husband (contrary to the e.g. Suusamyr, where the bride is bowing to the parents of husband only certain time after wedding).

The older brothers are not named as *bajke* (this is typical for Chuy or Naryn region) or *aka* (on the south), but *aba*.

Some words are different here – *imek* (earring) (the Kyrgyz from Chuy *sojko*). *Kezigebiz* (we will meet) (the Kyrgyz from Chuy *dzolugabyz*). The local cooking is characterised by hot meals and also meals form Dungan, e.g. ashljam-fu are favoured here.

Naryn

The people from Naryn are, for some Kyrgyz, the most genuine Kyrgyz, because the population in northern areas of Kyrgyzstan is influenced in all aspects, inclusive the language, by Russian culture, on the south again by

the Uzbeks. Because the area of Naryn borders with China, and the border here was closed for a long time, the local people were not influenced by another tradition. The dialect of Naryn was also taken as a basis of standard Kyrgyz.

The traditions are followed relatively strictly till now (e.g. during the wedding, the hair of bride are spread by cow butter *sarmaj*, plaiting the plaits). Roughly 2/3 of weddings are still agreed by parents. Different word in comparison with the Kyrgyz of Chuy are for example *tashtek* (sink) – *tazyk*; *öpkö kap* (vest) – Chuy: *chiptama*; *itkel* (foam in *beshparmak*) – *köbuk*. The cooking is typical by lot of meat and the favourite drink is kumys.

Osh

The language is very different form the northern areas, because it has many elements from the Uzbek. The Uzbek influence could be seen also in clothing. The men usually do not wear the *kalpak* on head, but Uzbek *topu*, the women wear Uzbek clothes. The traditions and habits are also very similar to the Uzbek; different are houses (they use to have bigger gate, they are enclosed with a wall). The children are educated very strongly; women and girls are wearing long clothes, to not show the hands and legs.

Although the local Kyrgyz have many things in common with the Uzbeks, certain rivalry exists here. There is valid at the same time that the Uzbeks belong in average to the more rich group of population – they are owners of exchange offices, restaurants, whilst the Kyrgyz use to be active in farming and also the pasturage is typical for them (*when you see the herdsman, be sure that it is not an Uzbek, but a Kyrgyz*). The northern Kyrgyz immediately identify the Kyrgyz from the south according to the language or clothing, and they name them sometimes scurrilously as Sarts, although it is more naming of the Uzbeks. The favourite meal is plov and a big quantity of green tea is drank here.

The differences in comparison with northern parts are also in naming of relatives: *aka* (older brother) – *bajke* (north); *uka* (younger brother) – *ini* (north).

Sapar is a Kyrgyz from southern Kyrgyzstan and former, he worked in kolkhoz in a village near Osh. He gained a kolkhoz lodging house into a private use, and he re-built it into a lower category hotel. Although the accessibility of the centre of the second biggest city in Kyrgyzstan is excellent from here (often are going here *marshrutk*) and the price for a night is very low (70 soms), Sapar complains to low takings.
Except this hotel, where he lives with his wife and two younger sons, he owns a newly rebuilt house in a neighbouring village, where he has set stock that is living in mountains during the summer at relatives in Laglan. From Laglan he transports also hay for the wintertime to here. This house is more used by older son that, after graduating the university, is occupied with trade with (he imports and sells used cars from the Europe – mainly from Germany and Baltic).

The relatives of Sapar are living and farming in the mountains – in Laglan. The farm is still formally managed by his father (born in 1923, 85 years age); in the fact, farmer is the oldest brother of Sapar. The age of siblings (mainly of brothers) has big importance in the sibling hierarchy till today and it is manifested also by addressing – the younger brother names the older as *aka* – "older brother".
The family of Sapar´s father was marked as a kulak family on turn of 1920s and 1930s and moved to Siberia. After return back, they built the whole farm in Laglan. The farm is very imposing actually, the farmers do not migrate for longer distances with their animals, and the animals are shepherded near the farm.
In the family of Sapar´s father is obvious a greater stress to religious ceremonies and on their lower formalness. As example may be the *omin* (omen) – act that may mean a general thank, in the original meaning to the God.
Whilst the herdsmen in the valley of Suusamyr often make the *omin* only formally "for appearance's sake" after the meal, Sapar´s father prayed after *omin* alone. The same was made before a way back, when the farmer prayed after *omin*. (Also taxi drivers made *omin* before a longer journey.) Sapar alone is satisfied, outside Laglan, with *omin* after the meal without any further praying.
Both Sapar and his brother were atheists in times of USSR, because the whole society was atheistic and atheism was part of state ideology, with which was both the majority of people and they identified. The religious ceremonies that they made (circumcision, omin...), were regarded as very formal – these ceremonies were more old habits than religious rituals. Now, they regard the religion as very important cultural element (*when the religion survived for so many centuries, it must be important*) and they are trying to fill the gaps in their religious education by study. They admit that to become a real Muslim is very difficult now, but they believe that the religion will be a fix part of life of younger generation.

Djalalabad

These Kyrgyz are, in many aspects, similar to the Kyrgyz from Osh, but their language is nearer to the northern Kyrgyz. They do not regard yourself for *southern*, but the northern Kyrgyz are marking them in such a way. Following the traditions is more stronger here, than in the northern areas (inclusive e.g. the verification of bride virginity during the wedding night).

Batken

The Batken Province is the youngest Kyrgyz Province, emerging in 1999 from a part of Osh Province.

The city Batken became regional city, but the status of city obtained just after creation of Batken Province – we can say with certain exaggeration that the village became provincial city suddenly. This is one of the reasons why Batken use to be named (similarly as other provincial city Talas) as a "big village". From that reason, we will not find a large urban development here, but the local people can be proud on local monument of Kyrgyz hero Manas, built in 1992 that became model to the monument located in Bishkek.

Figure 16, 17. Manas – Fighter with Dragon. Batken (2008) and Bishkek (2005).

The region belongs to the poorest areas of the Kyrgyzstan, where is, at the same time, the highest unemployment. With this relates also the high working migration directed into Osh, Bishkek and into Russia. But the trip for work to Russia is very costly and therefore unavailable for many. In the Batken Province, many are living from incomings for drugs smuggling – an activity that was formerly regarded as unambiguously bad, becomes slowly normal employment in eyes of many people.

The local people get married very early, in the age of 17–19 years. Sometimes it is possible to see here also the bigamy (that almost does not appear in the northern regions). In cases, when a man has two women, each of them has separated house and they educate the children separately too. The representative of city Batken (*meer*) has two women too, but in case of official occasions, he takes both.

Kalym is paid here in the amount of 20–50 thousands soms. During the bride selection, there is paid attention to the fact that he belongs to same ethnical group[224]. Here we can see a big difference in comparison with Soviet times (*then, nobody paid attention to the nationality, we all were Soviet citizens, but it was changed after the USSR disintegration, all started to pay attention to the fact, who is Kyrgyz, Uzbek or Tajik – if the son would married an Uzbek bride, all would say, look, he married a Sart girl*). The habit of brides stealing becomes (in comparison with Soviet times) more extended – it is valid for another regions of the country too.

The houses are smaller here and they are whited very rarely. On the contrary to the northern areas, the house is kept by men very often, they are also cooking (the men usually do not enter the kitchen at all in the northern areas).

[224] Except the Kyrgyzes and Uzbeks, also Tajik minority lives here; the people go often for shopping into Tajikistan (mainly to Isfara), there exist also a Tajik enclave Voruch. There are some places, where the route from Tajikistan to Kyrgyzstan is without border checkpoints.

The appearance of houses is influenced also by the Russian style and the houses in the Russian style could be seen often here too (similarly as in the whole Kyrgyzstan).

Figure 18, 19. Houses in Batken Province (Russian and "Original" House), 2008.

5.4. Kyrgyz Cuisine

Concerning the Livelihood of the Central Asian population, the Franciscan monk Giovanni di Plano Carpini (Giovanni da Pian del Carpine, or John of Plano Carpini) reports about his stay in beginning of 13th century: "*They have big number of stock, mainly camels, cattle, sheep, goats and horses. The number of mares is so high as nowhere elsewhere. They have neither bred, nor vegetable, nor legumes, absolutely nothing except the meat; and they are eating too few of it that it could be enough for no one*

other. They are drinking much milk, mainly mares', but also cows', goats', sheep's and camels'. They do not have wine, beer or mead, only if other nations bring or give it to them. They are cooking millet in the water in winter, then they are doing a thin puree from it, they will drink one or two bottles of this puree, and then often do not eat anything for the whole day. Only in the evening they eat a piece of meat and drink a soup from it. In summer, when there is enough of mares' milk, they eat the meat a little bit, only if they receive or catch an animal or bird."

The Kyrgyz cuisine was influenced by feeding behaviours of another cultures – Uzbeks and Tajiks on the south, Uyghurs, Dungans on the south and mainly Russians and Ukrainians on the north. We can see the Chinese and Mongolian influences at the Kyrgyz in China – these are shown not only in using the chopsticks, but also in side dishes. Whilst the Kyrgyz in Kyrgyzstan eat both at home and in restaurants bred to each meal, what they consider as a habit adopted from Russians, it is not the fall at the Chinese Kyrgyz.

Today, there is very good obvious still higher part of vegetal products even in the traditionally nomadic areas. On places with favourable thermal conditions are grown tomatoes, peppers, potatoes and corn; in higher altitudes, there is possible to grow only barley and potatoes, garlic and onion.

There is obvious certain change to higher variety of meals – only *beshparmak* and *kalama* (pancakes backed in oven) were prepared formerly, but basis for the food were mainly the milky meals. Because there was not grown corn in the nomadic areas, the flour was gained on the markets in exchange for animals. After the growing of the corn was developed, or when the corn was exchanged for animals, the portion of floury meals in the food increases, example are the white wheat bred and fried cakes *katama*.

But the basic source of living stays the cattle breeding, mainly breeding of sheep and goats, beef cattle and horses, and this because of multilateral efficiency – meat, milk, leather gaining, coat and mainly sheep's´ wool. But neither in the past nor nowadays the meat was not basis of the nomadic food, because it is expansive and thus rare, even at the rich nomads having numerous flocks. Far the highest portion made milk and milk products.

Beshparmak belongs among the most famous Kyrgyz meals and it is cooked more in the northern part of country. It use to be regarded for the meal of Kazakh origin, but its preparation is different in some details – very wide noodles are used in Kazakhstan, whilst there are cooked narrow noodles in Kyrgyzstan. Another famous meal is *plov*, which is of Uzbek origin and is more expanded on the south, but it is cooked on the north.

Concerning the milky cuisine, there is the holy Kyrgyz´ drink *kumys* on the first place. The kumys production takes relatively long time. The

mares are held at the herdsmen and in their homes for the whole day. Also their foals are bound there just from the reason that the mares would not get lost. The mares are driven to the foals that will drink a little bit and then the human continues in drawing the milk. The women are drawing the milk of mares six times a day, approximately every 2 hours. One mare gives roughly 0.5 litres of milk during one drawing and only some farmers may boast 1.5 litres from one drawing. After drawing the milk from all the mares, the milk is put into *saba*. Here is the milk churned by wooden mallet, named bishpek. If the milk is put into *saba* in evening and churned for a sufficient time (it must receive about 2,000 hits in total), then it is possible to drink kumys in the morning. *Saba* should be cleaned at least once a week. Housewife washes it and smokes above the stove or above the fire. Kumys has more interesting taste after this procedure.

But some Kyrgyz do not produce the kumys at all – this drink is not known in China, Tajikistan and Afghanistan. Sometimes is produced *uj-kumys* from cow's milk; it has similar thickness and taste as yoghurt diluted by water, also *ajran* (yoghurt) is produced, from which is made *suzmö*. From it, after drying, originates *kurut*. Whilst the suzmö is not cooked on the north of Kyrgyzstan, it is cooked on the south of country or by the Kyrgyz in Pamir. *Kurut* become the children (also adults) instead of bonbons, but it may be used also for the soup.

After the centrifuging of milk (either on a hand-operated centrifuge or by sedimentation), there is gained the cream. It is eaten sometimes immediately with bred, the butter is conserved by boiling and flour is added into it. The overdone butter is kept in carefully washed goat's stomachs, where it withstands more than one year without considerable changes.

Sary-maj is prepared by cooking the cream, from which are separated two layers: the upper is *sary-maj* and bellow stays the thick substance *chövögö*. Into *chövögö* is then added the flour and sugar.

Maksym is a drink that is prepared from roasted wheat, the hard parts are removed, it is overwatered by hot water, there are added yeast and it is let to ferment till the next day. The popularity of this drink caused the origin of successive company selling *Maxim Shoro* into cups on the streets in Bishkek or Djalalabad. The company entered also into China – for example in Kashgar, around the restaurant selling this drink, are joined the local Kyrgyz and those, who are in China only temporarily to work.

From the meaty meals, there is favoured *kurdak* (fried meat) or *byzhy* (sausage from fresh seep blood with rice, onion) and *chuchuk* (sausages from horse meat, oil and garlic).

During the festive occasions, there are prepared *borsoks* (dough from flour, yeast and salt that is fried), somewhere could be as festive meal *mantas* (cooked pasties filled with meat mixture).

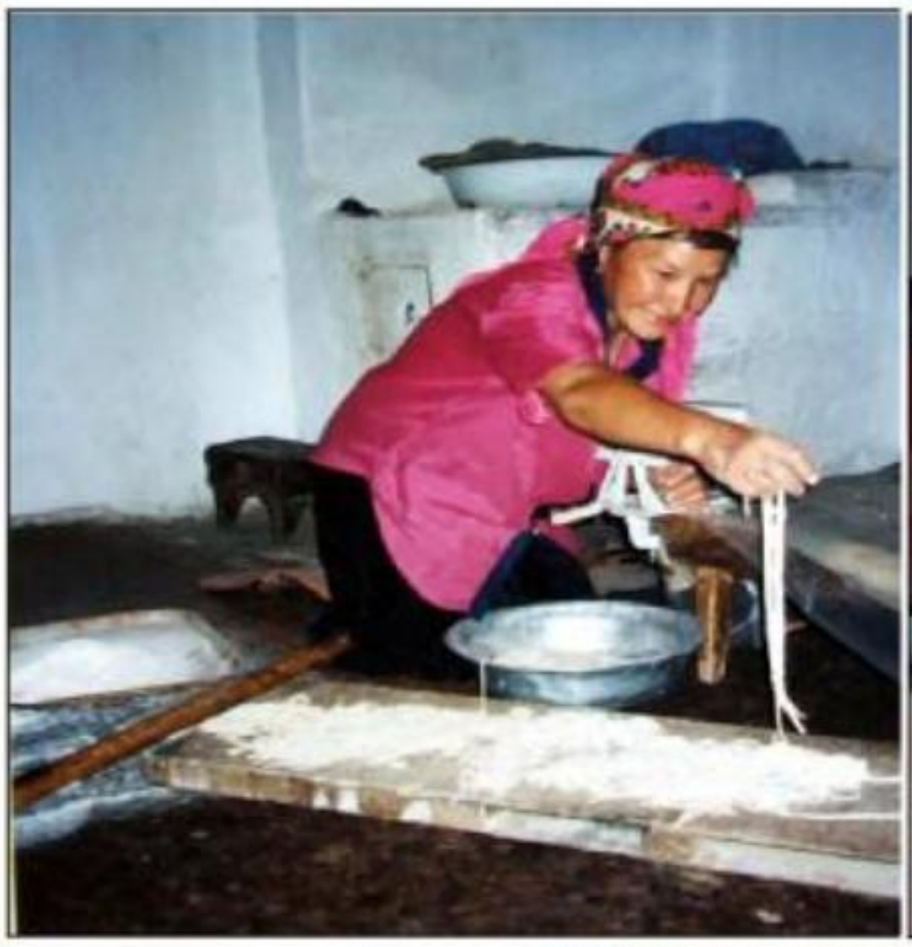

Figure 20, 21, 22, 23. Beshparmak (Tosh Bulak, 2000).

Figure 24, 25. Plov (Osh, Bishkek, 2000).

Figure 26, 27. Fish is Popular at the Herdsmen on *Djailu* (Karakol, 2000, 2005).

Figure 28, 29. Manta (Batken 2008, Bishkek 2000).

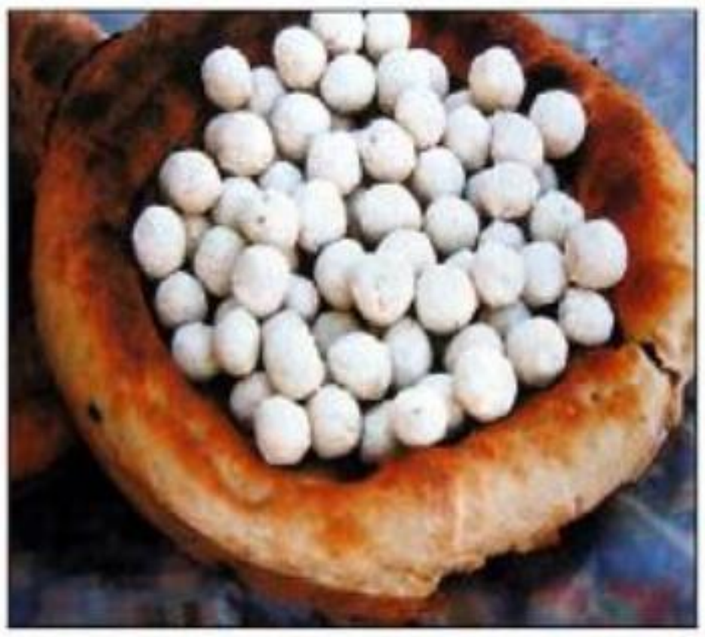

Figure 30, 31. Milky Cuisine: Kurut, Sarymaj, Suzmö (Tosh Bulak, Rang Kul).

Figure 32, 33, 34. Chuchuk, Kurdak (Suusamyr 2000) and Ashljam-Fu From Dungan.

Figure 35, 36. Dymdama (Isfana in Batken Province, 2008).

Figure 37, 38. Bred at the Kyrgyz in Afghanistan (Shoulder, 2008) and Brooks (Pamir, 2008).

Figure 39, 40. Restaurant on the South (Osh, 2000) and on the North (Issyk-Kul, 2000).

Figure 41. Suusamyr – Drawing the Milk From Mares (2005).

Figure 42. Production of Kumys, Saba From Mares´ Leather (Photo Tomas Retka, 2005).

But menu of many Kyrgyz could be regarded as low varied – basis on workday is bred and tea (in case of the Chinese Kyrgyz and on some places in the south Kyrgyzstan salty and with butter), additionally cream and butter.

5.5. Ethnical Groups in Kyrgyzstan

The origin of national variety of population in Kyrgyzstan should be searched in the time of tsarist Russia, and the national composition changed also in times of USSR, mainly during the World War II and deportations initiated by Stalin. We could divide the ethnics on the Kyrgyzstan territory into three groups[225]:

1. Ethnics that lived on the territory of today's Kyrgyzstan as original – today's Kyrgyzstan was not independent political unit and these ethnics lived in whole Turkestan. We are speaking here mainly about the Kyrgyz, Kazakhs, Uzbeks and Tajiks; the Uyghurs, Dungans and Kalmyks are of Chinese Turkestan origin.

2. Ethnics that arrived into the Central Asia in connection with tsarist colonization (mainly in second half of 19th century and then during the so called reforms of Stolypin[226]), next, in times of Soviet Union (few immigration waves from the time immediately after the October Revolution, through population movements during the WW II from the territories occupied by Germans). Here we can include the coming of Russians, Ukrainians, Byelorussians, Germans, Jewish, Turkic and Ugrofinnish nations – Tatars, Bashkirs, Chuvash, and Mordvins.

3. Members of ethnics deported into the Central Asia before and during the WW II from the Far East, southern Volga-territory, Caspian area and Caucasus – Koreans, Germans, Chechens, Ingushes, Balkars, Karachays, Crimean Tatars, Meskhetian Turks, Kurds, Azerbaijanis and other groups of population deported into the Central Asia in 1940s from Caucasus.

---

[225] CHAUG, V. *Naselenie Kyrgyzstana*. Bishkek, 2004, p. 109–157.

[226] After the revolution in 1905 there was removed *obchina* in Russia (common property of production means with full or partial self-administration) and equal using of the land. The Russian government issued a decree on 9 November 1906 that allowed departure from obchina. The agrarian law of Stolypin allowed obtain all shares of obchina lands whose permanent user were farmers into private property. The aim of the reform was to create, on the villages, an independent group of private farmer from old village obchina and to keep the estates at the same time. The small and poor farmers that left the obchina sold the land to the landowners (kulaks) for essentially reduced prices. The government took measures to resettle these "excessive" farmers – the Russian farmers travelled therefore often in direction of Central Asia too.

None migrating wave could be marked as problem-free. Beginning of mass agricultural colonisation of Turkestan and coming of first Russian immigrants into Semirechie falls into half of 19th century. The local administration expressed support to the newly coming Russian farmers, but it had to be very careful, to avoid the conflicts with original population.

Famines in Russia in 1890s brought another immigrants into the Central Asia area, from which some obtained land of the local population, but majority did not. The settlement of Turkestan was often very casual and land allocation to the newcomers at the expense of original population disgusted the local Muslims.

After the reforms of Stolypin (see note 226), the problems with the land deepened, because the non-organised re-settlement reached bigger and bigger dimensions. The re-settlement committee started to take also the pastures, what led to settlement of nomadic population and also to non-effective claims of bigger part of the local population, intensified also by obligatory deliveries to the army. The consequence was a mass rebellion against the Russian government in 1916.

Huge tension between the original and newly coming ethnics caused deportations initiated by Stalin that affected millions of people. Deportations of whole nations in the Central Asia were justified by collaboration with Germans during the WW II, but in fact, they started already before the War.

Majority of Russian Koreans living on the Far East was forcibly moved from the border areas into the Central Asia already in 1937, only based on suspicion of espionage with the Japanese.

Also the Poles living in Ukraine were affected by forcible displacement. Although the Polish population had autonomy in the beginning of 1920s and there were established Polish national districts using the Polish language, the situation started to change few years later – there started the attacks against the Catholic priests, there appeared first allegations of contra revolutionary behaviour and, finally, there was issued a special law concerning the *Relocation from Ukrainian SSR to Kazakh ASSR* in 1936 that was applied to displacement of Poles and Germans into the Central Asia.

But, this deportation that affected roughly 80,000 people was not the last. Another big deportations followed later, and during the WW II, there were moved 100,000–150,000 Poles into the Central Asia, now from the eastern part of Poland. But these displaced persons were allowed to come back after the War.[227]

---

[227] KIJAS, A. Naród ukarany. In: GAWĘCKI, M., JASKULSKI, J. (ed.) *W stepie dalekim. Polacy w Kazachstanie*. Poznań – Almaty 2006/2007, p. 52–71.

From Caucasus were in 1944 displaced in wagons about 500,000 Chechens and Ingushes, quite 200,000 Crimean Tatars were deported after the Crimea liberalisation form the Nazis (mainly to Uzbekistan).

The Central Asia was very exotic from many reasons both for Europeans and for people from Caucasus too, because of quite different culture, but it was, for them, also an area with very different climate that they were not able to get accustomed. Just the huge temperature differences between the summer and winter, when the deviation use to reach more than 80 °C, caused that the absolute majority from 3 millions of emigrants from Ukraine, Belarus, Latvia, Estonia, Leningrad and other areas of European part of the USSR, which came to the Central Asia during the WW II, returned back to home after the War. Therefore, we can mark this mass migration as temporary.[228]

But in case of forcibly deported population, the return was not possible. The extracting of population from its original environment was manifested immediately in some aspects, or after many decades in other aspects, for example in period of worsened economical situation, when during the searching for culprit starts regularly the WE x THEY distinguishing (the another, introducing into our arranged system unwanted changes and chaos).

Already during the deportation of Muslim population were quickly closed marriages, to avoid the fact that the girls are travelling alone; the Central Asian population accepted the newcomers with big reservations, because the newcomers often get the food by cattle thefts and, moreover, they had reputation of Nazis collaborators.

In the Soviet times yet (in 1989), there occurred a bloody conflict between the Uzbeks and Meskhetian Turks[229] that were regarded as foreign element by local people. Their number increased considerably in Uzbekistan – in 1979, it was 37,625 (0.4 % of Uzbekistan population), but in 1989, it was already 74,378 (0.6 % of Uzbekistan population and 69 % from the total number of Meskhetian Turks)[230]. A big part of Meskhetian Turks tried to leave Uzbekistan after the conflict.

Big influence on the relationships among different ethnical groups had, of course, the USSR disintegration. In the Soviet Union was always put stress on the international politics – individual Soviet nation were supported more or less in the folklore areas, while the political nationalism was effectively damped by creating the *Soviet* national identity. The

---

[228] STEIGER, A. J. Republics of Soviet Central Asia. *Far Eastern Survey*, Vol. 15, No. 11 (Jun. 5, 1946), p. 170.

[229] Meskhetian Turks were deported during the people movements initiated by Stalin from southwest Georgia (Meskheti) to Fergan Valleay.

[230] ECKERT, J., ELWERT, G. *Land Tenure in Uzbekistan.* Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit, 1996.

members of smaller nations were thus often firstly identified with the *Soviet* nationality, whilst the national identity moved backwards.

Respondents from area of Batken on the south of Kyrgyzstan described that in the Soviet times, there was not so big problem to get married between the Kyrgyz and Uzbeks. Only in the last years of USSR existence and after its disintegration, when, on the contrary, was put stress on own ethnic group, these marriages practically did not take place.

After the USSR disintegration, the percentage share of individual nations in Kyrgyzstan changed considerably. While the share of Turkic nations members increased in 1989–1999, the share of "European" population (Russians, Ukrainians, Germans) dropped severely.

Some ethnical groups are engaged in certain specific activities – for example see the following chart displaying the share of rural population in Kyrgyzstan by the nations. According to this chart from 1999, in cities lived mainly Tartars, Russians and Ukrainians, above-average number of the urban population was recorded also in case of Germans, Uyghurs and Kazakhs. On the contrary, for the Kurds, Turkeys, Tajiks, Dungans, Kyrgyz, Azerbaijanis and Uzbeks is typical more living in rural areas.

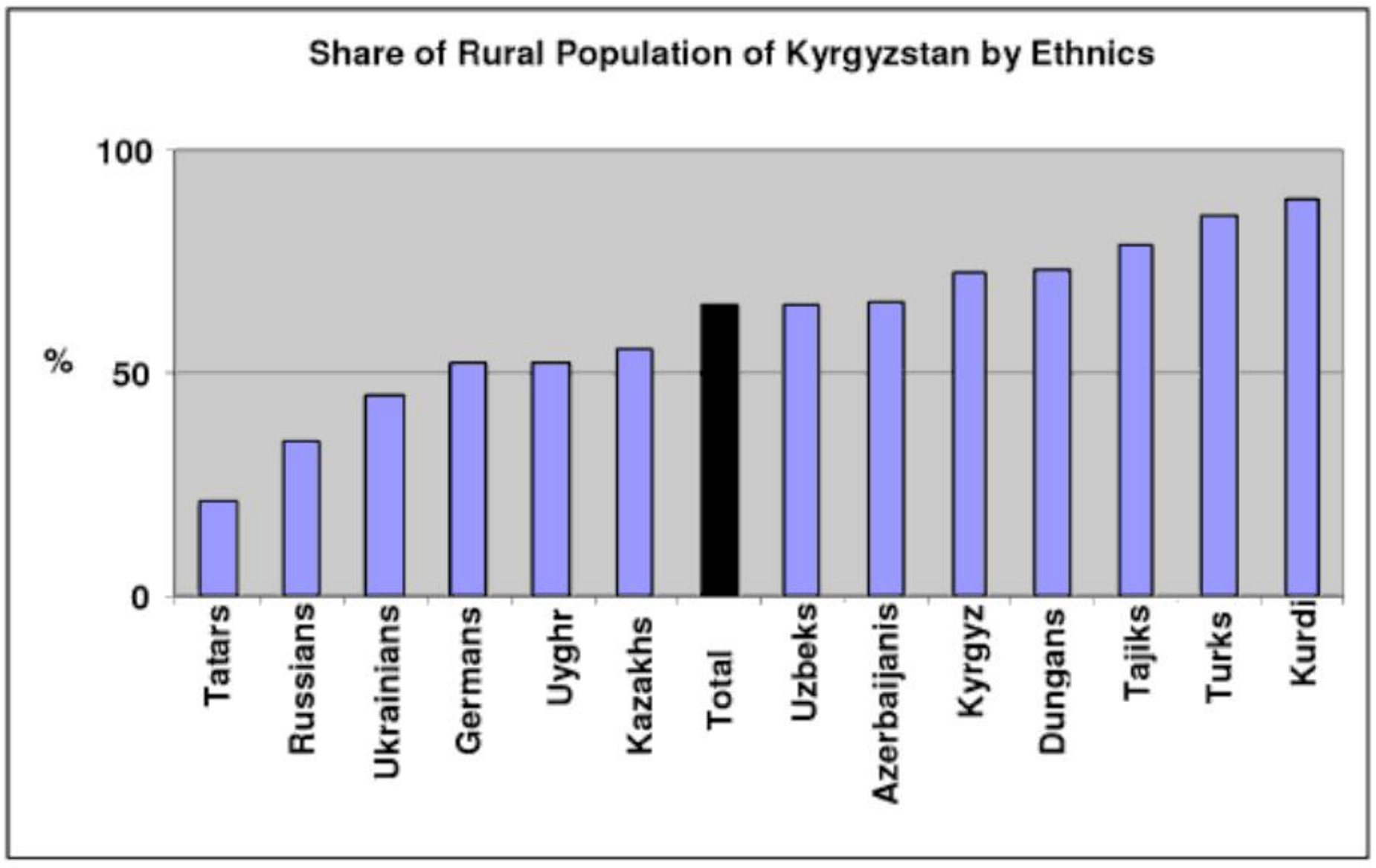

Chart 2. Share of Rural Population of Kyrgyzstan by Ethnics in 1999

Source: Archivy Nacionaľnogo statisticheskogo komiteta Kyrgyzskoj Respubliki, Nacionaľnyj statističeskij komitet Kyrgyzskoj Respubliki, 2000.

5.5.1. Russians

On the second place according to the number of population are still the **Russians** (17,1 %) in Kyrgyzstan; both their relative and absolute number still falls in last years. But according to some data, the Russian population in Kyrgyzstan is already on the third place behind the Uzbeks.

The absolute majority of Russian population lives in the cities, eventually in some rural areas on the north of country (lowland of Chuy).

Beginning of the Russian colonization is linked with arrival of first Russian immigrants to Semirechensk. 15 thousands of Russian settlers moved to area of Semirechie[231] during 1847–1867 and another 25 thousands came in 1868–1882.

These high numbers rely to all immigrants – also to those that came into the Central Asia within the frame of non-managed and spontaneous migration, which was out of state control. The newcomers settled gradually also the regions near Syr Darya, Samarkand, Fergana and Transcaspian Region (Transcaspia). In the beginning of 20th century, there were 326 Russian colonies on the Turkestan territory with total number of 248,500 inhabitants. Reason for increased number of Russian immigrants were also the hard conditions in Russia, where prevailed hungriness on many places.[232]

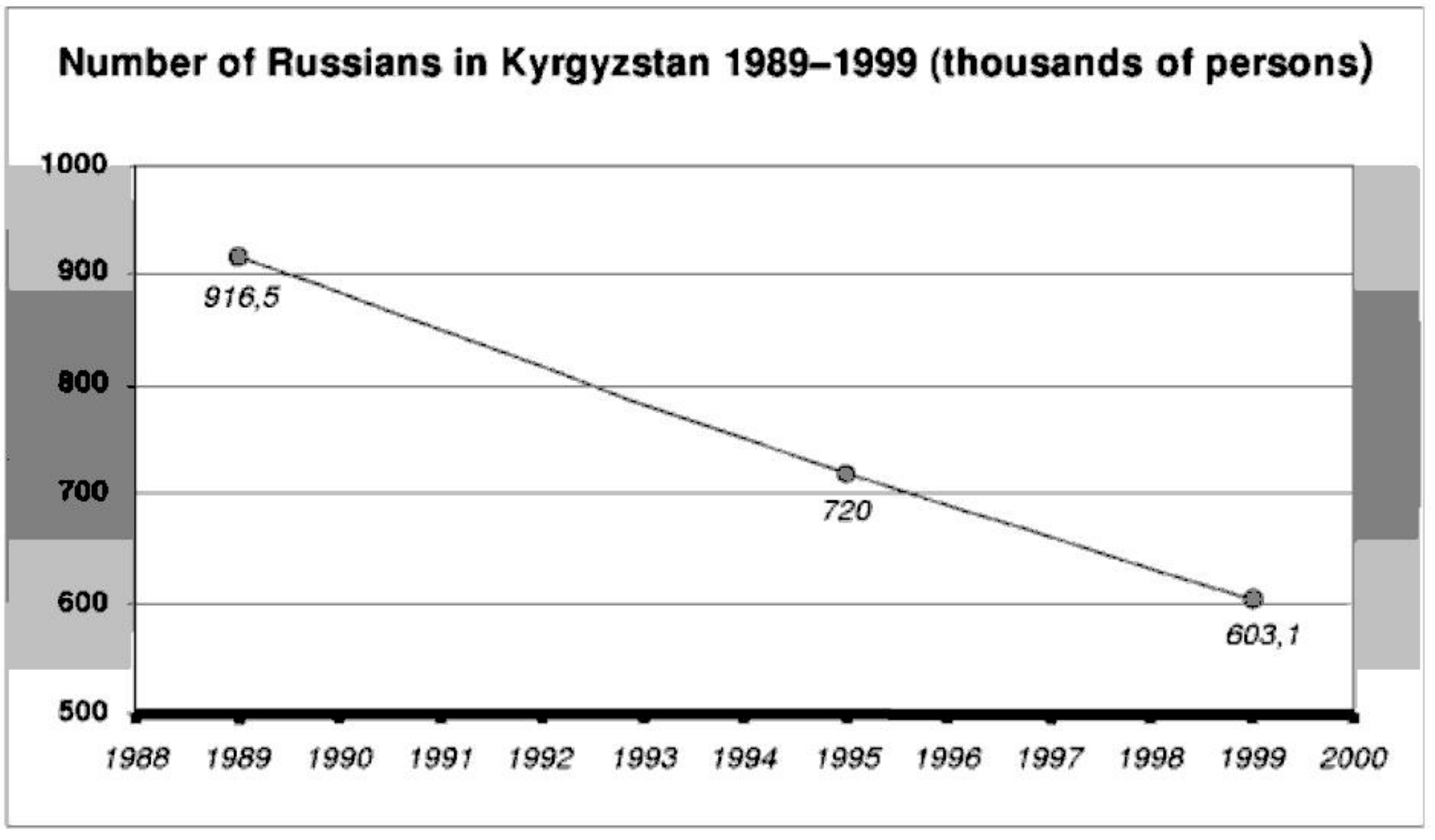

Chart 3. Number of Russians in Kyrgyzstan (1989–1999)

Source: OMAROV, N. M. Etničeskaja situacija migracionnyje processy v postsovetskom Kyrgyzstane. Etnografičeskoje Obrozenije, 2005, No. 3. (Own chart elaborating.)

[231] Seven Rivers, also Djetys, Zetisuv (in Kazakh *Seven Rivers*) – historical geographical area in SE part of today's Kazakhstan between Balkhash Lake, Alatau of Dzungar and northern Tian Shan. It has its name according to the seven main rivers (Ili, Karatal, Bien, Aksu, Lepsa, Baskan and Sarkand), it is often incorporated also the Chu River basin. (According to Malá československá encyklopedie.)

[232] SADYKOVA, B. *Politika Rosii i Turkestanskoje nacionaľnoje dviženije*. "Dogry Ýol" ИОЦ Turkmenistan [online]. 2006 [cit. 18. 9. 2006]. Available from: <http://www.dogryyol.com>.

The Russians had the biggest percentage share in the Kyrgyzstan population in 1950s. Since that time, their share on the total number of population decreases, what is consequence not only of lower birth rate (in comparison with another ethnics), but also the re-emigration of Russian ethnic back to Russia. This re-emigrating wave started already in 1970s and it had the biggest intensity in the first half of 1990s.[233]

Part of Russian women came into the Central Asia in relation with marriage. Men that served in the Soviet Army on the Russian territory often get found the Russian women and took them to home to the Central Asia. These marriages were harmonious sometimes, but in many cases, the Russian women were not able to come to terms of absolutely different culture with patriarchal system of a Central Asian family, common were the disputes with relatives of the husband, mainly with mother in law.

The Russian women, sometimes, christened in secret the children that were (if it was a boy) circumcised too.

But the marriages between the Russian and original Central Asian population were not common. Even in villages, were the Russians and Kyrgyz lived without problems side by side for more generations, the mixed marriages were regarded as undesirable. If local man get married wit a non-Muslim girl, it was possible to tolerate it. But the wedding of local girl with a non-Muslim was grossly in contradiction to standard tradition.[234]

The relatively conflict-free Russian-Kyrgyz coexistence was considerable broken in the beginning of 1990s, when there appeared the nationalistic atmosphere (and anti Russian too) in the Kyrgyz society.

These facts, together with low standard of living of people of this state (in comparison with Russia), had crucial influence on the Russian re-emigration process. The fact that the outgoing Russian population made mainly the qualified works had an impact on lower performance of state economy too.

The former president Askar Akayev decided to take action against this trend, and initiated adopting of some laws (concerning prohibition of language discrimination, concerning proportional representation in local bodies, concerning increasing the penal rates for nationalism propagation, and in 2000 also a law concerning the Russian language acceptance as another official language). Although these measures led to slowing down the Russian emigration wave (part of Russian population came even back to Kyrgyzstan), the proportional representation of Russian ethnic in total Kyrgyz population was considerably lower in the end of 1990s in comparison with the year 1989.

---

[233] HORÁK, S. *Střední Asie mezi východem a západem*. Praha: Karolinum 2005.
[234] BRUSINA, O. I. *Slavjane v Srednej Azii*. Moscow: RAN, 2001, p. 162.

5.5.2. Uzbeks

The **Uzbeks** constitute with 679,000 inhabitants the third largest minority (14 % of Kyrgyzstan population). 80 % from this number are living in the region of Osh and Djalalabad.

22 % of Uzbeks are living in the southern areas (share of total population number of the southern regions). Coherent places, where they are living, border with Uzbek regions (*velajats*) Namangan, Andijan and Fergana. Another Uzbeks are living in northern Kyrgyzstan and they are descendants of Uzbeks that guarded the border fortresses of Kokand khanate.

5.5.3. Ukrainians

The **Ukrainians** emerged on the territory of today's Kyrgyzstan together with the Russians – they resettled mainly from the area of Poltava in Ukraine and from Russia. The Ukrainians (together with the Byelorussians) are living actually mainly in bigger cities in the Chuy Province. Their number, reaching 67,000 of persons, is roughly half in comparison with 1989.

5.5.4. Germans

Germans moved into Kyrgyzstan on large scale from Ukraine and settled mainly the region of Talas together with Kant district in lowland of Chuy.

Arrival of Germans into the tsarist Russia could be dated into the time of rule of the German princess Katherine (married the tsar Peter III.), later tsarina Katherine the Big. She already in 1763, one year after her accession the throne, invited by their manifest her countrymen in small German states to move to Russia, where she ensured them taxes relief and religious freedom in a *land abounding with milk and honey.* Of course, it was not fully true, but who reached the area of lower Volga, Ukraine or Caucasus, usually did not have any chance to return back. Also German officers came to the Central Asia at the invitation of Russian government from German Baltic, or from various German states, eventually from Poland and Sweden.

On the end of 18th century and in beginning the 19th century moved therefore to Russia some thousands of Germans, mainly farmers. Their number increased after hard beginnings and it reached 1 million persons in 1900. The Germans therefore gained the land also in another regions to the east from Ural and came to the territory of today's Kyrgyzstan too.

Part of Germans lived here already in the 19th century (first settlement was founded in 1880 here), when to settle in this region started the

German Mennonites[235], which left their original homes from the reasons of religious persecution. But it was only some thousands of persons, living in the north, in the region near Talas, where they founded settlements Nikolajpol, Vladimirovka, Andrejevka, and Romanovka, later associated into Nikolajpol.

Already in 1944, there lived about 4,000 Germans in the Kirgiz SSR. In 1941–1945, another about 500,000 Germans (mainly from Volga region) were relocated into all Central Asian republics, to not be able (according to the Stalin interpretation) to collaborate with advancing German troops. In 1989, there lived 101,000 Germans in Kirgiz SSR[236], what was 2.4 % of population of the republic. Still in 1992, the Kyrgyz president Akayev offered to the local Germans the creation of their own autonomous region in the Sokuluk and Chuy rayons, but this offer came late. Due to the migration to Germany, which was supported by the German government, the number of Germans considerably decreased (1989 – 101.3 thousands, 1995 – 26.1 thousands, 1999 – 21.4 thousands). Today, the Germans are living mainly in mixed marriages, eventually in closed religious communities. The Crumble (Riwwelkuchen) that was typical for Soviet Germans is today available on few places, e.g. at Baptists in the last German village *Rotfront* (Ysyk–Atinskij rayon) near the Kazakhstan border.

5.5.5. Tatars

Approximately 51,000 **Tatars** are living in Kyrgyzstan now. Under the term "Tatars" are included many groups of original settlement of the Volga, southern Ural, Siberia area and also the resettled persons from Central Asia. Their common feature was using of various dialects of the Kypchak subgroup of the Turkic languages, although they did not formed one ethnic community.

They were distinguished according to the territorial and confessional features – in the Russian sources were marked according to the places of origin the Tatars from Kazan, Crimea, Lithuania, Orenburg, Omsk,

---

[235] Mennonites – also Anabaptists (newly baptised). Protestant movement trying for return to original Christianity. They were followers of a reformed Church whose members e.g. refused the baptism of children. Another important feature of this group was refusing the pastor institution. Some Mennonites tended to an idea of violent fight for the faith during the 16th century (e.g. Anabaptists from Münster in 1538). Many adherents of founder of this movement, Menno Simonze (1496–1561), refused this violent approach and professed the radical pacifism. (In: BINDER, J., LEMAITROVÁ, N., QUINSONOVÁ, M-T. a kol. *Slovník křesťanské kultury*. Praha: Garamond 2002).

[236] SCHULZ, J.-R. *Riwwelkuchen im Talas-Tal: Zur Geschichte der Deutschen in Kirgistan* [online]. 1996 [cit. 30. 11. 2008]. Available from: <http://www.fietz-online.de/kirgistan/dlex.html>.

Tobolsk, Tjumen and Siberia. Among the Tatars from Volga region were included also the group of Mishars (Мишари / Mişər), Turkic speaking inhabitants from Simbirsk and "Kazakhs" guberniyas living in downstream Volga and on the southern Ural. To the Siberian Tatars category belonged also so called Tatars of Bukhara, original inhabitants from Central Asia and Eastern Turkestan that ended up as buyers on Siberia.[237]

Tsar Peter I. (1682–1725) used the Tatar buyers to establish the business relationships with the Central Asia, with them are coming also Muslim priests and teachers.

In the 19th century, there originates a Tatar village Tamga near the Karakul in Issyk-Kul Province. But the intensive migration of Russian Tatars into the Central Asia is mainly matter of the 19th century. The reason was worsened religious situation and forced conversion to the Orthodox religion in the European part of Russia. The Tatars professed mainly the Sunnite Islam; those, who converted to the Orthodox religion, were named *nogajbak*.

The majority of Tatars formed the local Kyrgyzstan intelligence; many of them were teachers and founders of first Kyrgyz schools. They participated in building up the industry – one of the first founded factories (leather factory) owned a Tatar from Kazan. In the beginning of 20th century in Karakul, later in Bishkek (Pishpek) and in Tokmak, there were performed first theatrical productions in Tatar language on the territory of today's Kyrgyzstan. In 1912 lived in v Pishpek around 600 Tatars (less than 4 % of inhabitants), also Tatar street was there. Another Tatars settled on the south of Kyrgyzstan in Osh, Djalalabad. In Sulyukta lived around 60 % of Tatars in 1970s and this city was named as Tatarobad.[238]

Tatars are living mostly in cities today, but their number is still decreasing because of departure into Russia and the former coherent diasporas are breaking down. The remaining Tatars in Batken Province are naming herself as "black swans".

5.5.6. Dungans

In the end of 19th century are coming thousands of **Dungans** (Chinese Muslims) into Kyrgyzstan from northwestern China because of persecution after the failed rebellion. In 1877–1878 escaped one part of Dungan runners from China to Zhetysu area / Dzheti-Suu / "Seven Rivers" (from Chinese Shan-Si province) and the second part to Kyrgyzstan (from

---

[237] JEROFEJEVA, I. V. Formirovanije tatarskoj, německoj, poľskoj i drugich diaspor. In: MASANOV, N. E. a kol., *Istorija Kazachstana. Narody i kuľtury*. Almaty, 2001, p. 230.

[238] AKČURIN, V. A. *Tatary v Kirgizii. Večnye stranniki* [online]. Tatarskaja rassylka, №35 (78), 2004 [cit. 2008-12-08]. Available from: <http://tatarica.narod.ru/archive/03_2004/78_19.03.04-2.htm>.

Kan-Su province). The Dungans, as descendants of Arabic and Persian buyers that acted among the Chinese ethnics in the past, are speaking Chinese and profess the Sunnite Islam.

In the tsarist times, the Dungans were appreciated on the Russian territory as excellent farmers and fruit growers and their irrigated gardens were often given as an example.

The name *Dungan* was used only on the territory of tsarist Russia and in the USSR[239]; it does not appeared in China – the name is Khuej (Хуей). The Dungans are engaged in business, agriculture and they are famous by their typical restaurants.

The highest concentration of this minority is in the lowland of Chuy (Tokmok, Alexandrovka village, Miljanfan, Ken-Bulun) and near Issyk-Kul (Karakul, Yrdyk village). Today's Kievskaja Street in Bishkek had the name Dunganskaja formerly.

Figure 43. Dungan Mosque in Karakul.
Source: <www.skitalets.ru>

According to the chair of Dungans Association in Kyrgyzstan, their today's number is around 100,000 persons and this number, on the contrary to another ethnics, does not decreases.

5.5.7. Uyghurs

One part of the Uyghurs came into the Kyrgyzstan from Chinese province Xinjiang (Xinjiang Uyghur Autonomous Region) in 1820s, the second immigrant wave in the number of some thousands of people followed in since 1950s (especially during the Chinese "cultural revolution").

They were Turkic speaking Muslim farmers from the north-western Turkestan, Kashgar and Aksu (Акcy, also known as Akesu, Ak-su, Akshu, Aqsu, Bharuka and Po-lu-chia) that were, initially, named by Manchurian term *taranches* – ploughmen, farmers. Only since 1921, the Taranches together with incoming Kashgares (Kashgarlyks) started to be named by ethnonym "Uyghur" in the Central Asia.

Contrary to the Dungans, the Uyghurs belong among the Turkic ethnics, therefore they do not differ from the majority of China population only by religion, but also culturally and linguistically (Uyghur language does not belong into the eastern group of Turkic branch of Altai language

[239] The Russian historian and travellers G. K. Gins (Гинс) names, in the Seven-Rivers area, the immigrants form China as *Taranches* and *Dungans*. GINS, G. K. Taranči i Dungane (Očerki iz poezdki po Semireč'ju). *Istoričeskij vestnik*. № 8, 1911.

family). For all that, both the Dungans and Uyghurs had certain cultural similarity on the Russian territory.

The Uyghurs are forming the original population of traditional Turkic locality that was annexed by China in 1884 (founding the Xinjiang province[240]). The Uyghurs acted sometimes against the Chinese and declared two times an independent Eastern Turkestan (in 1933 and in 1944–1949). But these efforts were suppressed every time. The repressive force increased after the declaration of People Republic of China in 1949. Since this year, as a reaction to the Muslim anti Chinese rebellions, there were executed approximately 360 thousands of the Uyghurs, another 500 thousands were prisoned in the concentration camps and approximately 200 thousands people emigrated (mainly into Turkey and western Europe).[241] Today, 43,700 of the Uyghurs are living in Kyrgyzstan (in farmer zones near Bishkek, Tokmok and Karakul).

5.5.8. Kazakhs

Approximately 43,000 of the **Kazakhs** are living in the Chuy Province and Talas. They are breeding the cattle and making business. Some of them are original population, but some came to the territory of today's Kyrgyzstan in 1930s during the forcible collectivisation that was made with the least sense in Kazakhstan. The quarter of Kazakhs population (1,030 mil. of persons) migrated during the years of hunger from Kazakh steppes to the neighbours or abroad (China, Mongolia, Afghanistan, Iran Turkey). 616,000 persons from these numbers moved forever, 414,000 came back later. From the irrecoverable migrants, 200,000 came abroad – from the southern and eastern regions to China, Mongolia, Afghanistan, from the western regions to Iran and Turkey, from the northern regions to Russia (to Kuybyshev Oblast, Kurgan Oblast or Tyumen Oblast and to the Altai Krai).

The number of Kazakhs considerably increased in the neighbour union republics in this period: in Kyrgyzstan 10x, in Tajikistan 7x, in Turkmenistan 6x, in Uzbekistan 1,7x, in RSFSR 2,3x.[242]

Respondents in the Kyrgyz Bishkek mentioned (2007) that complete starved families came from Kazakhstan in 1930s and searched help at the Kyrgyz. Some of them died from hunger and from consequences of way full of hardship, another settled here. Still in 2007 part of these Kazakhs lived in Bishkek.

---

[240] *Xinjiang* – in Chinese *New territory* (since 1. 10. 1955 Xinjiang Uyghur Autonomous Region). But the original Turkic inhabitants name this region as *Šärki Türkistan – Eastern Turkestan*. We can also see the name *Uyghurstan*. (In: BAAR, V. *Národy na prahu 21. století – Emancipace nebo nacionalismus?* Šenov u Ostravy: Tilia 2002.

[241] BAAR, V. *Národy na prahu 21. století – Emancipace nebo nacionalismus?* Šenov u Ostravy: Tilia 2002.

[242] TATIMOV, M. B. *Letopis v cifrach*. Alma-Ata, 1969, p. 79–80.

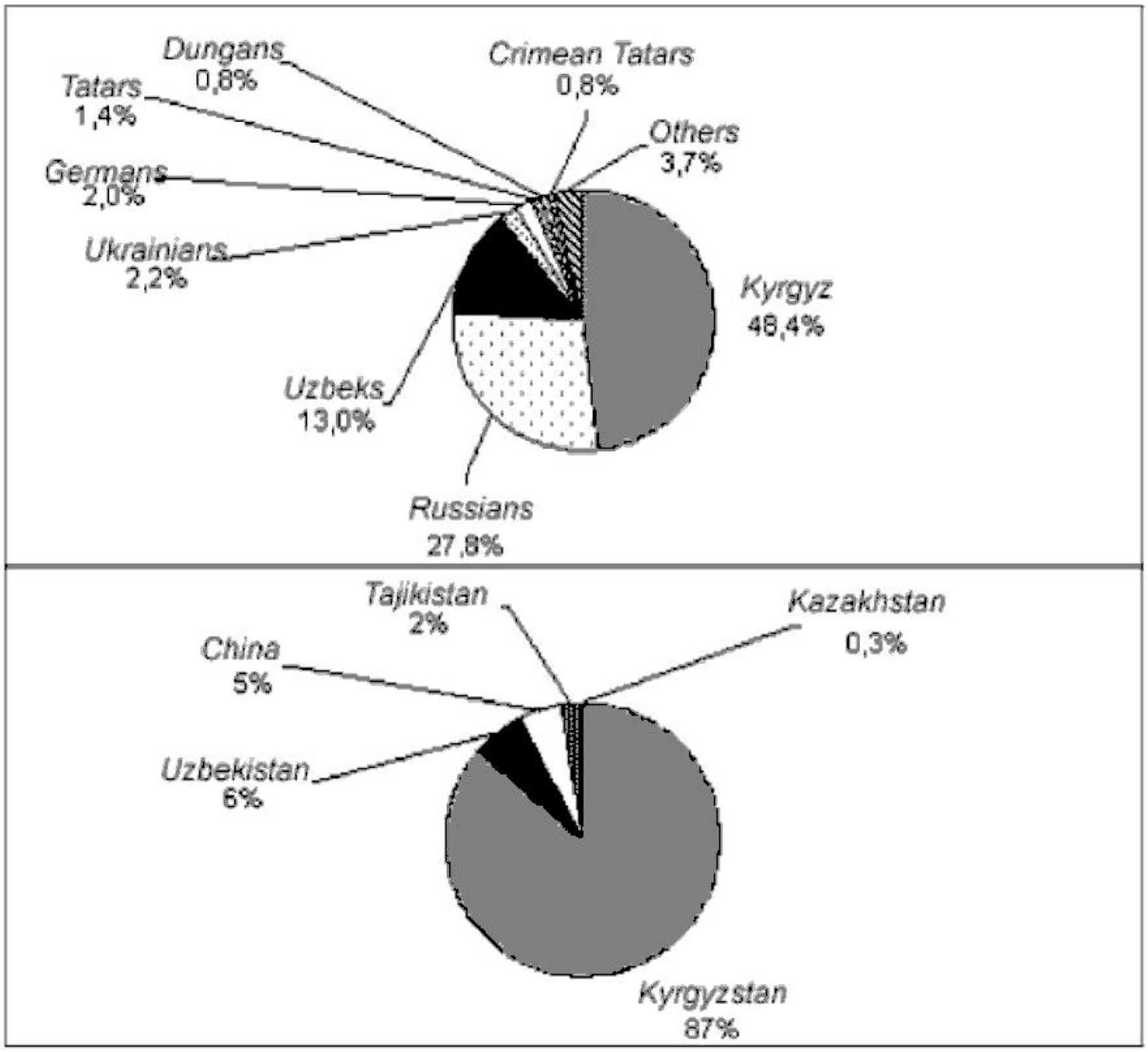

Chart 4. National Composition of Kyrgyzstan and Deployment of the Kyrgyz in Another Countries, 1996.

Source: http://www.ethnologue.com. (Own chart elaborating.)

5.6. Enclaves and exclaves of Kyrgyzstan

The unnaturally created borders in 1920s and 1930s caused also origin of many small islands of territories belonging to another state – of enclaves and exclaves. Kyrgyzstan has one exclave (territory that is separated from Kyrgyzstan by Uzbekistan). It is a small village Barak with 600 inhabitants falling under the administration of village Ak-Tash (Kara-Suu rayon, Osh Province) in Kyrgyzstan.

Although in case of enclaves (Uzbek and Tajik territory on the territory of Kyrgyzstan) only the biggest are usually mentioned – Sokh and Shakhimardan (Uzbek), and Vorukh (Tajik), the number of small enclaves in southern Kyrgyzstan is significantly higher and it is very difficult to state their total number. Among another Uzbek enclaves on the territory of Kyrgyzstan belong Qalacha, Djangail (Khalmion).

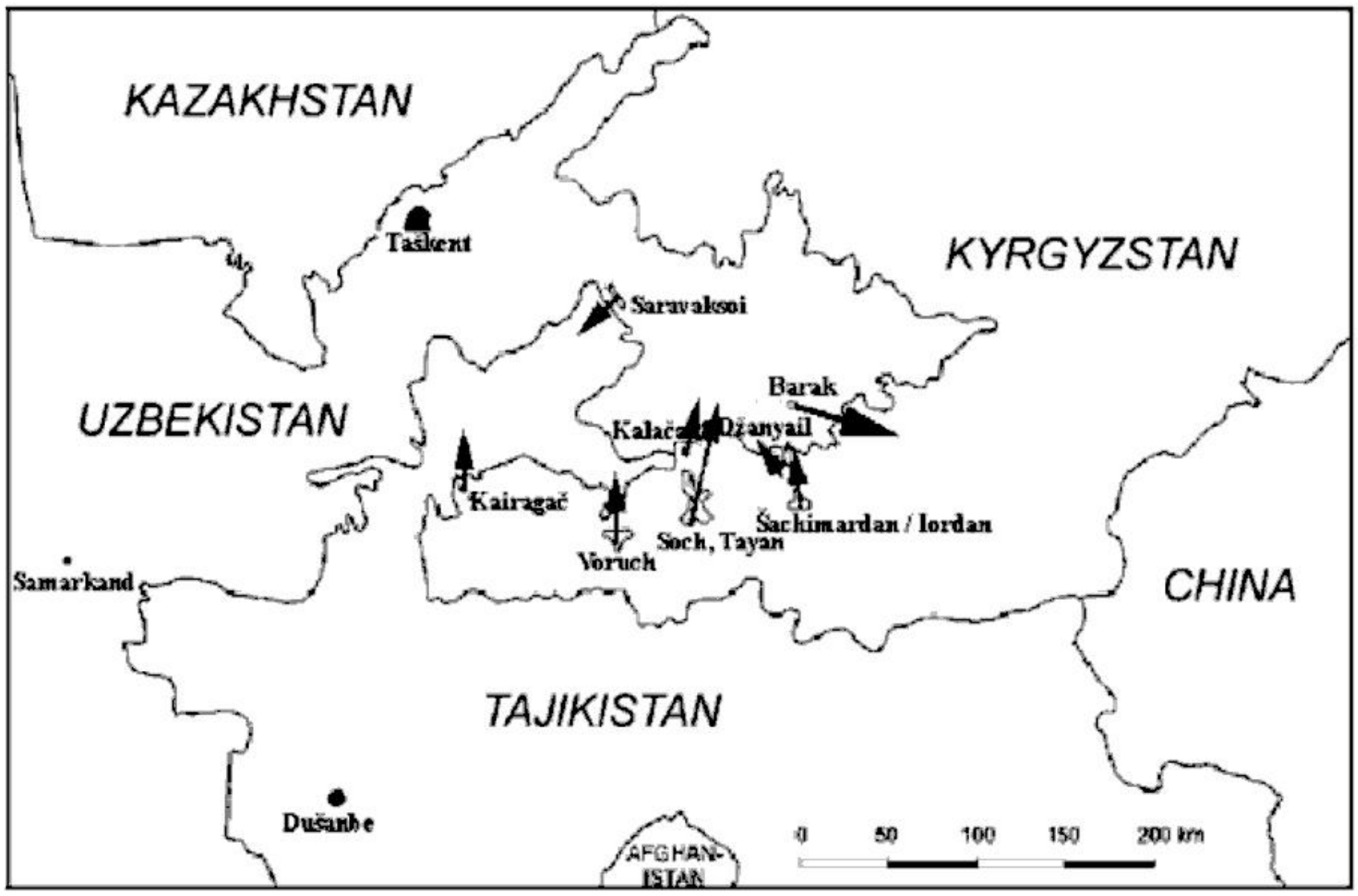

The complexity of national borders shows also the fact that the enclaves rely both to Uzbekistan and Tajikistan:

Enclave	belongs to	on territory of	km^2	pop.	majority
Chong Kara (Kalacha)	Uzbekistan	Kyrgyzstan	1	-	
Sokh, Tayan	Uzbekistan	Kyrgyzstan	325	42,800	Tajiks
Djangail (Khalmion)	Uzbekistan	Kyrgyzstan	<1	-	
Shakhimardan	Uzbekistan	Kyrgyzstan	90	5,100	Uzbeks
Vorukh	Tajikistan	Kyrgyzstan	130	23,000	Tajiks
Kairagach	Tajikistan	Kyrgyzstan			
Western Kalacha	Tajikistan	Kyrgyzstan			
Barak (Barak-ail)	Kyrgyzstan	Uzbekistan		600	Kyrgyz
Sarvan (Saravaksoi)	Tajikistan	Uzbekistan	8		

The population of Shakhimardan enclave is a good example of changes that occurred in marking the population. According to the census in tsarist Russia, the local settled population was marked as Tajiks, in the beginning of 20th century as Sarts and in the Soviet times as Uzbeks: 1890 – 461 of Tajiks, 1909 – 1818 of Sarts, 1917 – 1151 of Uzbeks, 1925 – 721 of Uzbeks[243].

Although the local population identifies itself as Uzbeks, the neighbouring Kyrgyz population links them with Tajiks in some cases.

---

[243] ABAŠIN, S.N. *Prodolženie načatogo razgovora ob anklavah: est' li u Šachimardana etničeskaja istorija?* [online] Novosti Centraľnoj Azii, 2005 [cit. 18. 12. 2008]. Available from:<http://www.ferghana.ru/article.php?id=3462>

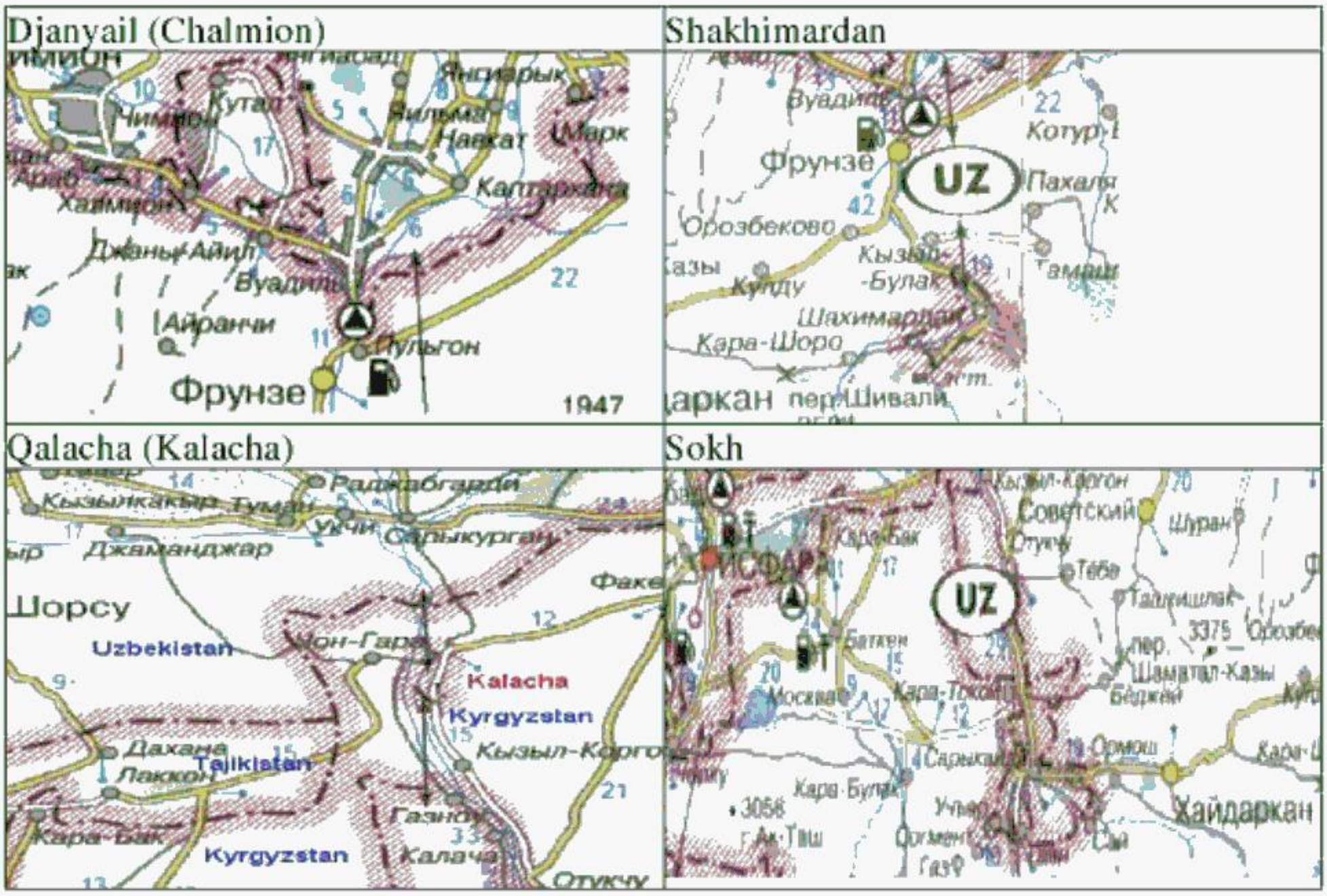

6. Кыргыз калкы

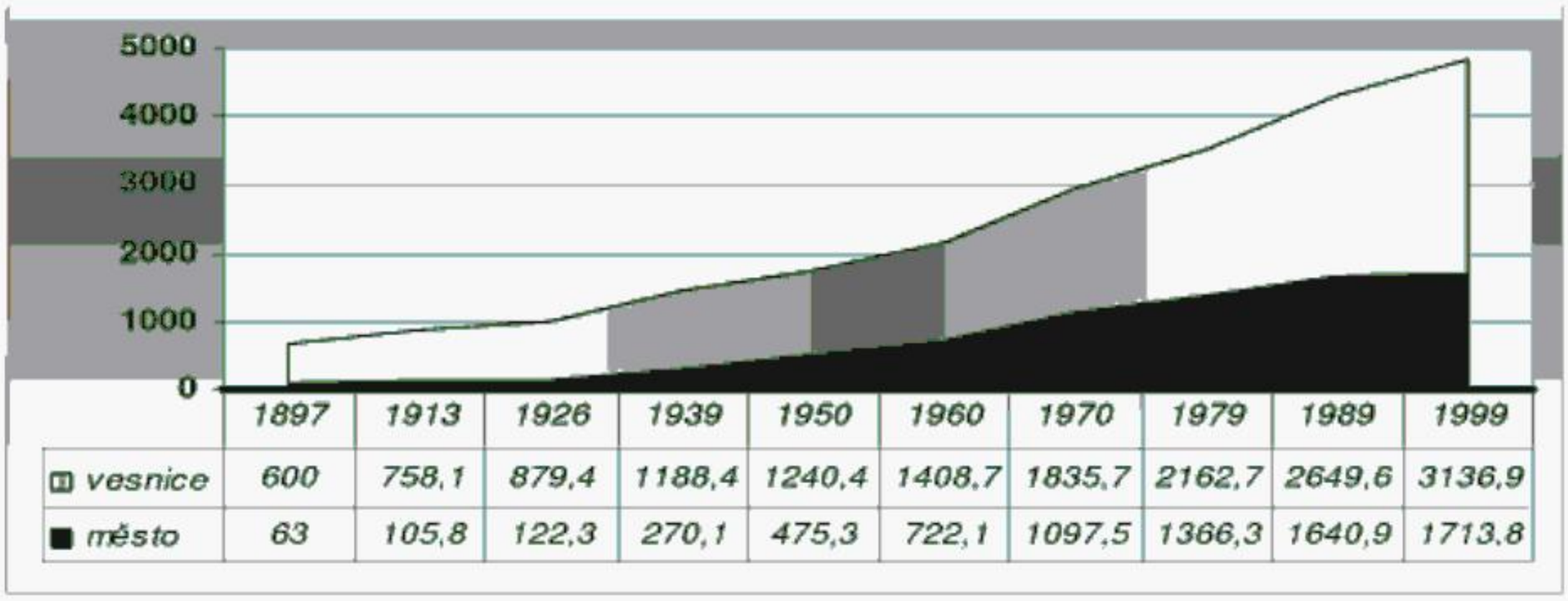

	1897	1913	1926	1939	1950	1960	1970	1979	1989	1999
vesnice	600	758,1	879,4	1188,4	1240,4	1408,7	1835,7	2162,7	2649,6	3136,9
město	63	105,8	122,3	270,1	475,3	722,1	1097,5	1366,3	1640,9	1713,8

График 1. 1897-1999-жылдардагы Кыргызстандын калкынын санынын динамикасы.

Население Кыргызстана. Бишкек: Национальный статистический комитет КР, 2004. 374 бет. (Графикти автор түзгөн).

2000-жылдан кийин кыргыздар көбөйүп жалпысынан Кыргызстанда 5 млн калк болгон (58,6%). 1996-жылы эле бул үлүш 48,4% ти түзүп турган, бирок алгачкы иретте бул аймакка орус элинин кетиши кыргыздардын көбөйүшүн түзгөн. Эң көп славян эммигранттары XX кылымдын 90-жылдарынын башында катталган

жана 1993-жылы кана республиканы 110 000 адам таштап өз мамлекеттерине кайтышкан. Калктын отурукташы мамлекеттин географиялык талабына ылайыкташылып, бирдей болуп эсептелбейт. Эң бийик калың калктуу аймак болуп Фергана, Чүй, жана Талас өрөөнү Ыссык-Көлдүн жээктери эсептелет, Кыргызстандын башка аймактарында калктын калыңдыгы аз болуп эсептелет.

6.1. Диний аспект

Падышачылык мезгилде эле азыркы Кыргызстандын территориясынын калкында мусулман жана христиан диндеринин көз карашы менен жетиштүү бөлүнгөн, бул бөлүнүш маданиятта дагы берилген. Мисалы, кыргыз айында 354 күн гана болгон. Азыркы ай эсебине салыштырганда 11-12 күн кем. Жыл сайын орозо кармашкан. Жылына орозо кармоо 10 күндөн илгери жылып турган. Күн эсебин жалпы жолунан "Шамсия " деп эсептешип, коркунучтуу, кырсыкка учуроочу күндөрдү белгилеп, элге таратып турушкан. Мисалы: күн тергеген адамдар жума күндөрү чач алып, аялдар баш жуубаган. Бул күн өлгөн адамдарга куран окуп, Чырак кое турган күн болгон. Эгер жума күнү каза тапкан же жерге коюла турган күн болсо, ошого кудай жакшы күндөн берди деген.

Советтер Союзунун убагында жаңы совет типтеги киши пайда болгон, ал совет кишиси түпкү маданияттарынын адаттарын, анын ичинде ар түрдүү диний салт сактаган. Буга мисал болуп баардык борбордук азиянын шаарларындагы совет элинин көрүстөндөрү христиан (бул жерге славяндарды (европалыктарды) коюшкан) элиники, ал эми жергиликтүү калкты мусулмандардын көрүстөнүнө коюшкан.

СССР тарагандан кийин элдердин диний ишенимдери күчөп, барган сайын чоң ролду ойной баштаган. Совет убагында кыргыз мусулмандарынын өздүк муфтиаты болгон эмес, алар Ташкенттин башкаруусунда болгон. 1992-жылга чейин Ташкенттеги бул башкаруу САДУМ[244] (Среднеазиатское духовное управление мусульман) деп аталган. 1992-жылы конгрессте анын атын өзгөртүп Духовное управление Мавераннарха[245] деп аташат.

Кыргызстанда (жана башка борбордук азия республикаларындай эле) акырындык менен көз карандысыз муфтиаты болот. Кыргызстандагы (Өзбекстандагы, Тажикстандагы жана Түркменистандагы) проваславдык церковь мурункудай эле

---

[244] САДУМ (Среднеазиатское духовное управление мсулман).

[245] Орто-Азия мусулмандарынын курултайынан [онлайн]. 1991-2008 Interfax, religion@interfax.ru, 26. 2. 1992 [цит. 25. 11. 2008]. <http://www.interfax-religion.ru/?act=archive&div=8004>..

москванын колунда (Москвалык патриарх), ташкенттин жана борбордуказиянын епархияларынын жардамы менен калат.

Кыргызстанда диний жактан айрымаланган үч башка областты белгилесек болот:

- Бишкекте жайгашкан-эң күчтүү Проваславдык Церковь. Кыргыздар бул жерде аз (болжол менен үчтөн бир бөлүгүн түзөт), орустар (украиндер менен)-проваслав эли 50 процентти түзөт. Чүй областынын райондорунда мусулмандар (кыргыздар, казактар, татарлар, өзбектер) жана проваславдар бирдей санды түзүшөт.
- Экинчи областка, диндик ишеним көз караш менен Кыргызстандын түндүк райондорундагы кыргыз калкынын, Нарын областында 98%, Талас областында 87%, Ыссык-Көл областында 77% болгондугунан. Аталган областтарда лидерлик позицияны жергиликтүү диний салт менен ислам дини ойнойт.
- Үчүнчү область болуп Кыргызстандын түштүгү эсептелет – мусулман эмес эли аз (3-4%) (жалпы Кыргызстан менен салыштырмалуу) Ош, Баткен жана Жалалабад областтары кирет. Ошону менен бирге эле бул аймакта белгилүү мусулман борборлору жайгашкан: тарыхый Ош, Жалалабад, Өзгөн, Эски-Ноокат жана башка Борбордук Азия боюнча байыркы, ыйык сыйынуу жайлары болгон. Ош шаарында эле 46 мечет (1997-жылдагы билдирүү боюнча) болгон, социалисттик Улуу октябрь революциясындагы абал менен салыштырсак бул жерде 154 мечет жана 7 медресе болгон.[246]

Диний ишеним менен улуттук катнаш тыгыз байланышкандай сезилет, бирок кээде алар таптакыр бири бирин байланыштыра албайт. Эгер Кыргызстандын түндүгүндөгү мусулман калкында болгон абалды карап көрсөк бул жерде ислам дини этникалык группаларды эч кандай байланыштыра албаганын байкайбыз. Бул абал 1990-жылы Өзгөн менен Ош шаарында кыргыздар менен өзбектердин ортосунда болгон кандуу салгылашууда бирдиктүү дин этникалык конфликтке тийише алган эмес.

6.1.1. Ислам Кыргызстанда

Ислам дини талашсыз Кыргыздардын негизги дини болуп эсептелет – ага калктын 80% и ишенет.[247]

---

[246] TABYŠALIEVA, A. c.d.

[247] International religious freedom report. U. S. Department of State[онлайн]. 1999[цит. 2005-11-01]. <http.//www.state.gov>.

Кыргыздарга тийешелүү болгон суфий исламы – жаңы платон окуусу, пантеистик спекуляция жана инди аскетизми менен байланышкан. Улуу суфий мастерлери жергиликтүү авторитет катары аларга түшүп калган мусулмандар жана башка диндегилер менен суктанышчу. Ошол суфизмге таянып (чыгыш таануучулар айткандай) ислам араб дининен тартып бүтүндөй ааламга таандык динге айланган, азыр мусулмандардын ичинен арабдар эсептелбеген санды түзөт. Суфийге жамынып алып ислам дини ар кандай обалсттарга согушсуз жана эч бир куралдын жардамысыз келген.[248]

Бул ислам салты азыркы салттан арттараак калат, биринчи иретте азыркы борборазия мусулмандары башка региондордон алып келип жаткандыктан. Бул ислам динин алып келүүчүлөр жергиликтүү талаптары жана өзгөчөлүктөрдү көңүлгө албагандыктан "жаңы" исламдын келиши менен чогуу жаңы маданият дагы келет. Алардын таасирин маданий-диний куруулардын санынан кана эмес аялдардын кара кийинип жана бети-башын чулгап ороп жүргөнүнөн байкасак болот.[249]

1991-жылдан кийинки исламдын жаралышы

СССРдин тарашы Борбордук Азиянын эгемендүү мамлекеттеринде улуттук кана сүроолорду туудурбастан диний сүроолорду дагы жаратты. Демократизация процесси тоталитардык коомду жок кылып, Кыргызстандын эгемендүүлүктү алышы элдердин диний байлыктарга болгон ишенимин пайда кыла баштады. Курулуу этабынын алгачкы тепкичтеринде эле атайын кыргыздардын байыркы майрамдарын, салт санааларын орнотуп улуттук жана диний жаралуулар пайда болду. Кыргызстанда мусулман салты түпкү тамырын алган.

Совет убагында дин анча деле чоң ролду ойногон эмес бирок кийин жетиштүү болгон. Ал негизги кана шарттарды аткарган, мисалга баланы отургузуу, жана тамак ичип бүткөн соң оомийн жасоо.

Бүтүндөй Кыргызстанда оомийн кылуу тамак ичкенден кийинки жасоочу жөнөкөй көрүнүш. Тамака оомийн кылгандан кийин стол үстүнөн тамак алуу болбойт. Көп учурда кыргыздар оомийнди чогуу отургандар (конокту кошуп) менен жасайт. Дагы бир көрүнүш, оомийнди көрүстөндөрдүн жанынан өтүп баратканда дагы жасайт, бирок бул көрүнүштү баардыгы жасабайт.

---

[248] OSTŘANSKÝ, B. Sufismus jako příspěvek k mezináboženskému dialogu. Bulletin Společnosti přátel Afriky a Společnosti česko-arabské.Roč. 15, č. 1/2007.

[249] Тырашалиева А., Кыргызстандагы диний абалга көз караш [онлайн]. CA&CC Press, Sweden, 1998-2006 [цит. 24. 11. 2008]. <http://www.ca-c.org/journal/12-1997/st_09_tabishal.shtml>.

Респонденттердин айтуусу боюнча мурун дин ооруураак болгон, жаңы талап менен аны кармоо оңой болгон (*Биринчи рамазан айында биз жана бүтүндөй айыл орозо тутканбыз. Биз экинчи жана үчүнчү жылдары дагы кармадык бирок кийин орозо тутууну токтотууга аргасыз болдук. Башкалар дагы токтотуп азыр көбү аракка берилип кетти*).

Динге болгон көз караштын өзгөрүшүнө мамлекет өзгөчө ролду ойногон. Кыргыздардын улуттук жаралуусундагы чечүүчү ролду алгачкы иретте дин ойногон. Жаңы кабыл алынган диний эркиндик жаңы конституция менен бекитилген.

Көп респонденттер СССР учуруна каршы баа беришет. Алар жашоосунун бир бөлүгү катары исламды кабыл албаса дагы, динди туура баалашат.

ММК. Коомдук жашоонун диний салтын бекемдөөдө чоң ролду массалык маалымат каражаты ойноду. Алар диндик ишкер жамааты менен болгон интервьюларын элге сунуштап жана унутулуп калган салт-санаалар тууралуу берип турушту. Күнүмдүк гезеталардын бетинде намазды кантип окуунун жана ал эмнени талап кылаарын жарыяланып турган. 1991-жылдын жаз айынан баштап Кыргызстан мусулмандарына арналган журнал чыгып баштайт. Журнал бетине аяттар (Куран сүрөөсү), сунналар жана алардын ыкмалары жазылган. Бул чыгарылыштардын бөлүгүндө өзүнчө хадистер (Аль-Хадис аш-Шари ыйык сүрөөлөр), Мухаммед Пайгамбардын жана анын досторунун кылган жоруктарын жана кайрылуулары тууралуу дагы жазылган. Эртең мененки намазды (персид жана түрк тилдеринде) жалпы республикалык радиодон 90-жылдардын башында берип башташат.

Мечет куруулары. 1991-жылы жазында Кыргызстан улутунун мусулмандарынын башкаруучулары Кыргыз Республикасынын Ислам борборун түзүшөт. Борбордун түзүлүшүнүн максаты болуп ислам динин кайрадан кабыл алуу жана мечет, медресе куруу, диний китептерди таркатуу.

99-жылдардын ортосунда Кыргызстандын түштүгүндө Ислам борборунун жана мамлекеттин инициативасы менен кана эмес элдердин өз каражаттары менен көп сандаган мечеттер курулган. Куруулларга материалдык жактан Сауд Арабия, Турция, Пакистан жана Иран жардам көрсөткөн.

2001-жылдын статистикасы боюнча Ош областында 520 мечет, Жалалабадда 301, Баткенде 186, Чүйдө 140, Нарында 60, Ыссык-Көл областында 40 мечет курулган. Бул мечеттердин кээ биринде чет элдик мусулмандар кызмат кылышат Алар Турциядан, Сауд Арабиясынан, Пакистандан, Индиядан, Өзбекстандан жана

Тажикстандан. 1996-жылдан 2000-жылдар арасында алардан 181 адам катталган.[250]

Көптөгөн политиктер өздөрүнүн шаарына жаңы мечет курууга акча каражаттарын алышкан. Бирок мечетти дагы кийин колдонгонго кереги жок болгондон кийин жөн эле кураа берүү туура эмес. Мисалга, Исфанада мечет бар болгонуна карабай жергиликтүү депутат жаңы мечет курууга акча алат, кийин ал политикалык таасирин жоготуп мечетти куруу кыйынга турат. Эски мечет урап түшөйүн деп калганда аны тургузууга бай араб мамлекети жардамын көрсөттү.

Сүрот 4. Исфанадагы жаңы мечет (2008).

2008-жылдын маалыматы боюнча Кыргызстанда 1886 мечет болгон (2006-жылы 1500 болчу) алардын саны мектептердин санына барабарланат.

Мечеттерди салуу менен бирге эле диний мектептер дагы пайда боло баштайт-биринчи болуп түндүктө 8 ислам университети жана 71 медресе (диний мектеп)[251] ачылат. Мамлекет жана жергиликтүү

---

[250] Islam na obraze postradzieckim. Varšava, 2003, s. 20. In: KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol.(ČECH, L.) c. d., 2006.

[251] *Кыргызстанда мечеттердин саны мектептердин саны менен бирге барабар болгон* [онлайн]. КАБАР Кыргыз улуттук маалымат берүү агенттиги, 13. 10. 2008 [цит. 29. 11. 2008]. <http://rus.kabar.kg/2008/10/13/v-kyrgyzstane-kolichestvo-mechetej-sravnyalos-s-kolichestvom/>.

著作物

бийлик бул мектептерге чет жактан келип иштеп жаткандар тараптан элге радикалдык ислам таасирин тийгизеби деп чочулашат.[252]

2002-жылы диний сөздөр колдонула баштайт. Балдарды окутуу үчүн чыгарылган китептер атайын дайындалган комиссиялар тарабынан текшерилип берилет.

Эгемендүүлүктү алган биринчи жылдары Бишкек, Ош жана Каракол сыяктуу чоң шаарларда медреселер ачыла баштайт. Теологиялык мектептер жана унивеситеттер пайда болду (Бишкектеги Chayreti umar). Асанканов эскерет,[253] 1996-жылы абитуриенттер университеттеги орундардан үч эсе көп болду. Анын көпчүлүгүн аялдар түзгөн.[254] 1993-жылы Ош шаарында улуу ислам медресеси ачылып жана ушул эле жылы Ош мамлекеттик университетинин теология факултети негизделген.

Мечеттердин санынын көбөйүп кеткенинен ага карата бөлүнгөн акчаны кыскартып билим деңгээлин көтөрүүгө, финансылык каржылоону көбөйтүүгө көңүл бөлүшөт. Кээ бир комментаторлор эскерткендей, өспүрүмдөрдү кыйноонун өсүшү, билим берүү мектебиндеги жана дагы мусулман мектебинде туура эмес билим берүүдө - дейт.[255]

Респонденттер Баткен областындагы билим берүү сферасындагы акыбалды баяндашты – жөндөмдүү жана жаңы жумуш үчүн көчүп кеткенге макулдары, алар чынында эле ошондой кылышат. Ошол себептен мектепте мугалим болуп жаман окугандар болсо ошолор кана калган, анткени билим деңгээлин жогору болушу талап кылынбайт. Ош шаарынан биринчи курстту аяктап барып эле Баткендин университетинде сабак берип иштей беришет.

Диний майрамдар. Диний салттын кайра жаралуусундагы кийинки кадам диний майрамдары Орозо Айт (курман болгон адамдардын майрамы) Курман Айт (тирүүлөрдүн майрамы) жаңылантуу болуп саналат.

Орозо Айт Рамазан (Орозо) айынын биринчи күнү майрамдалат. Анын башкы максаты маркумдарды эстөө жана аларга арнап куран окуу болуп эсептелет. Элдер бири-бириникине конокко киришип жакшы тилектерин айтып чыгышат. Бул айда Советтер Союзунда тыйуу салынган жарамазан дагы окулат. Жарамазандын мазмунунда

---

[252] *Кыргызстанда мечеттердин санын санап башташкан* [онлайн]. Мусулман Өзбекстан, 2002 [цит. 29. 11. 2008]. <http://archive.muslimuzbekistan.com/rusnews30112002_3.html>.

[253] АСАНКАНОВ, А. *Кыргызы: рост национального самосознания*. Бишкек, 1997.In: KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol., 2006. c. d.

[254] *Слово Кыргызстана*, 27. 10. 1996. In: KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol.(ČECH, L.),2006. c. d.

[255] *Кыргызсатнда мечеттердин саны мектептердин саны менен бирге барабар болгон*. [онлайн]. c. d.

жакшылык каалоолор болот. Рамазан айы бири биринин күнөөлөрүн кечирип кечирим сурашат. Орозо Айт мусулман салтын катуу кармаган түштүктө бекем кармалат.

Рамазан бүткөндөн кийин Курман Айт майрамдалат. Бул күн мамлекеттик майрам деп жарыяланып мусулман эмес калктарга дагы тийешелүү. Майрамдоо үйдө үй-бүлөөлөр менен болот.

90-жылда болгон элдик ойду байкоодо Кыргызстанда Курман Айтты жана Орозо Айтты 44,1% респонденттер майрамдашат, дагы 12,8% респондент эч кандай диний тиешеси жок майрамдашат. Айыл жергесине бул салттар күчтүүрөк болуп 57,3% майрамдашат ал эми 14,4% диний тиешеси жок майрамдайт.[256]

6.1.2. Исламдын бүгүнкү күндөгү ролу.

Кыргызстанда көпчүлүгү исламга ишенгени, алардын динге берилип кеткенин билдирбейт. Ислам динин кабыл алуудагы мусулмандыкты катуу сактаган милдеттерин кыргыздар арасында аз кезигет.

Баткен, Жалалабад, Ош областтарында (өзбек чек арасына жакын) намаз окуу көнүмүш адат катары болуп калган.

Азимбек, Суусамыр өрөөнүндөгү информатор (30 жашта,), мусулманга тийешелүү эч нерсени кылбасын жана намаз окубаса күнөө экенин билгенин айтты, бирок ал жаш кезинде, ага диний сабактар мектептен берилген эмес деп актанып баштады.

Авасбек, Сары Моңгол информатору (55 жашта, пенсионер.) Мечетке барбаса дагы күнүгө намаз окуйт.

Тазалануу (тахара) сөзү ислам дүйнөсүндө физикалык тазалануу кана болуп эсептелбестен моралдык жактан дагы тазалануу болуп саналат. Күнүмдүк жашоодогу күнөөлөр алкоголдук суусундуктар, арамдын эти жана башкалар болот. Күнөө деп эркектерге аялдарга тийүү аялдарга эркектерге тийүү жана түш көрүү дагы кирген.

Бирок кыргыздардын көбү бул тыйууларды аткарбайт. Советтер Союзунун территориясында аскердик кызматын өтөгөн эркектер өздөрүн мусулман деп санаганы менен арамдын этин жеп кээде иттин этин жегендерин айтышат. Кыргыздар арамдын этин жебеш керек экенин билип ага колу менен дагы тийбейт, бирок эмнеге аны жебегендеринин себебин билбейт.

Дагы бир мисал болуп алардын алкогол суусундуктарын көп ичкендиги, тамак менен ичишет, майрамдарда, өлгөндөрдө жана башка учурларда ичишет.

Кыргызстандын түштүгүндөгү Сары Моңгол тургуну Хадижа минтип айтып кетти: Кызып алып намазды окуп жатсан ичкениң

---

[256] АСАНКАНОВ, А. *Кыргызы: рост национального самосознания*. Бишкек, 1997. In: KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol.(ČECH, L.),2006 c. d.

күнөө болбойт ал эми намазды окуй албаганга чейин кызысаң анда эч кандай актана албайсың. Ушул эле айылдын тургуну, Тайырбек Аллах үстүбүздө көрүп турбагандан кийин спирт ичимдигин ичүү боло берет дейт. Акыркы мезгилде алкоголизм Кыргызстанда чоң проблема болуп келет. Көп адамдар экономикалык кыйынчылыктарга байланыштуу ичип келишет.

1991-жылы ислам дини кайрадан жаралганы менен динге ишенген адамдардын саны анча көп эмес, акыркы жылдары аябай ылдыйлап кеткен. Бул көрүнүштү мечетке келген адамдардын санынан эле байкап койсо болот. Диний ишеним катуу орнотулган Кыргызстандын түштүгүндө мечеттердин ичи толо эл келип жатат деп айтуу кыйын. Сары Моңголдо төрт мечет бар (бирөө шаардык калган үчөө элдердин үйлөрүндө) бирок күнүгө аз кана киши кирет. Өзгөчөлүк болуп түштүктө аялдардын мечетке кирбегендиги саналат (аларга тыйуу салынган).

Кышында мечетке келген адамдардын саны көбөйөт себеби намаз окуганга көбүрөөк убактары болот. Өзгөндө же Жалалабадда адамдар мечитке калтырбай келишет. Бул территорияларда өзбек калкы басымдуулук кылат.

Дагы бир диний ишеним болуп курандын милдеттүү тапшырмасы катары Меккеге (хадж) баруу болуп саналат. Дени карды соо жана жол киресин төлөй алган адамдардын баарынын милдети болот. Асанканов белгилайт, 1990-жылы Меккеге 40 кыргыз барып келсе, 1991-жылы алардын саны 350 болгон.[257]

Миң калктуу Сары Моңголдон 1991-жылдан баштап 2005-жылга чейин Меккеге эки адам кана барып келген. Жыл сайын бул сан өсүп турган. Көбүнчө элдер жол киресин төлөгөнгө алы жетпегенин айтышат, жол кире болжолу менен 35 000 сомду түзөт.

Садака же диний налог атайын коомдук керектүү иштерге жумшалган. Бул налогду жардамга муктаж адамдарга же болбосо атайын ишканаларга төлөгөнгө болот. Кыргызстанда бул налог мамлекеттик налог болуп эсептелбейт. Кээ бир мечеттер ушул садакадан чогулган акчага тургузулган. Бул налогдун суммасы налог төлөөчүнүн финансылык абалына жараша болгон жана жылына бир жолу чогултулган. Информаторлор мисал катары анча чоң эмес жылына төлөнүүчү сумманы, он сомду алышты (1 сом болжол менен 60 гелер, 2005-жылдын курсу боюнча). Суусамыр өрөөнүнүн чабаны жылына бир жолу бир сомдон он сомго чейин садака төлөөрүн айтты. Бирок бул анын ислам дининин милдеттерин аткарбагандыктан коркуу иретинде жасаган садака болот.

---

[257] АСАНКАНОВ, А. *Кыргызы: рост национального самосознания*. Бишкек, 1997. In: KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol.(ČECH, L.), 2006 c. d.

Рамазан айындагы орозо тутуу өзүнчө бир гимнастика жана өзүн башкаруусун бекемдөө болуп эсептелет. Орозо тутуучу тамак ичүүдөн, тамеки чегүүдөн, спирттик ичимдик ичүүдөн жана жыныстык катнаштан баш тартыш керек. Башкача айтканда ал жаман ойлордон жана иштерден алыс болуп, жакшы кана нерселерди жасаш керек. Кыргызстанда орозо тутуу милдет болуп саналбайт, аны каалагандар кана кармайт. Балдар орозону (эгер аларды орозо тутууга дайардаган болсо) 9-10 жашында кармап башташат.

Мусулман эркектеринин милдеттик белгиси болуп алардын отурулгузганы,-суннит саналат. Жаш баланы 5-6 жашында отургузат, бирок кийин 8-9 жашында деле отургузса болот. Бул милдетти аткаруу адамдын физикалык абалына жана ден соолугуна байланыштуу болот.

Түштүктөгү мусулмандар совет мезгили алардын жашоосунун жарчысы болгон эмес деп эскертишет. Мусулман салттарынын жаңыланууусу болгондон кийин алар диний жашоого активдүү катышканга аракет жасашат жана балдарын дагы бул жолго салып тарбиялашат. Бул процесс башка жерлердегидей эле дагы көпкө узарат.

6.1.3. Кыргызстандагы башка диний группалар.

Проваславдык церковь. Кыргызстандын түндүгүндөгү шаарларда этникалык орус калкы жашагандыктан, сүрдүү позицияны Орус Проваславдык церковь ээлейт. Ар бир орус өзүнчө ишеничтүү проваслав христианы деп айтуу кыйын, себеби алардын көбү атеист болуп эсптелет. Кыргызстанда Проваславдык церковь таасирлүү жана көп саналуу диний ишканаларга кирет, өзүнүн прославияга берилгендиги тууралуу Кыргызстандын 17% калкы айтат. Бүтүндөй мамлекет боюнча 43 проваславдык церковь жана сыйынуу үйлөрү болгон (2002-жылдын маалыматы боюнча).

Бишкекское благочиние	Бишкек – Собор Воскресения Христова
	Бишкек
	Кант
	Ленинское
	Ново-Покровка
	Таш-Тюбе (Воронцовка)
	Военно-Антоновка
	Аламедин
Чуй-Токмокское благочиние	Токмак
	Ивановка
	Орловка
	Буруллдай
	Красная Речка
	Кемин (Быстровка)

Иссык-Кульское благочиние	Балыкчи (Рыбачье)
	Каракол
	Теплоключенка
	Чолпон-Ата
	Кызыл-Суу (Покровка)
	Ананьево
	Тюп
	Тамга
	Вознесеновка
	Григорьевка
	Комсомол
Ошское благочиние	Ош
	Джалал-Абад
	Кызыл-Кия
	Кок-Янгак
	Кара-Куль

Беловодское благочиние	Сокулук		Сулюкта
	Талас		Майлуу-Суу
	Покровка		Кадамжай
	Панфиловка		Куршаб
	Калининское		
	Сосновка		
	Беловодское		
	Васильевка		
	Чалдовар		

Таблица 1. Кыргызстандагы православдык чиркоолордун тизмеги.
<http://pravoslavie.uz/churches.htm>, *с. д.*

Борбордук Азиядагы Проваславдык церковдун тарыхына белгилүү болуп, 1871-жылы падышанын указы менен Ташкент жана Түркмөнстан эпархиясы түзүлгөн. Бирок бул указды генерал-губернатор Ташкентке храм курууга каршы чыккан Кауфман кызыгуусуз тосуп алган. Ушул себептен храм епархиянын четинде тургузулган (Алматада). Храм Ташкентке 1916-жылы которулган. Мусулман калкы менен проваслав эли тынчтыкта жашашкан. Эки группанын башкаруучулары кыйын убактарда бири биринен жардамдарын аяган эмес.

Азыркы убакта Ташкент кыймылына жана Борбордук Азия епархиясына Өзбекстан, Кыргызстан, Түркмөнстан жана Тажикстан кирет.[258]

Рим-католик чиркөөсү. Католиктер бул областта XIV кылымдардан баштап эскерилет, алгач алар Казакстан территориясында болушкан. Рим-католиктери Кыргызстандын территориясына көбүнчө Кытайдан келген. 1918-жылдан тартып 1930-жылдары Кыргызстандын территориясы Ташкент келүүсүнө караган. 1937-жылы католиктердин чептерин кыйратып анын кызматчыларын айдап же болбосо дарга асышкан. Ушул убакта Украинадан, Польшадан жана Прибалтика мамлекеттеринен католиктер жалпы түрдө Борбордук Азияга келген.

1991-жылдын 13-майында Казакстан жана Борбордук Азияда апостол администрациясы түзүлгөн, ал өзүнө Борбордук Азиянын беш постсоветтик мамлекеттерин камтыган, алардын ичинен төртөө кийинки статустаргы ээ болгон миссий sui iuris Кыргызстандагы чиркөө 22.12.1997. Статус sui uiuris өзүнчө бөлүмдү билдирет бирок дайыма рим папасына баш ийип турат.

Кыргызстанда 1999-жылы бул динге 268 ишенген адам катталган. Алардын бир бөлүгү немец, польша, латыш, жана литва калкы болгон экинчи бөлүгү башка мамлекеттердин жарандары болгон (элчилер, дүйнөлүк ишканалардын ишкерлери). Католиктердин көбү

---

[258] *Pravoslavnaja Cerkov' Srednej Azii* [онлайн]. Oficial'nyj Web-sajt Taškentskoj i Sredneaziatskoj Eparchii Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi Moskovskoj Patriarchii, 2003 [цит. 25. 11. 2008]. <http://pravoslavie.uz>.

экономикалык абалга байланыштуу ата бабаларынын туулуп өскөн жерине кайтып жатканына карабай 2004-жылы алардын саны 500 адамга көбөйгөн.[259]

Бул өсүүгө карабай Бишкекте канчалаган жылдан бери католик чиркөөсү (официалдуу түрдө 1969-жылы катталган) болсо дагы анын ичинен бир дагы кыргыз баласын чокунткан эмес.[260]

18.03.2006-жылдан баштап Кыргызстанда апостол администарциясы түзүлгөн (папанын көрсөтүүсү менен чиркөө кызматкери башкарган область), азыр епископ Николаус Мессмер жетектейт, Казакстандын Караганда шаарында төрөлгөн. Казакстан епархиясы менен болгон байланыш дайыма күчтүү болгон. Казакстанда католиктердин адабияты жана ыр жыйнактары чыгарылат.

Борбор шаары Бишкекте чиркөө бар (ага кошулуп Беловодски, Чалдыбар, Туз, Нурмамбет, Ивановка, Нижневосточное, Камышановка, Октябрское), Таласта диний жолугушуулар атайын бир үйдө болот, Жалалабадда жана Ошто жаңы түзүлгөн жана Карколдо бир чиркөө бар.

Бишкекте азыркыга чейин рим-католик чиркөөсүн немец калкы менен байланыштырышат ошол себептен улам кыргыздар бул чиркөөнү "немецкой" (немец чиркөөсү) деп аташат. Чиркөөгө Бишкектин тургундары немецтер (алар немецче сүйлөбөсө дагы), поляктар келишет.

Сүрөт 5, 6. Бишкектеги Чиркөө (2005).

---

[259] *Apostolic Administration of Kyrgyzstan : Current and historical information about its bishops and dioceses* [онлайн]. 1996–2008 [цит. 25. 11. 2008]. <http://www.catholic-hierarchy.org/diocese/dkyrg.html>.

[260] *A. Kan (glava katoličeskogo chrama Biškeka) – "U nas s Islamom bol'še obščego, čem različij"* [онлайн]. ЦентрАзия, 18. 12. 2002 [цит. 25. 11. 2008]. <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1040163660>.

Бул улуттун диний ишенимге болгон байланышын чиркөө кызматчысы Таласка барып католик калкы менен байланыш түзүү аракетин жасаган. Жергиликтүү калкта диний салт боюнча бөлүнүү кызыктуу болгон-кыргыздар мусулман, орустар провслав, калгандары башка чиркөөлөргө кирген. Ушул себептен көбүнчө католиктер баптистер, евангелистер же методистер менен байланышта болушкан.

Сүрөт 7, 8, 9, 10. Таласта протестанттардын сыйынуу жайларынан тышкары, православдык жана католиктердин чептерин кезиктиребиз (2005).

Башка диний коомдор. Баптистер жана евангелистер Борбордук Азияга падышанын убагында эле келе башташкан. Ошол себептен Кыргызстандагы "салттык" христиан чиркөөсү болуп 19 кылымда орус немец аталышындагылар түзгөн евангели-лютеран чиркөөсү эсептелип калган. 20 кылымдын башында Кыргызстанга Россиядан жана Европадан еврейлер келе баштады.

Совет учурунда Кыргызстанда орустар, немецтер жана украинецтер менен байланышкан динден башка дин жок болгон. 1905-1917-жылдары кана алардан тышкары башка диндер пайда боло баштады, 1988-жылы кыргыздар евангели чиркөөсүнө кирип

башташты.[261] СССР тарагандан кийин протестант миссионерлеринин көбү өз мекендерине кайтып кеткен.

1991-жылдан кийинки өзгөрүүдөн кийин христиан чиркөөлөрүнүн санын каттап калышкан себеби буга чайин диний ишканалар кана болгон. Бишкек шаары боюнча эле азыркы мезгилде 120 дан көп христиан чиркөөсү катталган, алар 200 дөй сыйынуу үйлөрүн жана чиркөөлөрдү башкарат.[262]

Мисалга, Бишкектеги алты чиркөө адвентистин жетинчи күнүн өткөзөт, мындан тышкары бийерде баптистер, Иегованын күбөлөрү, америка евангелисинин чиркөөсүнөн жана башка протестант миссионерлери келишет, көбү Түштүк Кореянын жарандары.

Кыргыздардын арасында Христиан чиркөөсүнөн Евангелинин күбөлөрү чоң жетишкендиктерге ээ, 1995-жылы болгон конгрессте 2437 эл чогултуп алардын ичинен 1/10 бөлүгү кыргыздар болгон. Эки жылдан кийинки (1997-жылы) ошол эле конгреске 7000 адам катышып алардын ичинен 1000 адамы кыргыздар болгон.[263]

Башка диний чиркөөлөрдүн курулушунда эч жаман таасири жок болгондон кийин жергиликтүү мусулман калкы эч каршылык көрсөтпөйт. Мусулмандар менен проваславдар бири бирине жаман иш кылбагандыктан алардын ортосундагы мамиле достук катары берилет.

6.2. Кыргыздардын урууларгы бөлүнүшү

Кыргыздардын мурунку жашоосунда урууларга бөлүнүү чоң ролду ойногон. Петр Баровскийдин эмгегинде, байыркы уламыштарга таянып көчмөн кыргыздардын урууга бөлүнгөндөрүн байкасак болот. Автордун айтканына таянсак, кыргыздар байыртадан оң канат, сол канат жана ичкилик болуп үч чоң урууга бөлүнгөн. Бул уруулар өз ара майда урууларга бөлүнөт.

Кыргыздардын урууларга бөлүнүшү тууралуу кененирээк материалды Бишкектеги Кыргыз улуттук музейден схемалар түрүндө алса болот.

Бул схема боюнча кыргыздар үч-төрт чоң урууларга бөлүнөт: оң канат, сол канат, ичкилик жана Кыргыз эмес аралаш тектеги топтор.

Кыргыздардын урууларга бөлүнүүсүнүн аныктамасы болуп ата тараптагы бабаларын билүү талап кылынат. Энесинин бабаларын билүү эч кандай мааниге ээ эмес.

---

[261] SITNJANSKIJ, A. *Krest ili polumesjac: Kirgizija pered vyborom very* [онлайн]. CA&CC Press, Sweden, 1998–2006 [цит. 25. 11. 2008]. <http://www.ca-c.org/journal/12-1997/st_10_sitnijanskij.shtml>.

[262] Бишкектеги дийй суроолор боюнча маалымат борбору (2005).

[263] SITNJANSKIJ, A. c. d.

Аялдардын тукуму дагы орчундуу мааниге ээ бирок алар турмушка чыккандан кийин күйөөсүнүн тукумуна баш оту менен кирет. Үйлөнүү тоюна дагы салт боюнча ал ата-энесиз жалгыз келиши керек. Бирок бул салт азыр каралбай калганы менен келин тараптын туугандары ал турмуш жолуна түшкөндөн кийин унутулуп калат.

Өз алдынча жашоо куруп баштагандан кийин дагы алар көбүнчө эркек тараптагы туугандары менен байланышта болушат. Кыргыздарга эне тараптагылар тууган болуп саналганы менен ата тараптагыларга көп маани беришет.

Кыргыздарда ата тараптагы туугандардын баары эле бирдей мааниге ээ болбойт, эркек кишинин бабалары кана маанилүү деп эсептелет. (мисалга, ата, чоң-ата, баба...)[264]

Бабалардын өздөрүнүн аталыштары болгон:

Ата	Отец
Чоң-ата	Дед
Баба	Прадед
Буба	Прапрадед
Жете	Прапрапрадед
Жото	Прапрапрапрадед
Куба	Прапрапрапрапрадед

Ар бир мамлекеттин келип чыгышы мифтер менен айтылат (Чехия Республикасында Чех бабасы жөнүндө белгилүү тарых бар), бирок Чех бабасынан чыкканбыз деп айткандар арбын кана кездешет. Кыргыздарда бул жагына өтө кылдаттык менен көңүл бөлүп (алгачкы тукуму белгисиз же миф каарманы болсо дагы) мамиле кылынат.[265]

Калктын урууларга бөлүнүшүнө мисал катары элүү жаштагы пенсионер Авасбектин өзүнүн ата-бабасын айтып бергенин сунуштайбыз. Авасбек жалпы жонунан ичкилик уруусуна кирет. Анын айтуусу боюнча Сары Моңголдо ичкиликтер өз ара үч чоң найман, кыпчак, тейит болуп бөлүнөт. Авасбектин уруусу болгон тейит андан ары кыдырша, чалтейит, жаманаң жана чой болуп майда урууларга бөлүнөт. Бирок бул майда урууларга кирген элдер бир эле аймакта жашабастан ар кайсы территорияларда отурукташкан.

Мисалга Алай Памир кыркаларынын этегинде жашаган кыдырша уруусундагы элдер алай кыдырша уруусу деп аталышат. Кыргызстанда регион боюнча айрымаланган кыдырша аталган бир канча уруулар бар.[266]

---

[264] Мамлекттик Тарых Музейи. In: KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol. (RETKA, T.) *Pastevecká společnost v proměnách času: Kyrgyzstán a Kazachstán*. Praha: Univerzita Karlova, 2006.

[265] In: KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol.(RETKA, T.), c. d.

[266] KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol. (RETKA, T.) *c. d.*, s. 160–161.

Сүрот 11. Кыргыздардын туугандык байланыш системасы.

Кыргыз этносунун ар бир атуулу өз жети атасын кичине кезинен баштап билүү кыргыздар үчүн негизги милдет. Жети ата-атасы тараптагы жети бабасынын атын жатка билүү болуп саналат. Бул көрүнүш атасынан баласына берилип турат, ошол себептен атасы канча бабасынын атын билсе баласы дагы ошол аттарды жаттап муундан муунга өтөт.

Чындыгында баардык кыргыз атуулу жети атасын биле бербейт, бардык жети атасын кыргыз салт санааларына-тарыхына кызыккан кана адамдар так билишет.

Бирок көбүнчө кыргыздар байыркы тукумдарына таянып өздөрүнүн ата бабалары тууралуу айтып бере алышат. Кыргызстанда болгон шайлоолордо биринчи иретте мандатын койгон адамдын уруу-тукумуна жараша болот. Суусамыр өрөөнүндө өз ара майда урууларга бөлүнгөн саяк уруусу жашайт, ошол себептен булардын арасында келишпестиктер чыгып кетиши мүмкүн. Эки бейтааныш кыргыз жоолугуп калганда уруулары тууралы сөз козголуп отуруп акырында тууган болуп чыга келишет. Кыргыздарда кылган жумушу үчүн туугандардан акча талап кылынбайт.

Кыргызстанда тууган катышы боюнча дагы функцияларга бөлүнүү түзүлгөн. "Трайбализм" же "уруулар" тууралуу азыркы учурда политиканын таасири менен айтылып, бул проблематика чет элдиктерге жана кыргыздардын өздөрүнө дагы берилет. "Уруулар" тууралуу көбүнчө газеталарга жазылат жана бул тема официалдуу бөлүм болуп саналып кээде жеке талкууго да алынат. "Трайбализм" политикалык талкуулоого таандык тема болуп саналат, бирок күнүмдүк жашоодо керектүү ролду ойноору көп унутулуп калат. Айыл жана шаар тургундарына азыркыга чейин таасирин тийгизген жалпы тукумчулук окшоштуктары тууралу жана башка көптөгөн нерселер аз айтылат.

Жардам сурап кайрылууда, мисалы, машинасы бузулуп калган учурда, башка шаарда калып түнөөдө тууганчылык таасири күчтүүлүк кылып кетет.

Тууганчылыкты ажыратуу кыйын, бирок Кыргызстанда тууган арасында көп талаш тартыштар келип чыгат. Ошол себептен аталаштан айылдаш жакын деген макал келип чыккан.

Афганистан кыргыздырында аталаш туугандары менен үйлөнүүнү туура адат катары көрүшсө, Кыргызстандын территориясындагы кыргыздарда мындай никеге тыйуу салынган. Эгер бир чоң уруунун (мисалга саяк) ичинде ника кыйылса туура болуп эсептелет бирок бул уруунун ичиндеги өз ара майда уруунун (мисалга абадан) ичинде болбош керек. Саяк уруусу өз ара майда урууларга абадан, токтогон... болуп бөлүнөт. эгер жигит саяк уруусунан болуп токтогондон кыз алып жатса бул ника туура болот.

6.3. Ар бир областтын маданияттык айрымачылыгы

Кыргызстандын түндүк менен түштүк областтарынын ортосундагы эң белгилүү маданият чектелишин тапса болот. Түштүк мене түндүктүн ортосунда болгон айрымачылыкка боордош мамлекеттердин таасиринин тийиши себеп болду. Кыргызстандын түндүгү Казакстан жана Россия менен тыгыз байланышта болуп турган учурда жана түштүктө Өзбекстан менен Таджикистандын жакын жайгашканынан. Белгилей кетчү нерсе түштүк бөлүк электрэнергиясынын көп бөлүгүн чырарат, түстүү металл, электротехникалык компонентерди жана жибек, пахта менен бирге айыл чарба продукциясын өндүрөт. Айрымаларды жашоонун көп тармактарынан таптык-диалектинин айрымаланышынан тартып күнүмдүк жашоо шартына чейин.

Түштүктөгү Фаргана өрөөнүүнүн калкы дайыма башка этникалык группа болуп тили жана дини менен айрымаланып турган. Бул аймак көптөгөн кылымдарда Борбордун Азиянын Вавилону деп аталып келген.

Карта 3. Кыргызстандын административдик болунушу – 4 түндүк жана 3 түштүк областтары.

Маданият айрымачылыгынын мисалы болуп башкалардын арасынан никеге туруу (түштүктө чоң калым төлөө менен), түндүк менен түштүктүн ортосундагы нике болуунун каалабастыгы.

Түштүктө жана түндүктө дагы нике кыйылгандан кийинки төшөктү жигит тараптан жеңеси дайындайт, түштүктө кыздын баркы менен келгенин катуу текшеришет. Эгер мындай болбой калса төшөк дайындаган жеңеси ата-энесине бул кабарды айтып кызды кайра кетирүүгө муктаж болушат. Кыздын баркы менен келиши түндүктө дагы сакталып келет бирок мындай катуу талапка чейин барып

текшерилбейт. Түштүктө кыз баланын турмушка чыгуу жашы ылдый болуп аларды 19-20 га чыкканда турмушка чыгуусу талап кылынат, эгер андан өйдө болсо кара далы аталып турмуш куруу кыйынга учурайт.

Салтты сактоо деңгеели үй-бүлө ичинде дагы сакталат. Түштүктө ата-энесине балдары сиз деп жана күйөөсүнө аялы сиз деп кайрылат, түндүктө ата-энесине сен деп кайрылуу эч кыйынчылыкты туудурбайт.(көбүнчө апасына кайрылышат).

Аялдын жакшы кожоюн экенин тазалык ыкмасынан байкаса болот – түштүктө жакшы кожоюн үйдүн сырткы тегерек четин тазалап турса, түндүктө үйдүн ичин таза кармоо жакшы кожоюнунуна таандык болот.

6.3.1. Чүй

Бул областта орус калкынын көп болгондугунан орус маданияты жергиликтүү кыргыз калкынын маданиятына катуу таасирин тийгизди.

Чүй областына болгон орустардын таасирин түштүк респонденттери дагы белгилей кетти. Бул респонденттин ою боюнча түндүктүн тургундары өзүмчүл болуп калышкан алардан айрымаланып түштүк эли башкаларды дагы ойлоп аларга кам көрүшөт. Буга мисал кылып түндүктөгү кары картаңдардын үйүнүн көбөйүшүн айтты.

Буга бирдей Чүй областынын орус респондентинин ою боюнча, түштүк кыргыздарына караганда түндүктөгү кыргыздар жалкоорок келишет. Эң эмгекчил деп биринчи орунда дунган элин санашкан.

Чүй өрөөнү айыл чарбасы илгерки салттарды камтыган областтарга киргени менен Чүй областында мал чарбачылык менен байланышкан жерлер дагы бар.

Мисалы, Суусамыр өрөөнү 1917-жылга чейин капиталдуу үйлөрдү салган эмес, койчулар малдарын кыштоого, жайлоого айдап боз – үйлөрдө жашап келишкен. Үйлөрдү салуулар орус калкы бул аймакка келип отурукташканда башталган. Анда бул жерде Суусамыр айылы болгон, башка айылдар (1-Май, 8-Март (азыркы Кожомкул) Каракол, Кызыл-Ой) кийин пайда болгон. Колхоз түзүү убагында бул жерде МЖС (машина-животноводская станциясы) түзүлгөн.

Орустар Суусамырга келгенде пекарня курушкан, советтер союзунун бийлигинде мектеп курулуп жана кийинки жылдары башка айылдарда дагы курулуулар башталган. Мезгили менен дүкөндөр, почта, баня, маданият үйү, чабандардын үйү, мал сарайлар пайда болгон.

Булардын ичинен СССР тарагандан кийин аз калган.

Башка областарга салыштырмалуу бул жерде келинге калым аз төлөнөт (15 миңдей сом, айыл жерлеринде бир аз өйдө). Кыз жана балдар өз каалоолору менен никеге турушат.

6.3.2. Талас

Талас области түндүктө жайгашып Казакстандын чек арасы менен чектешкен, ошол себептен Талас тургундары башка кыргыздардан тили жана жашоо турмушу боюнча казак калкынын таасиринин тийиши байкалып айрымаланып турушат. Сөздөрдөгү чоң айрыма болуп тыр мүчөсүнүн уланышы эсептелет. Мисалы, чүйлүк кыргыз кележатат десе таластык кыргыз кележатыр, чүйлүк кыргыз отурат десе таластык кыргыз отуру деп айтат. Таласта: леген-Чүйдө: поднос. Таласта: апче-Чүйдө: эже.

Кыргызстан боюнча Таластык кыздарга эң көп калым төлөнөт, орточо эсеп менен алганда 80 000 сом (2000 АКШ доллары). Бул жерде немец калкы жашап кеткендиктен, жергиликтүү калк алардан куруу ыкмасын үйрөнүп алып чоң үйлөрдү курушат. Белгилүү тамагы болуп беш бармакка окшошуп жашылча (помидор, перец, пияз, картошка) кошулуп жасалган гүлчөтай жешет.

6.3.3. Ысcык-Көл

Ысcык-Көл областынын бөлүгүн мурунку салттар коштоп келет. Бул жерде Ысcык-Көл көлү болгондуктан калктын жан багуусуна жакшы таасирин тийгизет, себеби курорт жана башка эс алуу борборлору менен иштешип, балык уулап оокат кылышат. Бирок мал чарбачылыгы менен дагы калктын жарымы эмгектенет.

Түштүктө салт күчтүү болсо, түндүктүн Ысcык-Көл кыргыздарында күйөсүнүн ата-энесине жүгүнүү салты катуу кармалып келет. Жүгүнүү салты башка областарда дагы чоң ролду ойноп келгени менен бул аймакта ата-энесинин көзү өтүп кеткенче жүгүнүү чоң милдет болуп саналат (Суусамырга салыштырмалуу, жаңы келген келин бир-эки жыл күйөөсүнүн ата-энесине жүгүнөт).

Улуу агасына Чүйдө байке деп кайрылса Ысcык-Көлдө аба деп кайрылат. Кээ бир сөздөрдү башкача аташат мисалга Чүйдө сөйкө-Ысcык-Көлдө иймек, Чүйдө жолугабыз десе Ысcык-Көлдө кезигебиз. Жергиликтүү ашкана ачуу тамактар менен айрымаланат, ошол себептен бул аймакта дунган тамактары белгилүү ролду ойнойт мисалы ашлям-фу.

6.3.4. Нарын

Кээ бир кыргыздар үчүн Нарын тургундары чыныгы кыргыздар деп саналат. Себеби Кыргызстандын түндүк бөлүгү тили менен бирге оруссташып, ал эми түштүк бөлүгүнө өзбек элинин таасири тийген.

Нарын области Кытай менен чектешип турса дагы эч кандай башка салттын таасирине калган эмес. Нарын диалекти кыргыз адабий тилине негиз болуп алынган. Азыркыга чейин Нарында эски салттар катуу кармалып келет. (мисалы, үйлөнүү тоюнда келиндин чачына сары май сүйкөп өрүү). Ата-энесинин сүйлөшүүсү менен үйлөнүүлөр 2/3 бөлүктү түзөт.

Чүйлүк кыргыздар менен айрымаланган сөздөр таштек – тазик: өпкө кап – чыптама: иткел – көбүк.

Ашканасы эт тамактары жана кымыс.

6.3.5. Ош

Тилдери боюнча түндүк кыргыздардан катуу айрымаланат, себеби өзбек тили элементтешип кеткен. Кийимдерине дагы өзбек таасири катуу тийген. Салттары боюнча дагы өзбек элине окшош, үйлөрү дагы өзбек стилинде (бийик дубалдуу дарбазалар) салынган. Балдарын катуу тарбиялашат, аялдар жана кыздар колу бутун жаап узун көйнөк кийип денелерин көрсөтпөйт.

Жергиликтүү калктын өзбектер менен көп окшоштуктары болсо дагы алар бири бирин жактырышпайт. Өзбектер бул аймактын байлары болуп, жергиликтүү ресторан, акча алмаштыруу жайларын башкарышат алардан айрымаланып кыргыздар айыл чарбасы менен оокат кылат (эгер койчуну көрсөң ал өзбек эмес кыргыз болот). Кийимдеринен жана сүйлөгөнүнөн түндүк менен түштүк кыргыздарды айрымалап билсе болот, кээде аларды сарт деп катуу тийгизип аташат.

Жакшы көрүп жеген тамактары плов жана көк чай ичишет.

Түндүк кыргыздарынан айрымаланган тууган аталыштары: ака – байке, ука – ини.

Сапар Кыргызстандын түштүгүнүн тургуну, мурун Оштун четинде колхоздо иштеген. Ал колхоздон жатаканасын жеке колдонууга алып кийин гостиница кылып ачкан. Кыргызстандын экинчи борборундагы болгон кымбатчылыкка карабай бир түнөөгө аз акча (70 сом) алам деп Сапар түшкөн пайдасына кейийт.

Бул гостиницасына кошумча коңшу айылдагы сарайда мүйүздүү чоң малдарды кармайт, жайында малдарын Лагланга туугандарыныкына жайлоого чыгарат. Кышкысын Малдарын багыш үчүн Лагландан жем алып келет. Бул жерде анын Унивеситетти бүткөн улуу баласы жашайт. Ал соода менен иштейт (Германия жана Балтика мамлекеттеринен машиналарды алдырып кайра сатып).

Сапардын туугандары Лаглан тоосунда жашап иштешет. Чарбачылыкты анын атасы (1923-жылы туулган 85 жашта) башкарат. Сапардын атасынын үй-бүлөсү XX кылымдын 20-30-жылдары кулакка тартылып Сибирге айдалган. Лагланга кайтып келгенде бүт чарбачылыкты өздөрү түзүшкөн. Сапардын атасын үйүндө диний салттарга кандай кылдаттык менен көңүл бөлүшөрүн байкаса болот. Мисалга оомийн кылууну.

Сапардын атасы оомийн кылуудан кийин сыйынуу окуйт. Сапар өзү оомийнден кийин эч кандай сыйынуу окубайт.

Сапар жана анын агасы СССР убагында аттеист болушчу, ал убакта атеизм мамлекеттин бир бөлүгүн ээлеп турган. Диний салттар (оомийн, жаш баланы отургузуу) алар үчүн эски адат болчу. Азыр динге башка көз караш менен карап аны ыйык тутушат. Алар чыныгы мусулман болуу кыйын, бирок дин азыркы жаштардын жашоосунун бир бөлүгү болот деп ойлогонун айтат.

6.3.6. Жалалабад

Бул кыргыздар Көп жагынан Оштук кыргыздарга окшош. Өздөрүн түштүктүк деп эсептешпейт, бирок түндүк кыргыздары алар менен макул эмес. Түндүктөн айрымаланып салтты катуу сактап келишет.

6.3.7. Баткен

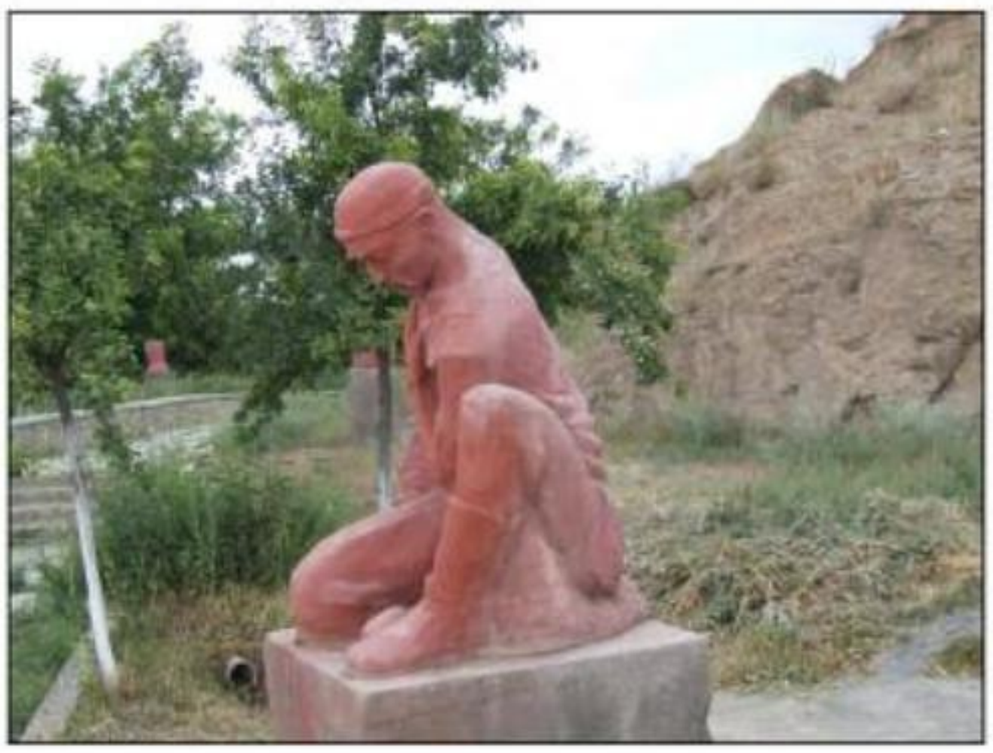

Сүрөт 12, 13. Драконду жеңген-Манас. Баткен, 2008.

1999-жылы Ош бөлүгүнөн түзүлгөн Баткен областы эң жаш кыргыз областы болуп саналат. Баткен областтык борбор шаар болуп калган, бирок шаар статусун кийинчерээк алган. Тактап айтканда айылдан областтык шаар болуп калган. Андыктан Баткенди (башка

областтык шаар Таластай эле) "чоң айыл" деп атап да коюшат. Ошол себептен бул аймакта чоң шаардык курулуш көрө албайбыз, бирок жергиликтүү эл сыймыктанган 1992-жылы тургузулган Манастын эстелиги Баткендин борборунда орнотулган.

Область жумушсуздуктун эң көптүгүнөн Кыргызстандын кедей областына кирет. Ушуга байланыштуу шаардын тургундары Ошко, Бишкекке жана Россияга жумуш издеп кетишет. Россияга жумуш издеп кетүү жол киреси дагы кымбат болуп элдерге кыйынчылыкты туудурат. Баткен областынын кээ бир калкы Афганистандан жана Тажикстандан наркотик алып келип сатып оокат кылат, мурун бул ишти кылууга болбогону менен азыр көбүнө жөнөкөй иштей кана сезилет.

Бул аймактын кыздары турмушка эрте 17-19 жашында чыгышат. Кээде көп аял алуучулукту кезиктирсе болот. Мындай көрүнүштө, аялдар өздөрүнчө үйдө жашашат жана балдарын өздөрүнчө тарбиялашат. Баткендин шаар башкаруучусу дагы эки аялы менен жашайт, официалдуу майрамдарда экөөнү тең алып жүрөт.

Баткенде калымдын эсеби 20-50 миң сомду түзөт. Келинди тандоодо бир этникалык топтун ичинде гана болуусу чоң ролду ойнойт.[267] Бул жерден совет убагындагы мезгил менен болгон айрыманы байкасак болот (Союз мезгилинде эч ким улутка көңүл бурган эмес, биз баарыбыз совет атуулдары болчубуз, СССР таркагандан кийин баары өзгөрүп ким кыргыз, өзбек же тажик-эгер баласы өзбек улутуна үйлөнсө баардыгы сартты алып алды деп айтышат). Кызды ала качуу дагы күчөп кетти (совет убагы менен салыштырмалуу) бирок ал башка областарга дагы таандык.

Бул аймактын үйлөрү көп акталбайт. Түндүктөн айрымаланып үй тиричилигин эркектер алып барат (түндүктө эркектер ашканага кийлигишпейт). Үй куруулары орус стилинде.

6.4. Кыргыз ашканасы

Борбордук Азия элинин тамактануусу тууралуу францискан монахы Джованни ди Плано Карпини XIII кылымда жазган өзүнүн эмгегинде минтип эскерет: *Алардын көп малдуу, өзгөчө төөлөрү, чоң мүйүздүү малдары, кой, эчки жана аттары бар. Бээлер бул жерде абдан көп. Алардын наны, жашылча жемиши жок, эттен башка эчтеке жешпейт. Алар бээнин, үйдүн, койдун, эчкинин төөнүн сүтүн ичишет. Вино, пиво, медовина таптакыр жок же алар башкалардан*

[267] Кыргыз жана өзбектерден тышкары тажик улуту жашайт. Тажикистанга соода кылууга барып турушат (айрыкча Исфарага), бул аймакта тажик коругу Ворух жайгашкан. Тажикистан жана Кыргызстандын ортосундагы айрым жолдордо чек арлык текшерүү жүргүзүлбөйт.

белек катары алышат. Бээнин сүтү жетиштүү болгон жай мезгилинде этти кийик карман же башкалардан албаса аз жешет.

Кыргыз ашканасына башка улуттук маданий тамактануу дагы катуу таасирин тийгизбей кеткен жок. Түштүкө өзбек, тажик жана уйгурлардын таасири тийсе, түндүкө дунган, орус, украинанын таасири тийди. Кытай кыргыздарында кытай жана монгол таасири таяк менен кана жеген таасирин тийгизбестен гарнирлерди берүүдө дагы чоң таасири бар экенин байкайбыз. Кыргызстандагы кыргыздар баардык тамак менен нанды кошо жесе кытайдагы кыргыздар нанды тамак менен колдонбойт.

Мурун кыргыздар бешбармак жана калама кана жасап келсе азыр алардын ашканасы боорсок, каттама ж.б. түрдүү тамактарга бай.

Жашоонун башкы булагы болуп эт, сүт, жүн жана тери алуу үчүн мал багуу, өзгөчө кой, эчки, жылкы, мүйүздүү малдары баалуу болгон. Бул менен бирге эле илгери дагы азыр дагы көп малдуу калкка дагы эт кымбат азык катары көп колдонула алынган эмес. Белгилүү азыкты сүт жана сүт азыктары түзгөн.

Бешмармак кыргыз ашканасынын эң белгилүү тамагы болуп аны көбүнчө түндүк кыргыздары жасашат. Кыргыз бешбармагы менен казак бешбармагынын айрымасы болуп кыргыздарда камырдын ичке кесилип жасалышы эсептелет. Дагы бир белгилүү тамак болуп плов эсептелет, ал өзбектерден келип чыккын, пловду түндүктө жана түштүктө дагы жасашат.

Сүт азыктарына биринчи иретте ыйык кымыс суусундугу кирет. Кымысты жасоодо көп убакыт талап кылынат. Бээни күнүнө эки саат сайын алты жолу саашат. Бир сааганда бир бээден 0,5 литр сүт чыгат. Бээнин баарын саап бүткөндөн кийин сүттү сабага куюп жыгач таяк бишкек менен сабашат. Эртен менен кымысты ичүүгө болот. Саба жумасына бир жолу тазаланып туруусу зарыл. Кожоюн сабаны жуун тазалап анан аны ышка коюп ыштайт, мындан кийин кымыс аябай даамдуу болот.

Кымысты баардык кыргыздар жасашпайт, Кытайда, Тажикстанда жана Афганистандагы кыргыз калкы бул суусундукту билишпейт. Уйдун сүтүнөн уй-кымыс жасоого да болот. Айран-сүттөн уютулуп жасалат, айрандан сүзмө жасашат, сүзмөдөн курут жасалат. Түштүктө курутту жаш балдар конфет катары алышат жана куруттан суп жасап ичишет.

Сүттү кайнатып койгондо үстүндө каймак пайда болот, аны нан менен жешет же болбосо журууп коюп койсо көпкө сакталып тура берет.

Сары май – каймакты кайнатканда эки кат пайда болот анын үстүнкүсү сары май астындагы калдыгы чөбөгө. Чөбөгөгө кийин ун жана шекер кошуп койсо дагы даамду болот.

Максым бул суусундук. Ал куурулган талканды сууга кайнатып ачытканда даяр болот. Бул суусундуктун белгилүү болуусуна Шоро компаниясы жардам берип Бишкектин, Оштун көчөлөрүнө максымды стакандап сатуусу, Кытайда дагы бар мисалга Кашкар шаарында.

Эт тамактарынан белгилүү болуп куурдак (куруулган эт), быжы (койдун канына күрүч. пияз кошулуп жасалат) жана чучук (жылкынын эти жана майына чеснок кошулуп жасалат).

Тойлордо боорсок (камыры: ун, туз кошулуп ачытылып майга куруулат) жасалат. Кээ бир үйлөрдө майрамдык тамак катары манты жасашат.

6.5. Кыргызстандагы этникалык группалар

Кыргызстандын этникалык ар түрдүү түпкү тамырын Россия падышачылыгынан тартып издеш керек, этникалык состав совет мезгилинде, Улуу ата мекендик согуш убагында жана сталиндик депортацияда дагы алмашылган. Кыргызстан территориясындагы этносту үч группага бөлсө болот[268]:

Кыргызстандын территориясында дайыма жашап келишкендер (азыркы Кыргызстан өз алдынча политикалык түзүлүшү болчу эмес, бул келип жашап калган калктар Түркестандын баарында жашачу) булар кыргыздар, казактар, өзбектер жана тажиктер, кытайдын Түркестанынан келгендер уйгурлар, дунгандар жана калмактар.

Борбордук Азияга падыша колонизациясында (өзгөчө XIX кылымдын экинчи жарымында столыпинск реформасынын киришинде[269]), Советтер Союзу мезгилинде келген элдер (Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийин келгендер жана Улуу

---

[268] CHAUG, V. *Naselenie Kyrgyzstana.* Biškek, 2004, s. 109–157.

[269] 1906-1917-жылдары Россияда дыйкандардын жер ээлиги жөнүндөө кабыл алынган буржуазиялык иш-чаралар. Россия Министрлер Советтин төрагасы П. А. Столыпиндин атынан аталган. Реформанын максаты орустун дыйкан жамиятын бузуу жана жерди жеке менчикке бекитүү, жерсиз жана жери аз дыйкандарды Сибирге, өлкөнүн чыгыш аймактарына, анын ичинде Кыргызстанга көчүрүү болгон. Ушул реформанын негизинде1906-1914-жылдары Жети-Суу областына көчүрүлүп келгендерге жергиликтүү элден 2708226 теше (Пишпек уездинин Сарыбагыш болушунан 1910-1913-жылдары 48216 теше, Суусамыр болушунан 1912-жылы 98466 теше, Пишпек уездинен 714 миң теше, Пржевальск уезди боюнча 422 627 теше) жер алынган 1913-1915-жылдары Фергана өрөөнүндөгү кыргыздардын 81 миң теше жери алынган; Россиядан көчүрүлүп келгендердин 46 кыштагы пайда болгон. Мындан башка бир топ жер казынанын фондусуна алынган. Пишпек жана Пржевальск уездеринен бул фондуга 352 440 теше жер өткөн, столыпиндик реформа агрардык маселени чече алган эмес. Айыл кыштактарда таптык карама-каршылыкты ого бетер ырбаткан. Кыргызстанда улуттук-боштондук күрөшүнүн күчөшүнө кошумча себеп болгон. Столыпиндик реформанын ишке ашпай калышы падышалык жеке бийлик жоюлмайынча агрардык маселе чечилбей тургандыгын аныктаган.

ата мекендик согушта немецтер басып алган жерлерди ээлегендер болгон), аларга орустар, украинецтер, белорустар, немецтер, еврейлер, түрктөр, жана угрофиндер-татар, башкир, чуваш, мордавиндер кирет.

Борбордук Азиянын Улуу Ата-Мекендик согуш убагында Алыскы Чыгыштан, Каспийден жана Кавказдан келген – корей, немец, чечен, ингуш, балкар, карачай, крым татарлары, курттар, азербайжан, жана башка группалар Кавказдан 40-жылдары Борбордук Азияга киргизилген.

Бул миграциялык толкун кыйынчылыктырды туудурбай койгон эмес. Түркестанда жалпы айыл чарба колонизациясынын башталышы менен алгачкы орус иммигранттарынын Жети-Сууга келип башталышы XIX кылымдын ортосуна туура келет. Жергиликтүү өздүк башкаруу жаңы келип жаткан орус улутуна жакшы мамиле кылып бирок ошол эле учурда түпкү тамырлуу калк менен конфликтешип кетпеши үчүн аябай сактанышкан.

XIX кылымдын 90-жылдары Россияда болгон ачкачылык Борбордук Азияга алып келген орус калкына бул аймактан жер бөлүнүп берилген бул адат мусулмандардын туура эмес көз карашын пайда кылган.

Столпинск реформасынан кийин көчүп келүүлөрдүн көбөйүшүнөн улам жер бөлүштүрүү менен байланышкан проблемалар кыйынчылыкка учураган. Көчүп келүүлөр менен иштеген комитет жайыттарды алып жергиликтүү калктын арызданууусун пайда кылган, мунун аягы 1916-жылкы Россия бийлигине болгон жалпы көтөрүлүш менен аяктаган.

1937-жылы Алыскы Чыгышта жашаган көбүнчө орус корейлерин Япондор тараптык шпионаж күмөн саноосу менен кыйнап чек арадан чыгарышкан.

Кыйнап көчүрүүдө Украинада жашаган поляктар кыйналды. XX кылымдын 20-жылдары польша калкына улуттук польша округун польша тили менен түзгөнгө автономия берилгени менен акыбал өзгөрүп католик чиркөө кызматчыларына каршы чыгышып, 1936-жылы официалдуу түрдө алардын Украина ССРинен Казакстан АССРине көчүү атайын законун жарыялашкан. Бул депортация болжол менен 80 000 элге тийиштүү болгон. Кийин Улуу Ата-Мекендик согуштагы болгон чоң депортацияда Борбордук Азияга, Польшанын чыгыш аймагынан 100- 150 000 поляк эли келген. Бул келген поляктардын жалпысы согуш аяктагандан кийин кайра артка кете алышкан.[270]

[270] KIJAS, A. Naród ukarany. In: GAWĘCKI, M., JASKULSKI, J. (ed.) *W stepie dalekim. Polacy w Kazachstanie*. Poznań – Almaty 2006/2007, s. 52–71.

1944-жылы Кавказдан темир жол вагондору менен 500 000 чечен жана ингуш калкы келген, немец-фашистик туткундары, Крымды бошоткондон кийин 200 000 крым татар эли келген (негизинен Өзбекстанга келишкен).

Европалыктарга жана Кавказ калкына Борбордук Азия маданияты башка болгондуктан экзотика болуп сезилип, мындан тышкары Борбордук Азия аларга климаты боюнча таптакыр башка район болуп саналып ошол климатка көнө алышкан жок. Кышкы жана жайкы температуранын айрымасы 80° С болуп турганда, ага чыдабаган 3 миллионго жакын кишинин көбү Советтер Союзунун Украина, Беларусия, Латвия, Эстония, Ленинград областтары Улуу Ата-Мекендик согуш аяктагандан кийин өз мекендерине кайтып кетишти. Ошол себептен бул жалпы миграция убактылуу болуп мүнөздөлөт.[271]

Атайын мамлекеттен куугунтук алган калк кайра кетүүгө укук алган эмес. Депортация болгон учурда мусулман калкы аял кишини жалгыз саякаттатпаш иретинде шашылыш түрүндө нике кыйып башташкан. Борбордук Азия калкы келип жаткан элге нааразы иретинде карашкан, себеби алар келген учурда чоң малдар уурдалып башталган.

Совет убагында (1989-жылы) дагы өзбек менен жергиликтүү калк башка деп эсептеген месхет түрктөрүнүн ортосунда кандуу согуш чыккан.[272] Өзбекстанда алардын саны бат темп менен өскөн – 1979-жылы 37 625 адам (0,4% Өзбекстандын калкынын), 1989-жылы 74,378 адам болуп (0,6% Өзбекстандын калкынын, а жалпы месхет түрк калкынын 69% болгон).[273] Кандуу конфликтен кийин месхет түрктөрү Өзбекстанды таштап кетүүгө аракет кылышты.

Ар башка улут менен мамиле түзүүгө СССРдин таркашы таасирин тийгизди. Советтер Союзунда айрыкча интернационалдык политикага көңүл бөлүнүп совет элинин жардамы фольклор областында кана болуп, политикалык улутчулдук ийгиликтүү улуттук совет жаңы көз карашын курууга аракет жасаган. Аз калктуу эл биринчи иретте өздөрүнүн улутун советтик деп, а чыныгы улуттук белгилери, салттары артта, көмүскөдө кана калган.

Кыргызстандын түштүк Баткен областындагы респонденттер Совет убагында кыргыз мене өзбек улуту никеге туруу кыйынчылыкты туудурбаганын айтып кетишти. Советтер Союзу

---

[271] STEIGER, A. J. Republics of Soviet Central Asia. *Far Eastern Survey*, Vol. 15, No. 11 (Jun. 5, 1946), p. 170.

[272] Түрк-мехестиндер сталин убагында Грузиянын түштүк-батышындагы элдердин Ферганага кочүүсүндө куугунтукка учураган.

[273] ECKERT, J., ELWERT, G. *Land Tenure in Uzbekistan*. Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit, 1996.

таркагандан кийин кана бул улуттардын ортосунда никеге туруу таптакыр жоголуп кеткен.

Советтер Союзу таркагандан кийин Кыргызстанда ар улуттун элдеринин санынын өзгөрүшү пайда болду. 1989-1999-жылдары түрк элдеринде "европа" калкынан (орустар, украинецтер, жана немецтер) саны бат өзгөрдү.

Кээ бир этникалык группалар конкреттүү спецификалык иш менен алек болчу-мисалга сүрөттө берилгендей Кыргызстандын улутуна ылайыктуу айыл калкынын бөлүнүшү. Бул графикке таянып 1999-жылдан баштап айрыкча шаарларда татар, орус, жана украин элдери андан тышкары немец, уйгур жана казак улуту жашаган. Тескерисинче курд, түрк, тажик, дунган, кыргыз, өзбек жана азербайжан калкы айыл жергесинде отурукташкан.

6.5.1. Орустар

Кыргызстандын калкы боюнча экинчи орунда орустар турат (17,1%), акыркы жылдары алардын саны азайып баратат. Кээ бир маалыматтарга таянсак орус калкы Кыргызстанда өзбектерден кийинки үчүнчү орунду ээлешет.

Орус калкынын көбү шаар жерлеринде жашашат же түндүктүн айыл чарба областарында (Чүй өрөөнү) отурукташышкан.

Орус колонизациясынын башы болуп алгачкы орустардын Жети-Сууга келип баштаганы эсептелинет. 1847-1867-жылдары Жети-Сууга[274] 15 миң, кийин 1868-1882-жылдары 25 миң орус калкы көчүп келген.

Борбордук Азияга мындай сандагы көчүп келүүлөргө мамлекеттик баш аламандыктын айынан башка иммигранттар дагы кирган. Жаңы көчүп келген калктар Сырдарыя, Самарканд жана Фергана областарына жан киргизе башташкан. XX кылымдын башында орус Түркестан территориясында жалпы сан менен 248 500 калк жашаган. Орус калкынын көчүп келүүсүнүн себеби Россиядагы ачкачылык болгон.[275]

---

[274] 1867-жылы 11-июлда түзүлгөн акимдик аймак. Сырдарыя областы менен чек арасы Кургаты жана Чүй суулары боюнча өткөн. Жети-Суу областына Түндүк Кыргызстандын бир аймактары-Ысык-Көл (кийин Каракол), Токмок (кийин Пишпек) езддери да кирген. Жети-Суу областы 1882-жылга чейин Түркестан генерал губернаторлугунун курамында болгон. 1882-1898-жылдары, Талаа (Степной)-генерал-губернаторлугуна карап, 1899-жылдан кайрадан Түркестан генерал-губернаторлугуна баш ийген; 1917-жылга чейин 1891-жылкы талаа эрежеси менен башкарылган.

[275] САДЫКОВА Б., Ролитика Росии и Туркестанское национальное движение. "Dogry Ýol" ИОЦ Туркменистан [онлайн]. 2006 [цит. 18. 9. 2006]. <http://www.dogryyol.com>.

Сүрөт 14. Орус көчкүндөр. Прокудин-Горскийдин сүрөтү 1911ж.
<ferghana.ru/article.php?id=5960>

Кыргыз калкынын арасындагы орустардын эң көп көбөйүшү элүүнчү жылдаргы таандык. Андан бери алардын жалпы саны кайра Россияга кетүү менен азайып келет. Кайра кайтуу толкуну жетимишинчи жылдары башталып анын чокусу токсонунчу жылдарга жеткен.[276]

Орус аялдарынын бөлүгү Борбордук Азияга турмушка чыкандан кийин келишкен. Совет Армиясында кызмат өтөгөн эркектер аскер кызаматын өтөп жатып орус аялдары менен нике кыйып аларды Борбордук Азияга үйлөрүнө алып келишкен. Бул никелер катуу болуп бирок кээде орус аялдары Орто-Азия үй-бүлө маданияттарына көнө албай күйөөсүнүн туугандары менен келише алган эмес.

Орус аялдары отургузулган балдарын жашыруун чокутуп койгон убактар дагы болгон.

Орус жана түпкү тамырлуу Орто-Азия калкы менен нике кыйуу анча көп болчу эмес. Айылдарда эч кыйынчылыкты туудурбай байыртадан аралышып жашап келген орус менен кыргыздын ортосунда дагы нике болгон эмес. Бул жердин жигити мусулман эмес диндеги кызга үйлөнсө бул нике туура катары кабыл алынган, бирок

[276] HORÁK, S. *Střední Asie mezi východem a západem*. Praha: Karolinum 2005.

кыз баланын мусулман эмес жигит менен баш кошуусуна тыйуу салынган.[277]

Орус менен кыргыз калкынын ортосундагы конфликтсиз жашоо, кыргыздарда улутчулдук сезим кыймылы башталып 80-жылдын аягында 90-жылдын башында бузулуп баштаган.

Бул көрүнүш Россия менен салыштырмалуу жашоонун төмөнкү деңгээлинен болгон. Кетип жаткан орус калкы жогорку деңгээлдеги жумуштарды аткарып мамлекеттик экономиканын ылдыйлашына таасирлерин тийгизишкен. Мындай агымга каршы Президент Аскар Акаев 2000-жылы улутчулдук пропагандасынын күчөшүнөн орус тилин официалдуу тил катары кабыл алуу мыйзамын кабыл алган. Бул мыйзам орус калкынын азыраагы кайра Кыргызстанга кайрылып келүүсүнө алып келди.

6.5.2. Өзбектер

Өзбектер 679 000 калк болуп Кыргызстындын калкынын 14% ин түзөт. Алардын 80% Ош жана Жалалабад областарында жашайт. Түштүк областтарынын жалпы калкынын 22% ин өзбектер түзөт. Алар жашаган жерлер өзбек областары Наманган, Андижан жана Фергана менен чектешип турат. Калган өзбектер Кыргызстандын түндүгүндө жашашат, булар кокон хандыгынын чебин кайтаргандардын тукумдары болуп саналат.

6.5.3. Украиндер

Украиндер Кыргызстандын территориясына орустар менен чогуу пайда болушкан алгачкылардан болуп алар Украинанын Полтавск областынан жана Россиядан келишкен. Украиндер (белорустар менен бирге) азыркы убакта Чүй областынын чоң шаарларында жашашат. Алардын саны 67 000 кишини түзөт 1989-жылга салыштырмалуу жарымы кана калган.

6.5.4. Немецтер

Немец калкы Украинадан көчүп келип Талас областында жана Чүй областынын Кант районунда жайгашышкан.

Немецтердин Россияга келиши Екатеринанын убагында болгон (Петр III түн жубайы). 1763 –жылы Улуу Екатерина өзүнүн мекендештерин налог жеңилдиктерин жана бал жана сүткө бай, толук жер эркиндигин тартуулап Россияга көчүп келүүгө чакырган.

Ошол убактагы кичи Волга, Украина жана Кавказ аймактарына келген немец калкы кайра артка кете албай калып калган. Немец Прибалтикасынан жана ар кандай немец мамлекетеринен (мисалы

[277] BRUSINA, O. I. *Slavjane v Srednej Azii*. Moskva: RAN, 2001, s. 162.

Польша) жана Швециядан орус өкмөтүнүн чакыруусу менен Орто-Азияга немец офицерлери келген.

1900-жылы алардын саны 1 млн кишиге жеткен. Немецтер Чыгыштын башка областарынан Уралга чейин жерлерди алып азыркы Кыргызстандын территориясына чейин келишкен.

XIX кылымда алгачкы немец менониттери[278] бул жерде жашашкан (биринчи келүүлөрү 1880-жылы түзүлгөн). Талас районунда Николайпол, Владимировка, Андреевка, Романовка айылдарын түзүшкөн немец калкы канча миң кишини түзгөн.

1944-жылы эле Кыргыз ССРинде 4 000 дей немец жашаган. 1941-1945-жылдары Орто-Азиянын башка өлкөлөрүнө дагы 500 000 немец калкы келген. 1989-жылы Кыргыз ССР инде 101 000 немец [279]улуту пайда болуп республиканын жалпы калкынын санынын 2,4%ин түзгөн.

1992-жылы кыргыз президенти Аскар Акаев Сокулук жана Чу райондоруна немецтерди автономду республикасын түзүүнү сунуштаган, бирок бул сунуш кеч түшүп калган. Германия өкмөтүнүн жардамы менен Германияга кайра кайтып кетишкендерден кийин алардын саны ылдыйлаган. (1989-жылы 101,3 миң жашоочу болсо., 1995-жылы 26,1 миң., 1999-жылы 21,4 миң калк катталган)

6.5.5. Татарлар

Кыргызстанда 51 000 татар калкы жашайт.

Татар термин менен Поволжья, түштүк Урал, Сибир жана дагы Орто-Азиядан келген алгачкы калктын группалары аталат. Алардын жалпы окшоштугу түрк тилинин кыпчак группасынын ар кандай диалектисин колдонушу алынат жана аны менен бирге эле бир этникалык биримди түзүшкөн эмес.

Алардын аталышы жашап жаткан территорияларына ылайыктуу болуп, Казан татарлары, крым татарлары, литва татарлары, оренбург татарлары, омск татарлары, тобольск татарлары, тюмень татарлары жана сибирь татарлары деп аталышкан.

Повольжск татарларына мишар группасы (можарлар, мещерлер), Симбирдин түрк тил элдери, жана "Казак" губерниясы, Кичи Поволжьянын калкы жана Уралдын түндүгүндө жашаган калктар кирген.

---

[278] Меннониттер-Жок кылуучулар, анабаптисттер.Протестант кыймылы алгачкы христиандыкка кайрылып келгенге аракет кылышат.Айрым меннониттер 16-кылымда өздөрүнүн дин ишенимин кыйноо салгылашуусун тандап алышат.

[279] SCHULZ, J.-R. *Riwwelkuchen im Talas-Tal: Zur Geschichte der Deutschen in Kirgistan* [онлайн]. 1996 [цит. 30. 11. 2008]. <http://www.fietz-online.de/kirgistan/dlex.html>.

Сибир таталарынын категориясына мурун бухара аталган татарлар, Борбордук Азияда жана Чыгыш Түркестанда жашагандар кирген.[280]

Падыша Петр I (1682-1725) татар купецтерин Борбордук Азия мамлекеттери менен соода мамилесин кармоого колдонгон, алар менен ыйык мусулман кызматчылары жана мугалимдер келген. XIX кылымда Ыссык-Көлдүн Караколунда татар Тамга айылы пайда болот. Орус татарлардын Борбордук Азияга келип башташы XIX кылымдын аягына таандык. Алардын келүүсүнө диндин кыйынчылыкка учурап Россиянын европа бөлүгү проваслав динине кыйноо менен өткөзүүсү себеп болгон. Татарлар негизи суннит исламын тутушкан, проваслав динине кирип кеткендерди ногайбаки деп аташкан.

Кыргызстандагы татар калкы жергиликтүү интеллигенцияны түзүп, алардын көбү мугалим кесиби менен эмгектенип, биринчи кыргыз мектебин түзүүчүлөрдөн болгон. Куруу өнөр жайларына активдүү катышышкан, башкы фабрикалардын бири (кожевенный завод) казан татарлардын эмгеги менен тургузулган.

XX кылымдын башталышында Караколдо кийинчереек Бишкек (Пишпек) жана Токмокто биринчи театр оюндары татар тилинде болгон. 1912-жылы Пишпекте 600 татар (4%) жашаган, бул аймакта татар атындагы көчө дагы бар болчу.

Калган татарлар Кыргызстандын түштүгүндө Ош жана Жалалабад областарына отурукташышкан. Сүлүктүдө 70-жылдары 60% татар жашап жана шаар атын кээде Татаробад деп атап келишет.[281]

Азыр татарлардын көбү шаарларда жашайт, бирок алардын саны Россияга кетип жаткандарына байланыштуу азайып келет. Баткен областында калган татарлар өздөрүн "ак карга"атап келишет, себеби бул аймакта алардын саны абдан аз.

6.5.6. Дунгандар

XIX кылымдын аягында Кыргызстанга ийгиликсиз дунган көтөрүлүшүнөн кийин түндүк – батыш Кытайдан миңдеген дунгандар (кытай мусулмандары) келет. 1877-1878-жылдары кытай качкындарынын бир бөлүгү Кытайдан Жети-Сууга (кытайдын Шан-Си провинциясынан) экинчи бөлүгү Кыргызстанга (Кызыл-Суу

---

[280] JEROFEJEVA, I. V. Formirovanije tatarskoj, německoj, poľskoj i drugich diaspor. In: MASANOV, N. E. a kol., *Istorija Kazachstana. Narody i kuľtury*. Almaty, 2001, s. 230.

[281] AKČURIN, V. A. *Tatary v Kirgizii. Večnye stranniki* [онлайн]. Tatarskaja rassylka, №35 (78), 2004 [цит. 2008-12-08]. Доступен: <http://tatarica.narod.ru/archive/03_2004/78_19.03.04-2.htm>.

провинциясынан) качып келет. Дунгандар арап тукумдарындай жана персиддердей болуп мурун кытайлардын этносунун таасиринде болуп, кытай тилин кодонуп жана сунит исламын тутушкан.

Падыша убагында дунгандар Россия территориясында баалуу жер-дыйкандары жана багбаны болгон. Алардын бакчасы башкаларга мисал, жакшы болгон. Дунган аталышы Россия падышчылыгынын территориясында жана СССРде аталган,[282] Кытайда бул аталыш жолукпайт алардын аныгы аты Хуей. Дунгандар соода, жер айдоо жана жеке ресторандар менен алек болушат.

Бул калктын көбү Чүй областында (Токмок, Александровка айылы, Милянфан, Кен-Булун) жана Ыссык-Көлдө (Каракол, Ырдык айылы) жайгашкан. Бишкектеги азыркы Киевская көчөсү мурун Дунганская аталчу.

Маалыматтардын билдиргени боюнча азыркы учурда Кыргызстанда дунгандардын саны 100 000 кишини түзөт жана башка улуттардан айрымаланып азайбайт.

6.5.7. Уйгурлар

19 кылымдын 20-жылдары Кыргызстанга Кытайдын Синьцзян (Синьцзян-Уйгур автономдук району СУАР, Xinjiang) провинциясынан уйгурлардын бир бөлүгү келген, экинчи эмигрант толкуну 20 кылымдан 50-жылдары кытай "маданий революциясында" бир топ уйгур калкы келген.

Булар Түркестан, Кашкар жана Аксунун түндүк – батышынын түрк мусулман дыйкандары болгон, аларды биринчи манжур сөзү менен таранчы – жерайдоочулар деп аташкан. 1921-жылдан баштап Борбордук Азияга таранчылар кашкарлыктардын келиши менен "уйгур" этноними менен аталып калышкан.

Дунгандардан айрымаланып уйгурлардын этносу түрктөргө кирип ошол себептен Кытайдагы жалпы элден дини менен кана эмес маданият жана тил салттары менен айрымаланат (уйгур тили алтай тилинин чыгыш түрк группасына кирет). Бирок Россия территориясында дунган менен уйгурлар маданий жактан окшоштуктары бар экени мүнөздөлүп келет.

1884-жылы Кытай менен кармашкан (Синьцзян провинциясын түзүүдө[283]) уйгурлар түрк регионунун элинин тамырын түзөт. Уйгурлар кытай калкына карата бир канча көтөрүлүш чыгарып эки жолу Батыш Түркестандын эгемендүүлүгүн башкара алышкан (1933

---

[282] Орус окумуштуусу жана саякатчы Г.К. Гинс Кытайдан келген Жети-Суу областындагыларды – таранчы жана дунгандар деп атаган. GINS, G.K. Taranči i Dungane (Očerki iz poezdki po Semireč'ju). *Istoričeskij vestnik*. № 8, 1911.

[283] Шинжаң-Чыгыш Түркестандагы кытайча (ханзуча) аталышы. 18-кылымдын экинчи жарымынан Кытайга карайт; Синьцзянь кытайча жаңы чек ара дегенди түшүндүрөт.

жана 1944-1949-жылдары). 1949-жылы Кытай Эл Республикасынын башкаруусунан кийин репрессия күчөгөн. Ушул убактан тартып мусулман көтөрүлүшүнө жооп катары 360 миң уйгур дарга асылып дагы 500 миңи концентрациалык лагерлерге кармалган, 200 миң адам башка мамлекеттерге качууга аргасыз болгон (Турцияга, Чыгыш Европага).[284] Азыркы мезгилде Кыргызстанда 43 700 уйгур улуту жашайт (Бишкек, Токмок жана Караколдун жер айдоо областарында).

6.5.8. Казактар

Чүй жана Талас областында 43 000 казак жашайт, алар мал багуу жана соода сатык менен иштешет. Алардын арасында түпкү тамырлуу калк дагы бар, калгандары 20 кылымдын 30-жылдары болгон Казакстандагы коллективизациядагы кыйноодон кийин келишкен. Казакстандын жарымы (1,030 млн. эл) ачкачылык жылында казак талааларынан коңшу мамлекеттерге (Кытай, Монголия, Афганистан, Иран, Турция) көчүүгө аргасыз болушкан. Алардын ичинен 616 000 эл биротоло жашап калган, 414 000 эл кайра кайтып кетишкен, 200 000 эл түштүк жана чыгыш областарынан Кытай, Монголия, Афганистанга батыштан Иран жана Турцияга түндүк областан Россияга (Куйбышев, Курган жана Тюмень областарына жана Алтай крайына) кетишкен.

Бул периоддо коңшу союз республикаларында казактардын саны өскөн: Кыргызстанда 10 эсе, Тажикстанда 7 эсе, Түркмөнстанда 6 эсе, Өзбекстанда 1,7 эсе, Россияда 2,3 эсеге.[285]

Бишкектен кээ бир респонденттер (2007) 20 кылымдын 30-жылдары казактар бүтүндөй ачка үй бүлөсү менен келип кыргыздарга жардам сурап кайрылышкан. Алардын кээ бирлери ачкачылыктан каза табышкан, аман калып келгендери калып жашап калышкан. 2007-жылы ошол казактардан калгандары Бишкекте жашашат.

6.6. Кыргызстандагы анклав жана эксклавдар

XX кылымдын 20-30-жылдары жасалган чек аралар көптөгөн аралдарды пайда кылды (башка мамлекеттин территориясына караган-эксклав жана анклав). Кыргызстанда бир эксклав бар (Кыргызстан менен Өзбекстанды бөлүп турган территория). Бул Кыргызстандын Ак-Таш районуна (Ош областы, Кара-Суу району) караган 600 калкы бар Барак айылы.

---

[284] BAAR, V. *Národy na prahu 21. století – Emancipace nebo nacionalismus?* Šenov u Ostravy: Tilia 2002.

[285] TATIMOV, M. B. *Letopis v cifrach.* Alma-Ata, 1969, s. 79–80.

Анклавдарды санаганда (Кыргызстандын территориясындагы өзбек жана тажик) белгилүү чоң Сох, Шахимарден (өзбек) жана Ворух (тажик) эскеришкенине карабай Кыргызстандын түштүгүндө анча чоң эмес бирок көп анклавдар бар алардын санын тактоо өтө кыйын. Башка кыргыз территориясында жайгашкан өзбек анклавдарына Калача жана Жангаил (Халмион) кирет.

Мамлекеттик чегинин кыйын абалын Өзбекстан анклавдары Тажикстанга дагы тийешелүү болгонун күбөлөндүрөт.

Шахимардан анклавынын калкы элдин аталышынан келип чыккан өзгөрүүгө жакшы мисал боло алат. Россия падышачылыгындагы эл каттодо бул жердин калкы өздөрүн тажик деп аташчу, XX кылымдын башында – бул эл сарт аталчу кийин совет убагында -өзбек аталып калган.

1890 – 461 тажик, 1909 – 1818 сарт, 1917 – 1151 өзбек, 1925 – 721 өзбек.[286]

Азыркы убакта алар өздөрүн өзбекбиз дегени менен кыргыздар аларды тажик деп атап келишет.

7. The Kyrgyz Across the Border of Kyrgyzstan

The Kyrgyz form a national minority in Uzbekistan, Tajikistan, Kazakhstan, Russia and China. Small groups of Kyrgyz population are living in western Mongolia, on the northeast of Afghanistan, in Pakistan and Turkey. Part of the Kyrgyz is living also in the Western Europe, USA and Australia, but in these cases, the settlement is very spread out.

7.1. Uzbekistan

Number of the Kyrgyz in Uzbekistan reaches, according to the figures of former Kyrgyzstan president Askar Akayev more than 370,000 persons, according to another figures, the number is less than one half – 160,000[287]. The Kyrgyz children may attend the Kyrgyz schools, which number is around 40 in Uzbekistan. (The schoolbooks for teaching are from Kyrgyzstan). The Uzbek Kyrgyz are living mainly in the lowland of Fergana, but it is possible to meet the Kyrgyz in all Uzbek regions (velajats) – Andijan, Namangan, Fergana, Djizak, Kokand, Tashkent, Samarkand and Syrdarja. Some Kyrgyz *aul* are in mountains. The majority of Kyrgyz villages became part of Uzbekistan after the administrative border change in 1924.

---

[286] АБАШИН С. Н., Продолжение начатого разговора об анклавах: *есть ли у Шахимардана этническая история?* [онлайн] Новости Центральной Азии, 2005 [цит. 18. 12. 2008].

[287] *Kyrgyzskie diaspory v zarubežnych stranach* [online]. 2001 [cit. 7. 11. 2006]. Available from: <http://www.welcome.kg>.

According to many legends and oral traditions, the original place, where the Kyrgyz lived, was in Samarkand, Andijan, Namangan, lowland of Fergana, Pamir, Alai, Tenir-Too, Issyk-Kul (Ысык-Кёл), Chuy, and Ila. It is also possible to conclude, again according to these oral traditions, that the Kyrgyz population on the part of the territory of today's Uzbekistan is original. But it is also necessary to keep in mind that the division to the Kyrgyz and Uzbeks was quite different in the past then today.

7.2. China

Very numerous Kyrgyz minority lives in China mainly in the Xinjiang Province. The Kyrgyz population lives here, in Eastern (Chinese) Turkestan, for many generations and also local names – Manas city, Manas lake, Manas river show their settlement.

The Eastern Turkestan was conquered by Chinese army in 1758 and the local Uyghur, Kyrgyz, Kazak, Uzbek population (but they were families that did not have any awareness of national affiliation that was created only in 20th century) fought against the Chinese in the following years too. Also the Kyrgyz from Ala-Too (on the territory of today's Kyrgyzstan) supported the local population in the fights against the Chinese. Many legends exist from this time that are dealing with brave acts of heroes fighting in 19th century and that were always prepared, also with their retinues, to help to their lineages – Kubat-bej, Suranchi-bej, Atantaj, Tajlak, Turdumamat, Alimbek-datka and his sons. The Chinese Kyrgyz belonged to the lineages of the right and left wing. From the Ichkilik group are living here only Nojguts and Kypchaks. (About the Nojguts and about Janyl-Myrz that had origin in this lineage came down many legendary stories).[288]

Part of the Kyrgyz was forced to escape to China from the territory of today's Kyrgyzstan after the failed rebellion in 1916. Another wave of the Kyrgyz emigrants flocked to China in 1918–30 during the rebellion in Basmach and as a consequence of repressions that accompanied the collectivisation; next wave was during the World War II.

The migration to and from China in the 20th century depended also on the relationships with the Soviet Union. In 1930s, there was a rebellion in China that was under the leadership of Hodja Nijaz and that was suppressed under the heavy help of the Soviet Union, that named these rebels also by the term *basmachi*, same as the rebels against the Soviet rules in its Central Asian republics. Centre of the rebellion was Komul[289] and the aim of rebellion was the unification of Eastern Turkestan and the area in which lived the Kyrgyz.

---

[288] With the Kyrgyz history in China dealt e.g. Anvar Bajtur, S. Zakirov, A. Turduueva, seven-book work "Manas" issued the Chinese (Kyrgyz) *manaschi* Žusul Mamaj.

[289] City to the east from Ürümchi, coordinates 42° 47' 60 n. l., 93° 27' 0 e. l.

Historical Background of the Kyrgyz Settlement in China

Although China built, according to its proclamations, the communistic society, there were conditions quite different, in comparison with the situation in the Soviet Union. The main difference after 1917 was in the aims of planned revolution – ideal of the communism in the Soviet Union was understood as liberation of the workers from exploiting repression, in China was this ideal understood mainly as liberalisation from repression of big imperialistic powers – USA, UK, France, and Japan. The Chinese Communistic Party was found on the background of mass protests against the dividing the China to the spheres of influence of the imperialistic powers agreed on the Peace Conference in Versailles. Also the civil war in China (1932–1949) between the communistic party and Kuomintang was not a war between the communism and capitalism, but more a war between the left-wing and right-wing nationalism.

The Soviet Union was an example of building the communism for the east European states, but surely its relationships with the most populous "communistic" country were not too much friendly. Although Mao-ce-tung gained the final triumph over the Kuomintang also with help of Soviet weapons, with help of Soviet Union get China the nuclear bomb production technology, it started to act very open against the Soviet Union since 1962 (it did not allow to move the Soviet weapons through its territory to Vietnam in 1960s, in 1968–76 appeared the military conflicts on the Soviet-Chinese border, China started to come closer to USA since 1970s, China together with the USA equips with arms the Islamic groups in the Soviet-Afghanistan war).[290]

The year 1962 is very important milestone not only in the Soviet-China relationships, but also in the history of ethnical minorities in China at the border with today's Kazakhstan. A group of Chinese population attacked on 29 May the administrative building of the Chinese Ili-Kazakhs autonomous district and more than 60,000 people run form Chinese border area to Soviet Union during spring and summer of 1962.

Soviet Union had strong political, economical, cultural and ideological influence in China, mainly in Xinjiang and there before all in the Ili-Kazakhs autonomous district (founded in 1954), because there lived (in the contrary to N-E of China, Shanghai or another places of Xinjiang) a big number of emigrants from Soviet Union. The total number of Russian emigrants in China (some of them emigrated in the times of tsarist Russia) was approximately 140,000–160,000 persons in 1954, from which 80,000 lived in Xinjiang. These people were linked with local population (with the Kazakhs and Uyghurs) also consanguineously. The core of this

[290] KOLONTAEV, K. Kitaj: točka vozvrata? *Gazeta Duel'*. 10. 3. 1998, №. 5 (52).

group was created by co-workers with the Soviet citizenship that worked in organs of the Party in Xinjiang and Ili-Kazakhs autonomous district.

After the chill of Soviet-Chinese relationships on turn of 1950s and 1960s, the activity on Soviet consulates in Xinjiang intensified – the Soviet support was oriented on the compatriots with Chinese citizenship. The Soviet side also convinced, in April and May 1962, the population of Chinese border areas to return to USSR, where it supported these emigrants.

After the events in the Ili-Kazakhs autonomous district, the Chinese side made purge among the emigrants in China that had to completely root out the Soviet influence. In 1966, there were only 201 emigrants from Russia in Xinjiang, which lived under the permanent control.[291]

Chinese Kyrgyz

The number of Chinese Kyrgyz reaches, according to the Chinese statistics[292], 160,823 people (census in 2000); another source mentions significantly higher number– 437,238[293]. But this big number is not too much probable, because it is getting near to the total number of population of the whole Kyrgyz autonomous prefecture in Kizilsu, where is the centre of the Chinese Kyrgyz.

Except the Kizilsu prefecture, another Kyrgyz are living near Wushi (Uqturpan), Aksu, Shache (Yarkant), Yingisar, Taxkorgan [tashikurgan], Pishan (Guma), and next in Tekes, Zhaos (Monggolkure), Emin (Dorbiljin), Bole (Bortala), Jinghe (Jing). In the northern part of Xinjiang Province, the Kyrgyz are living in Gonliu. Some hundreds of the Kyrgyz that came into the northern China before 200 years are living in Wujiazi (Fuyu district, Heilongjiang province – Manchuria).

The majority of Kyrgyz is living in the Kyrgyz autonomous district (prefecture) in Kizilsu (Kyzyl-su), another more important place with compact settlement is in the mountains of Tarbagatai in Ili-Kazakhs autonomous district.

Although some groups do not use the Kyrgyz language and are speaking Kazakhs, Uyghur or Tajik, although they are not compact even from the religious point of view (Muslims x Buddhists), there is still very living awareness of membership of one ethnic group among the Chinese Kyrgyz. This awareness comes out mainly from the knowledge of common history and from following togetherness.

---

[291] DAN'CHUJEJ, L. Ot vraždy k protivostojaniju. *Žurnal „Rodina"*. №. 10/2004.

[292] China's Official Gateway to News & Information: China Internet Information Center [online]. 2006 [cit. 29. 6. 2006]. Available from: <http://china.org.cn>.

[293] ZHENHUA, H. *A language of Kyrgyzstan* [online]. 1999 [cit. 11. 1. 2006]. Available from: <http://www.ethnologue.com>.

We meet the "typical" attributes of the Kyrgyz and their culture also here – traditional herdsmen tents – yurts – are often made in the form of yurts from concrete. The traditional Kyrgyz hats – kalpaks – of the Chinese Kyrgyz are very similar to the Kyrgyz (they are only a little bit smaller) and mainly older men wear them.

Common for all Kyrgyz (and thus also those Chinese) is the payment for bride – *kalym*. In the villages, there is given firstly a horse, and then tribute to the parents of bride that is approximately 1,000 dollars in case of farmers, but it can reach up to 5,000 dollars in case of well-off families.

Base of meal of the Kyrgyz is bred and tea that is served mostly salty with milk and butter. Other meals are adapted to the Chinese influence, e.g. using the chopsticks.

7.2.1. Kyrgyz in Kizilsu

In the Kizilsu Kirgiz Autonomous Prefecture (Kyzyl-su, *Kèzīlèsū Kē'ěrkèzī Zìzhìzhōu*/克孜勒苏柯尔克孜自治州; *Кыргыз Кызылсу автономиялы областы*/قىزىلسۇ قىرعىز اۋتونوم وبلاستى), in the western part of Xinjiang Province, there are living 80 % from the total number of Chinese Kyrgyz. The prefecture area is 69,112 km^2 (see map on p. 188) and the administrative city is Artux [artush]. In consideration the geographic and climatic conditions, it is very sparsely populated area – the total amount of prefecture inhabitants is 439,688 and the population density reaches only 6.36 inhabitant per km^2. Although it as a "Kyrgyz" prefecture, the number of Kyrgyz population is lower than one third of the total number of prefecture inhabitants.

The Kyrgyz from Kizilsu derive their origin from the Manas times. In Tojun Töbö, they lived alredy 700 years ago not far from today's village Topo allegedly (according to the verbal tradition).

In 1870-80, they fought with Kalmyks, they defeated them and occupied these places. Actually, they are considering this area quite as a matter of course to their native land. The main lineages that are living here are Kushchu, Chonbagysh, Kypchak, Djoosh and Cheryk.

In the Kizilsu prefecture, there is ensured the education on the elementary schools in Kyrgyz and this language is commonly used among the Kyrgyz in all age groups. The knowledge of Chinese is relatively low among the Kyrgyz (similar situation is among the Uyghurs), although the Chinese is learned in the school, of course.

Some Kyrgyz are speaking also Uyghur, but using this language is very often given by a language cognation and certain understandablility of both languages. In the spoken Kyrgyz are therefore many borrowed Uyghur words. Both the Uyghurs and Kyrgyz in China are using the Arabic script.

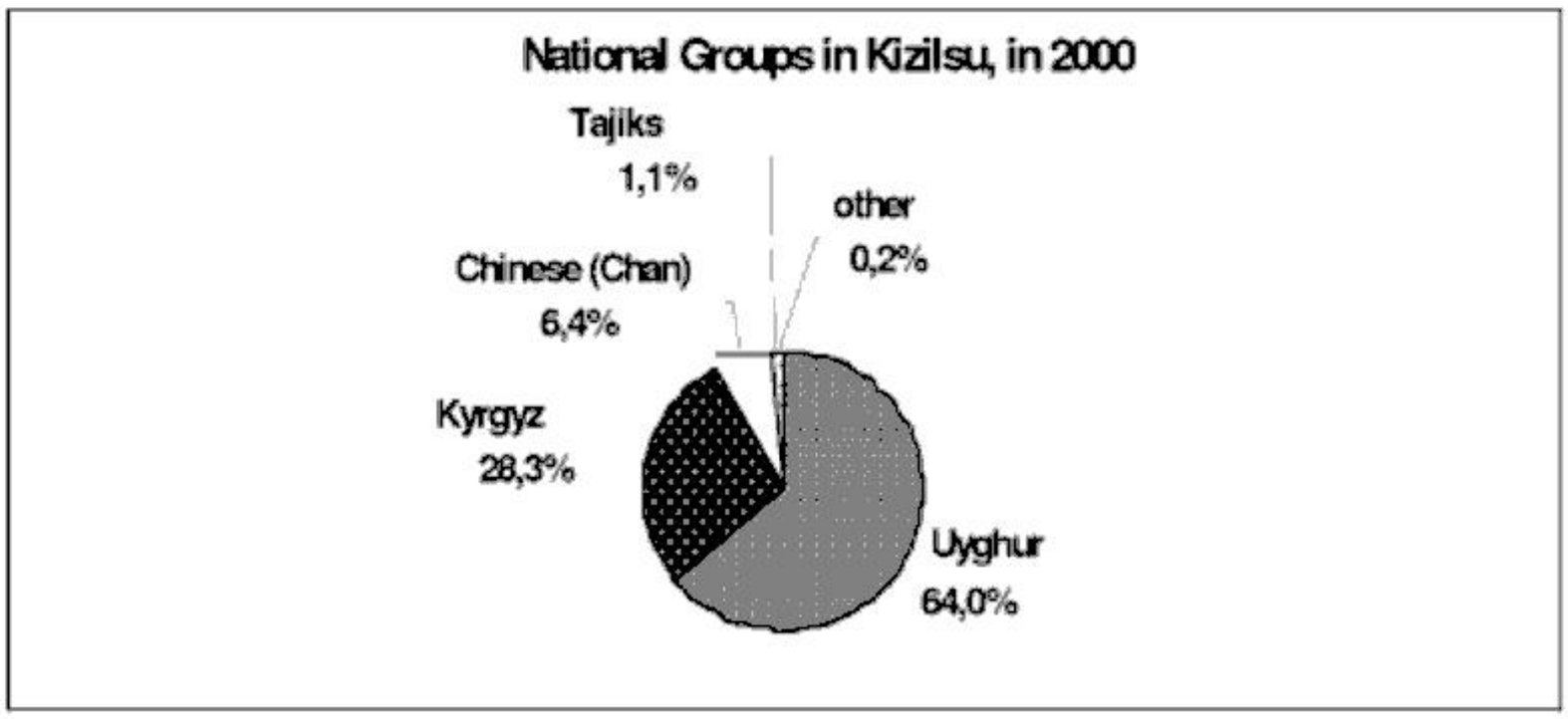

Chart 5. National Groups in Kizilsu, in 2000
Source: http://china.org.cn (Own chart elaborating.)

In many areas, where are living the Kyrgyz, there exists an effort to show the "traditional" Kyrgyz culture by building the typical Kyrgyz dwellings – often are seen the yurts from concrete or, in the big cities, the monuments with motive of Kyrgyz symbols (hats *kalpaks*, musical instrument *komuz* or eagle symbolisation). Except the Artush, the most important cities in Kizilsu are Aktu, Uluchat (Ulugqat) and for the foreigners closed Akchi (Akqi).

Some cities and villages in the Kizilsu are closed for the foreigners and their visit is possible either illegally (but the state power is defending against the illegal visits by high punishments – punished may be also the taxi driver that drives the foreigner into the prohibited area, allegedly even by his car confiscation) or based on allowance issued by police in the prefecture capitol, in Artush.

But this allowance is bound only by invitation of relatives living in these closed areas and it is absolutely not given to the foreigners that do not have any relatives there.

The local Kyrgyz are Muslims and they keep very carefully the religious ceremonies – they are visiting the mosque in the time of regular prayers five times a day, they are praying namaz. They are using the mosques together with the Uyghurs, but the cemeteries are separated for the Kyrgyz and Uyghurs individually.

The tradition concerning the wedding are similar as in case of the Kyrgyz in Kyrgyzstan – there is paid *kalym* for the bride that reaches the amount form 10,000 to 40,000 yuans[294] and is paid by money. The marriages are closed mainly among the Kyrgyz mutually.

[294] 1,500 – 6,000 USD.

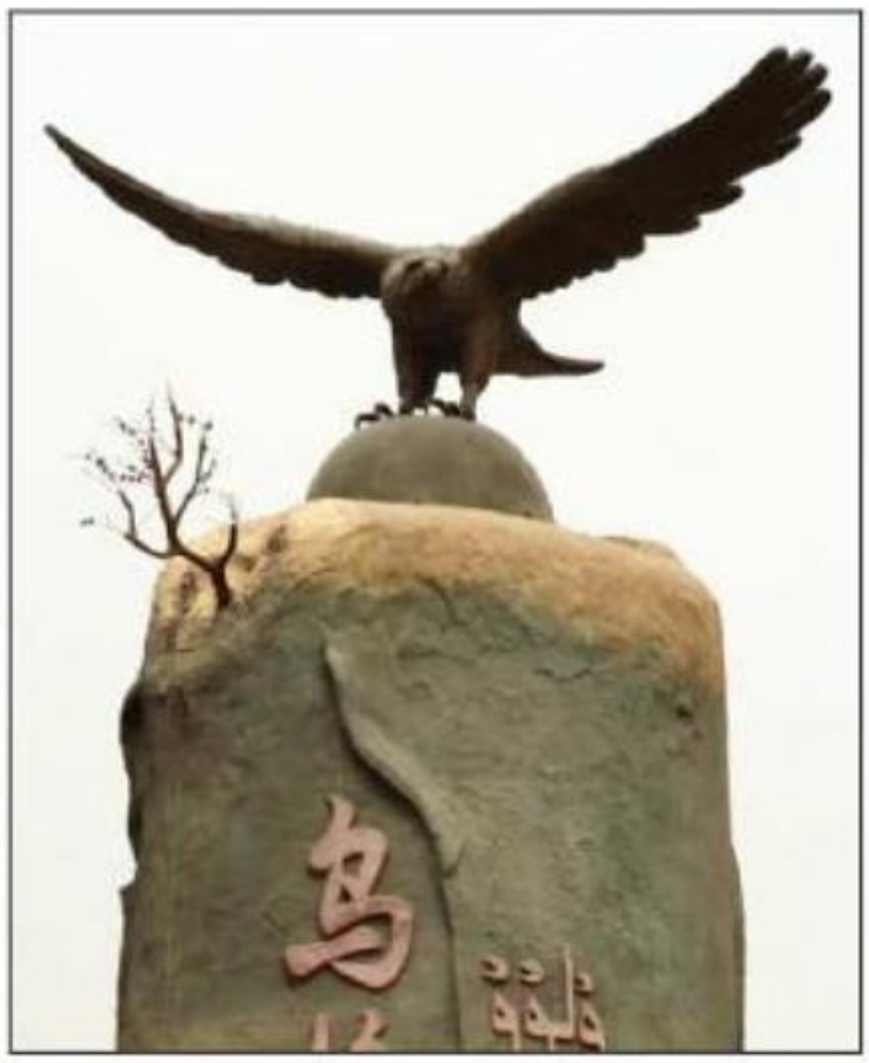

Figure 44. Monument in Ulugqat [ulugchat] – Kyrgyz Kalpaks and Komuz
Figure 45. Monument near Topo – Kyrgyz Eagle

Figure 46. Yurt from Concrete. (Near the Jang-Chang Village)

Figure 47. Kyrgyz Cemetery near Topo.

Figure 48, 49. Topo.
Photo: Petr Kokaisl, 2006, 2007

著作物

Among the main ways of living of the Kyrgyz belong breeding of farm animals, farming, and some are making business. The highest monthly salary is around 3,000 yuans (440 USD).

The village houses of the Kyrgyz are still most often earthen – they took over the way of their building from the Uyghurs. The state is trying to support the new housing construction and offers loans for building the brick houses. The Kyrgyz, living in mountains (Akty), are trying to buy the houses nearer to the Kashgar, capitol of Uyghur Autonomous Region – their price reaches approximately 14,000 yuans (2,000 USD).

The houses use to have more rooms (mainly in the cities), they have two rooms in the villages; the walls are earthen, the floor use to be from bricks. In the edge of the room, there use to be a raised place, where the people are sitting – there are carpets both on the floor and on the walls too.

Figure 50. Guest Room in the City Quarter, Ulugchat
Photo: Petr Kokaisl, 2006

著作物

The situation is different in the villages – e.g. the houses in the Kafu village have only one room, the whole multi-generation family is cooking and sleeping here. Another rooms are dedicated as cattle barn – but the cattle is coming back from grazing often just through the single living room. Another cattle (yaks, sheep, goats, horse, camel) can be also in stone pens outside. One family has 300 sheep, 5 yaks and 1 horse on average.

Figure 51. Small House in Kafu and Yurts From Concrete at the Lake
Photo: Petr Kokaisl, 2006

Figure 52. Kyrgyz in Kulma
Photo: Petr Kokaisl, May 2007

Also at the Kyrgyz in Kizilsu, the base of meal is wheat bred in the form of cake and salty tea with yak milk and butter. This meal is similar like at the Uyghurs, and also the Kyrgyz cuisine is based on the Uyghur cuisine. The traditional Kyrgyz meals (e.g. *beshparmak*) are cooked only

exceptionally. The Kyrgyz in Topo are often eating *kurut esme*, what is the soup from overcooked kurut with noodles. Mainly the green tea is drunk.

In Tashikurgan are living the Kyrgyz from Afghanistan that moved 50 years ago to here. According to the narration, the Kyrgyz from Afghanistan migrated on 1950s to the Chinese territory and when they saw, how nice houses are near Tashikurgan, they stayed here.

There are above all the lineages Boston, Alapa, Kutan, and Chok. One Kyrgyz – Muhambet Pajzy, which remembers the coming from Afghanistan, named his ancestors that he knew only to the fourth generation (Kodjagy khan (father) → Toktosyn adjy khan → Kutan → Alapa). According to him, there are Arabic names that are used till today for children.

As Tashikurgan is Tajik autonomous district, the majority of population, inclusive the Kyrgyz are speaking Tajik. But the Kyrgyz children may learn also Kyrgyz in the school. The clothing of local Kyrgyz is similar to the Tajik (inclusive the typical hats). The marriages are closed only among the Kyrgyz, but not inside the own lineage. Kalym reaches the amount around 1,000 – 2,000 yuans.

The Kyrgyz living in a small village Karakul in the Kulma mountain pass almost on the border with Tajikistan came to China after the October Revolution from the southern parts of Kyrgyzstan and belong to the Sart lineage.

Except Karakul near the China-Tajikistan border, another Kyrgyz are living near the Mustag-ata Mountain in the Bulunköl village and also near the lake in the Kafu, Cubash, Mustag-ata, and Gungöru village and in another Karakul village. In Bulunköl, there is older Kyrgyz settlement, allegedly around 300 years old; the Kyrgyz settlement in another villages is dated into the time after the October Revolution. The Kyrgyz language that is spoken in Bulunköl, use to be considered as the clearest form of this language in the whole neighbourhoods.

Bulunköl is a village with the elements of association or commune. The main representative of local Kyrgyz was the leader of working group (brigadier) Shudji in 2005, whose assistant was Shandjan. Both are Kyrgyz, but the main leader is always a Chinese – similar rule is valid also at the Uyghurs (leaders of the group use to be the Uyghurs, but the main leader is a Chinese).

As near are the Mustag-ata (7,546 m) Mountain and Karakul Lake that are rewarding destination of many Chinese and foreign tourists, the income for tourists accommodation as a welcomed increasing of the budget for many Kyrgyz. Kalym at these Kyrgyz is essentially higher then at the Kyrgyz from Tashikurgan – 5,000 yuans, 10 sheep and one horse.

Figure 53, 54. Bulunköl Village (Closed for Foreigners) – Earthen and New Concrete Houses

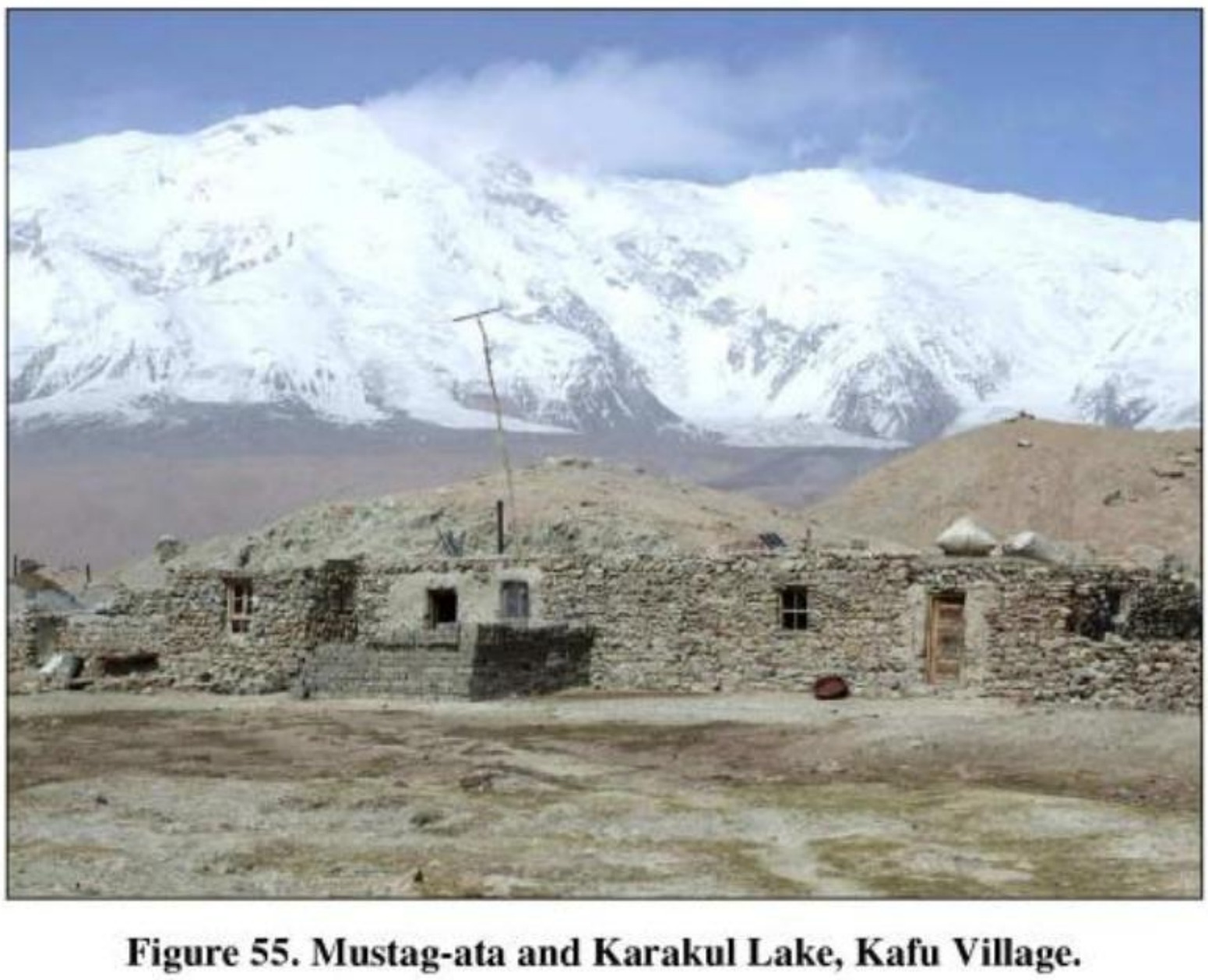

Figure 55. Mustag-ata and Karakul Lake, Kafu Village.

Figure 56. Mosque in Karakul (Near Mustag-ata), Solar Power Plant, Building the House

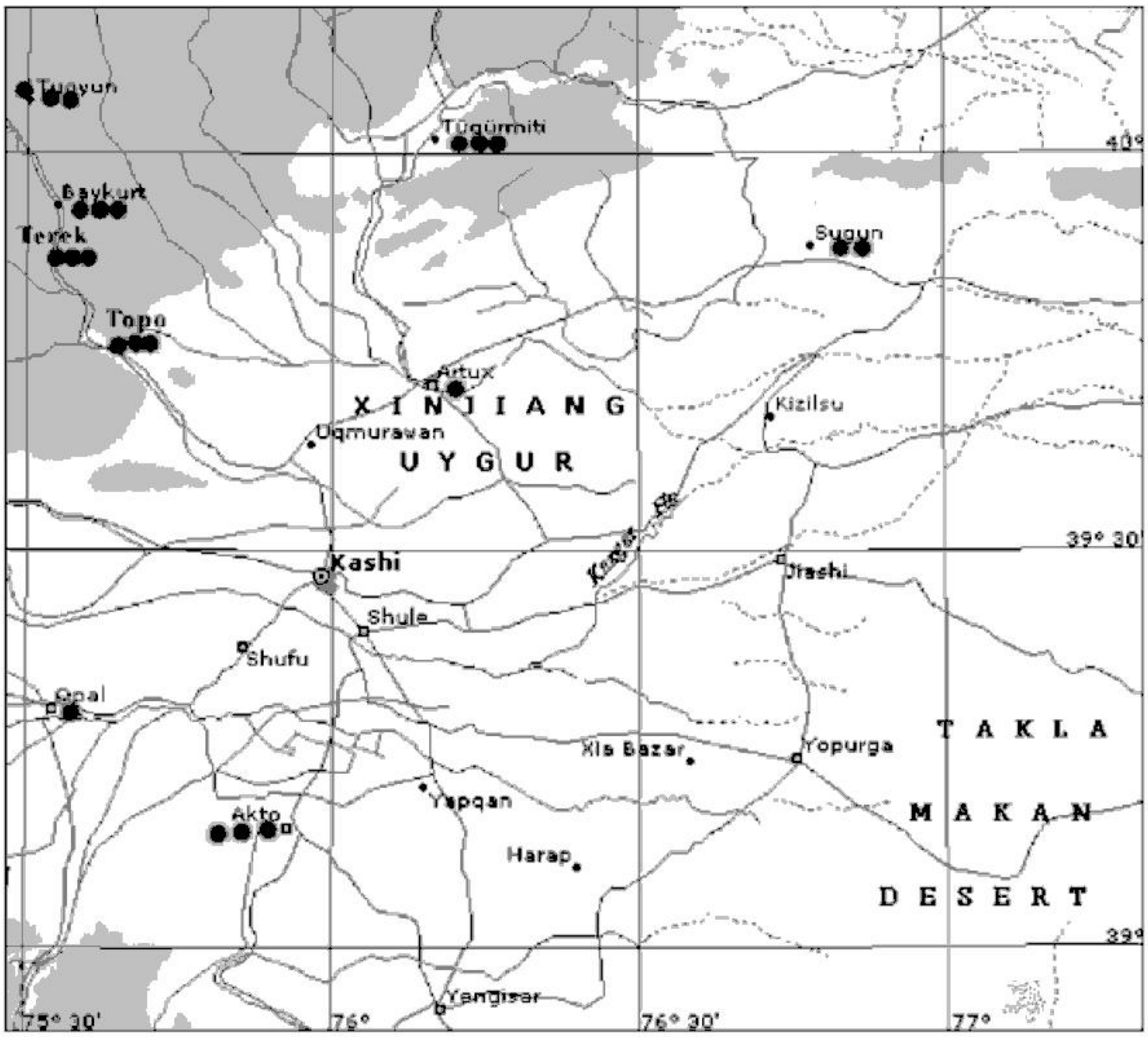

Figure 57. Settlements with Kyrgyz Population Near Kashgar

Number of points means the approximate share of Kyrgyz population in individual settlements: • Kyrgyz population in minority, • • • settlements with predominance of Kyrgyz population. Map: <www.expedia.com>, own marking the Kyrgyz settlement according to the respondents from Ulugqat [uluchat].

7.2.2. Kyrgyz from Tarbagatai

Another group of the Kyrgyz is living in Uyghur Autonomous Region, in Tachen (cities Tachen / Chuguchak and Emin) district near Chinese – Kazakhs border. They use to be named as Kyrgyz from *Tarbagatai* or also Buddhist. These Kyrgyz create in Tachen according to the official data 0.8 % and in Emin 0.2 % from total number of ethnically very diverse population. The total number of the Kyrgyz in Tarbagatai in the Tachen district is 1,870 persons. 3 families are living in Aakchi, more than 20 families in Karachilik, 100 persons in Jaks, 100 persons in Chuparagashchu, 70–80 persons in Uz unagashch, 100-200 persons in Pozydak (Bozdak), 300 persons in Chagychi (Aks) and 500-600 persons in Oitiailou.

We have very little information about the history of this ethnic group, there is kept a tradition entirely based on the word of mouth that the

Kyrgyz came before more than 300 years to this area from the Ala-Too region.

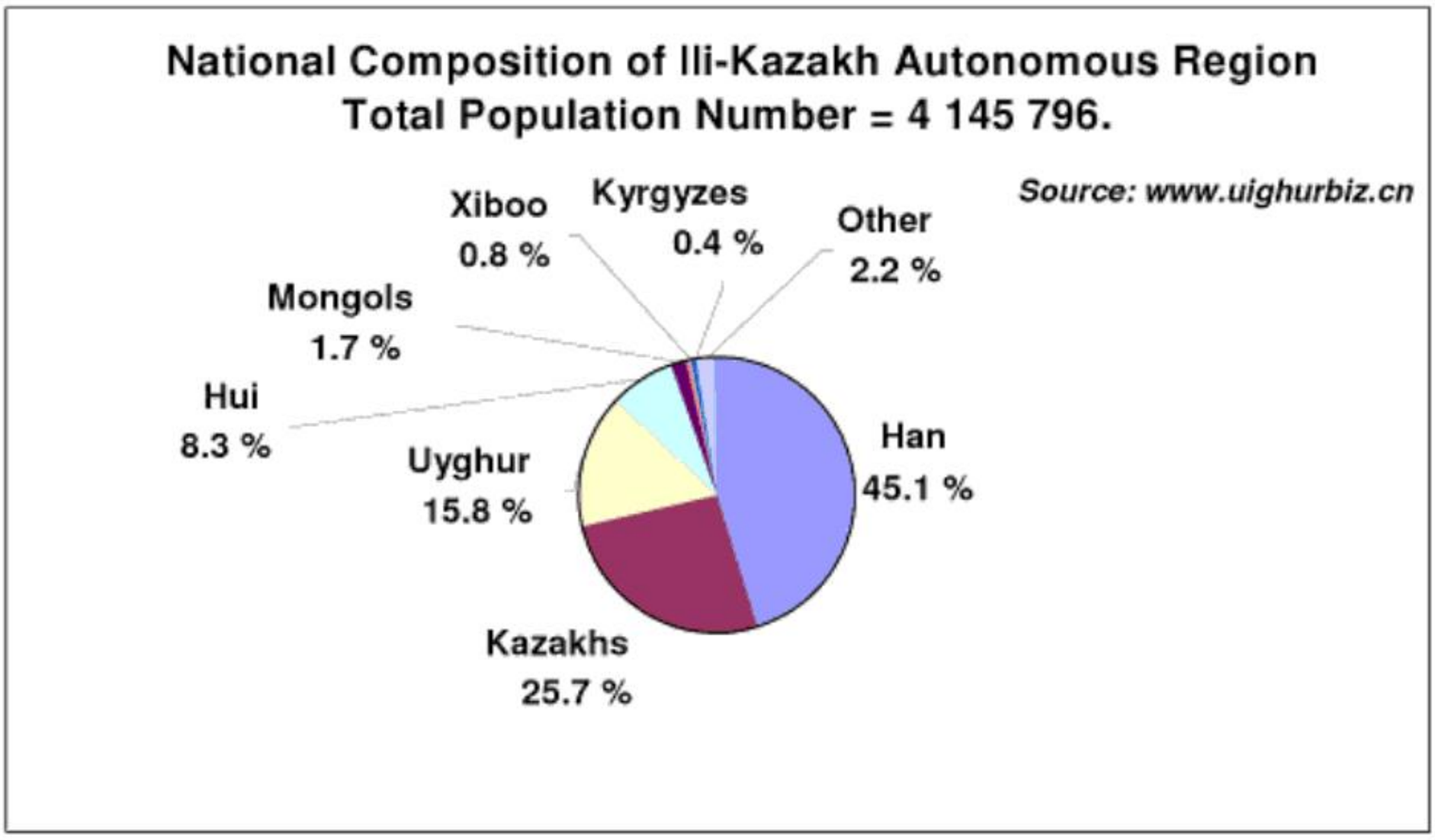

Chart 6. National Composition of Ili-Kazakh Autonomous District (2005).

One Kyrgyz that lives in the Ili-Kazakh autonomous district in the Pozydak (Bozdak) village today, mentioned that till the half of 20th century, the Kyrgyz lived only in Orchochar in the total number of approximately 400 families. After the Chinese purge on 25 August 1962 (see p. 175), the Kazakhs started to run away into the Soviet Union on a mass scale. They left not only unpeopled houses, but some left also their families or children in China. After the Kazakhs leaving, there started to move on these places the Kyrgyz from Orchochar, where stayed only roughly 20 families.

The Kyrgyz lived together with Mongols in Orchochar, but in a strongly subordinated position – property of land was mainly at Mongols that hired it to the Kyrgyz. The Mongols forced the Kyrgyz to convert to Buddhism – when there lived 300 families up to 19th century only 30 remained Muslim.

The force to convert to Buddhism was also in a relatively not far time – Ken Zakyn (50 years old) from Chal village (not far from Aks) remembers that the Mongols forced his parents to accept Buddhism and converted from Muslim faith, what they made under the force. Ancestors of Ken Zakyn have mostly the Mongol names, only father and grandfather have Kyrgyz names: Tanyzbaj (father) → Kokoj (grandfather) → Chazynbaty → Mukurtaj → Meerman → Saarman.

The Kyrgyz tried to gain an independent position with help of Chinese government. According to the information of Ktan, who lives in Tacheng

and is interested in Kyrgyz history, a representative of the Kyrgyz from Tarbagatai, named Karash, went to Peking in 1833 to obtain a confirmation concerning the independence of the Kyrgyz from the Mongols. He really obtained this document, but when he came back to home, he met the Mongols that used his hobby in Vodka drinking and made him drunk. From the document, they removed the seal, so the Kyrgyz dependence on the Mongols continued.

Approximately 100 families in Pozydak are living today, 30 of them are Kyrgyz. From the religious point of view, the Kyrgyz families are often mixed – one of the couple is Buddhist, one Muslim.

The main religion of the local Kyrgyz is Buddhism that they probably accepted in the half of 19th century. But the Kyrgyz, which are often saying about themselves, they are Buddhists, in the absolute majority of cases do not make the Buddhist rituals and practically do not differ from the Kyrgyz-Muslims. The religion is passed similarly as the ethnical affiliation – by father. But also mother interfere into the ceremonies related with a bird of the child, and therefore is possible to see that in a family that accounts oneself as Buddhist, is made a circumcision of boys, similarly like at the Muslims. The Muslim Kyrgyz are in minority in this area.

The local Kyrgyz that are Buddhists adore as the highest representative the *Panchen Lama* (on the contrary to Gelugpa members that adore the *Dalai Lama* as the highest representative; *Panchen Lama* in Gelugpa order stays on the second place).

But on the homemade altars is displayed the 10th *Panchen Lama*, which died already in 1989. The problems occurred with his successor, because the Chinese administration did not agree with the incarnation that determined *Dalai Lama;* the administration presented an own *Panchen Lama*. The local Kyrgyz are therefore solving this sensitive (from political point of view) conflict by displaying the previous incarnation.

Figure 58. Homemade Altar With 10th Panchen Lama. Pozydak, 2008.

Marriages among the Buddhists and Muslims were common at the Kyrgyz, but only within this ethnical group. In the contrary, there was not possible to get married inside one lineage. Under the Kyrgyz from Tarbagatai, there are Sarybagysh, Monduz, Baryn, Sart, Najman, Kitaj, Kerej, Kalmak, and Chotaj lineages.[295]

The Kyrgyz cemeteries in this area are mostly common both for Muslims and Buddhists. Also the payment of kalym is typical for the Kyrgyz as such, regardless if they are Buddhists or Muslims.

Almost none from the local Kyrgyz speaks Kyrgyz, but the absolute majority uses the Kazakhs. One of the reasons is that the education is only in Kazakhs language here. In despite of using the same language, there is relatively sharp ethnical border between the local Kazakhs and Kyrgyz, and both groups are very good aware of this border.

The knowledge of own ancestors up to the seventh generation is very weak at the Kyrgyz from Tarbagatai. Kitepbaj from Tacheng mentioned the whole *dzheti-ata*, but he is interested in history of local Kyrgyz and wrote a book about them. The Mongol origin of all names is apparent from the list of his ancestors, except his father: 1. Doot → 2. Daut → 3. Daupen → 4. Mangyn → 5. Merem → 6. Senbej → 7. Kijka → 8. Kitepbaj (Ktan).

The influence of Mongol population is apparent not only in case of the names, but also in case of physiognomy of some local Kyrgyz (at first sight, there is apparent e.g. wider face). The Mongol population lives in these parts of China in own autonomous districts, neighbouring with Ili-Kazakhs autonomous district: Baingolen-Mongol (48 thousands of Mongols) and Bortala-Mongol autonomous district (27 thousands of Mongols). Moreover, a part of Ili-Kazakhs autonomous district is also the Mongol autonomous district Choboksar.

Figure 59. Kyrgyz, Kazakh and Two Mongol Autonomous Districts in Xinjiang Uyghur Autonomous Region (China)

[295] ČERTYKOV, M. A. *Tarbagatajskie Kyrgyzy* [online]. Centralnoaziatskij istoričeskij server, 2005 [cit. 15. 11. 2006]. Available from: <http://www.kyrgyz.ru/?page=297>.

The houses of Kyrgyz from Tarbagatai that are living in village have mostly two rooms with brick floor and the cattle barns are located separately from residential house. In the first room, there use to be a raised area and small low table for the food, the second room use to be equipped differently – chairs or seats use to be around the table.

The Kyrgyz are often eating bred, butter and salty tea with milk and butter. Culinary curiosity of the Kyrgyz in Pozydak is the cooked "bred".

Figure 60, 61, 62, 63. Pozydak and Chal, 2007.

Figure 64, 65, 66, 67. Chal and Pozydak, 2007.

7.2.3. Relationships of Chinese and Kyrgyz Kyrgyz

After the deterioration of Soviet-Chinese relationships and closing the border, all contacts between the Kyrgyz on both sides of the border (also with family relationships) were fully interrupted. It was even very dangerous to receive any postal shipments from the relatives on another side of the border in certain periods of time. The respondents in Autonomous Region Kizilsu mentioned that they were on the run to China from Soviet Union during the World War II. When Mao installed hard dictatorship after its end, there were checked in detail all activities in personal life. When a letter came from relatives from USSR, they had to take it, do not open and to burn it to be clear that they are not interested in such contacts. If they would not agree with this theatre, they would be arrested.

Although the life of Chinese inhabitants was significantly improved, concerning the state impacts into the life of both families and individuals, these impacts are still very strong. As a small example, there may be mentioned the evaluation of quality of family life of Kyrgyz from Tarbagatai – this is evaluated by a special commission and the exemplary families receive a table with appreciation that is put in the homes on a special place.

After the travelling simplification of the Kyrgyz into China at present time (but it is still requested the visa with invitation or from a travel office), they started to visit the relatives that they did not meet for some tenth of years or about which they have only heard.

With the development of visits in China, there started also the business contacts. So called "back-up non legal migration" appeared more

and more in the last years. Due to the lack of ready money at the Kyrgyz, the businesses were paid in advance. The Kyrgyz come to the Uyghur Autonomous Region and offer certain type of barter trade, e.g. the products from non-ferrous materials. The Chinese or Uyghur contractors agree with transfer of goods that should be sold in Kyrgyzstan, but they keep some persons as hostages, and are revoking them the passports. One from the group comes back to Kyrgyzstan, but if he is not successful in selling the goods, the Chinese contractors transfer the hostages from the border region Topo to Kashgar or Artush, to be not able to escape under cooperation with the border control. If the amount is not paid within a certain timeframe, the male hostages are serving as workers and the women are forced to prostitution. The possible escape and announcement of loosing the documents are often problematic, because the police may accuse these persons from non legal migration what could be followed by arresting too. Then the only solution of this situation is transport by truck drivers that use to sew up these persons into the rice sack or to hidden they into the boxes and are transporting them from China to Kyrgyzstan.[296]

7.3. Tajikistan

The Kyrgyz population (the total number is estimated to 70,000 persons) could be found in Tajikistan mainly in two districts (rayons) – mostly in the district of Zhergetal and Murgab, what are centres of Kyrgyz settlement – and in the rayon of Shaartuz and Yavan too. A small number of the Kyrgyz is living also in the northwest of country in the cities Isfara, Shaartuz and Gissar.

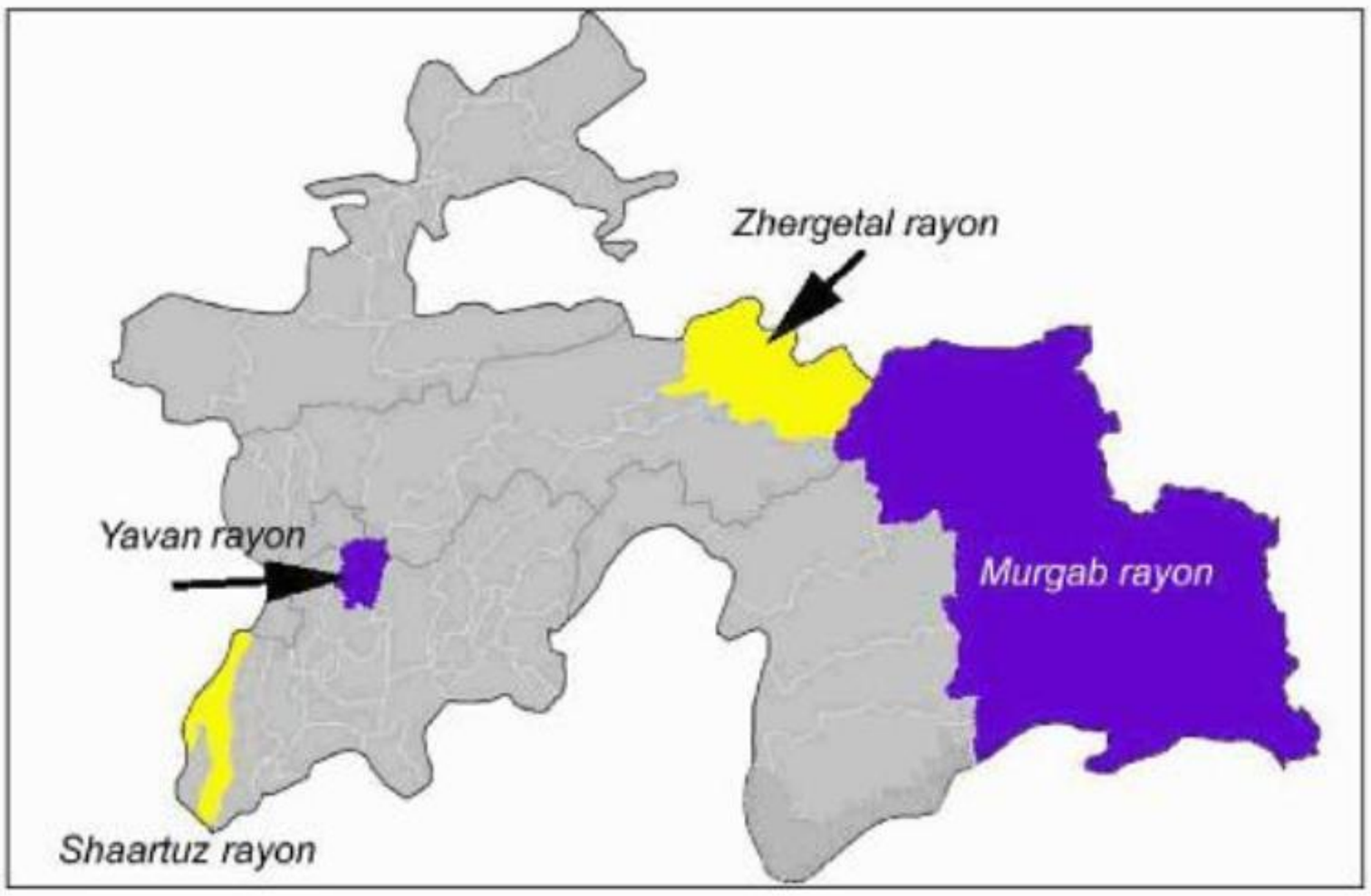

Figure 68. Tajik Districts with the Kyrgyz Minority

[296] BATILOV, A. Nelegaľnaja migracija v Kyrgyzskoj respublike. In: *Migracija i opyt vzaimodejstvija regionov po usileniju etnopolitičeskoj stabiľnosti v Evrazii*. Novosibirsk: Vostok-Vostok, 2002. p. 145–146.

The Kyrgyz on territory of today's Tajikistan are mostly the original population that is a minority in another state only because of setting out the border of republic in 1920s.

The Tajik Kyrgyz are mostly relatives of the Kyrgyz from the rayon of Lejlek, Chon-Alay, Kadam-Zhay and Batken in the southern Kyrgyzstan. In the villages, where the Kyrgyz are living, are Kyrgyz schools, to which use to be sent the teachers from Kyrgyzstan. The Kyrgyz schoolbooks, newspapers and journals are not printed in Tajikistan and they are imported from Kyrgyzstan.

In the areas with Kyrgyz population is also typical the pastoral breeding, mainly sheep farming. Many Tajik Kyrgyz emigrated in 1990s to Kyrgyzstan (mainly to the Chuy Province on the north of Kyrgyzstan), but big part of them came back after few years.

7.3.1. Karategin – Rayon of Zhergatal

The number of Kyrgyz living in Karategin[297] (in the valley of Surkhob river) reaches approximately 50,000 persons.

Figure 69. Watercourse of Surkhob River (Vakhsh, Surkhob, Kyzylsu)

The district city Zhergatal (Dzhirgatal, Dzhergatal) is located in the area of Garm, not far from the border with Kyrgyzstan. The name of the city should be derived from the Kyrgyz *zherge tal* (line of trees – line of poplars, willows...). The number of Kyrgyz in the district (rayon) is, according to the estimation of local people, approximately 70 % from the total number of inhabitants (remaining part are the Tajiks that are bilingual in this area). The Kyrgyz are using their native language and by far not all command the Tajik language.

[297] Historical name of one part of Emirate Bukhara.

The data available about the Kyrgyz from Karategin are from the end of 19th century and were reported by Capitan B. L. Grombchevskij (later promoted to lieutenant colonel), which travelled through this area in the end of 19th century (1889-1890).

The area of Karategin is something like prolongation of the valley of Alay and it is located on both sides of the Surch-Oba River (i.e. Red river). The population are partially Kyrgyz and partially Tajiks. The Tajiks from eastern Karategin that took over the Kyrgyz habits are living in houses and in the villages only during the winter, in the summer, they are living a nomadic way of life in mountains, where they are grazing their cattle. Karategin is a poor place, but it has enough of suitable land for cropping and also rich pastures on the northern hillsides of the Peter the Big Mountains.

Concerning the animals, we have seen only wolfs, foxes, martens, marmots and hares in Karategin. From edible birds only the black grouse. But very often are eagles here and the local people speak about their skills and quick-wittedness.[298]

A. Stein mentions the Kyrgyz from Karategin in his short expedition report. He found interesting how the *old Kyrgyz raiders are gradually pushed out from this area by the settled Tajiks.*[299]

Still today, because of mountain character of the area, the only source of living of majority of population is the cattle grazing and small faming. The herdsmen are leaving to summer pastures (*dzajlo*) in May and are coming back to village, depending on the weather, on break of September and October.

Because the herdsmen are going still to the same place every year, some people established here the buildings with fix foundations. Except these buildings, there are also the yurts on *dzajlo*. Some of the used yurts are remains of humanitarian help that came from Kazakhstan twelve years ago after the destructive earthquake.

The Kyrgyz in this area do not have such a relation to the yurts as on another places in Kyrgyzstan. The yurts are plain, without ostentatious decorations, only rarely is the yurt wrapped by a decorative cloth. The yurts are standing on fix foundations and they are built on the same place every year. They are not particular on white appearance and material of any colour is used in case of the damage. If the yurt is not more usable, they must bring a new from Kyrgyzstan, because the local producer is dead.

The Tajiks, except this area, do not use the yurts anywhere. For the first time, they started to use them after the earthquake in 1949, when the yurts were transported here from Kyrgyzstan. The Kyrgyz have used them in this area earlier, but it were small yurts. Only after the transport of big yurts from Kyrgyzstan, also the Tajiks started to use the yurts commonly.

---

[298] *Doklad kapitana B. L.Grombčevskogo o putešestvii v 1889–1890 gg.* [online]. Vikiznanie, 2005 [cit. 18. 9. 2008]. Available from: <www.wikiznanie.ru/ru-wz/index.php/Каратегин>.

[299] STEIN, A. Expedition in Central Asia. *The Geographical Journal*, Vol. 47, No. 5, 1916, p. 361.

The Kyrgyz in this area are not wearing as the Tajiks and all Kyrgyz women are wearing trousers under the dress as the Tajik women. Typical for them are two plaits connected with beads and green strip on the eyebrow painted with local grass *osmo*.

Inhabitants of one village are always living in one *djajlo*. Djajlos are divided according to the kishlaks (villages) and the ethnical affiliation does not play any role in this case. The inhabitants of villages refuse any signs of intolerance between the Kyrgyz and Tajiks. They judge the co-existence as absolutely harmonic and they do not make any differences.

Quite common are mixed marriages, when the origin of a child is derived from the origin of father. One of the reasons, why they always come back on the same place every year is that there are mines on some places from the times of Tajik civil war.

To *djajlo* are coming only the women staying there for the whole time. About the animals takes care the herdsman that lives with them in *djajlo*. He has its own house or yurt near the pen, in which are all the animals from village (mainly sheep and cows). The herdsman takes care about all the animals from one village. He is paid either in kind (2 kg of potatoes and one sheep per month), or in money (50 dirams per piece[300]) for his job.

The horses are utilised only as a mean of transport, therefore no kumys is made in *djajlo*. Very expanded is the breeding of donkeys.

The women in *djajlo* are cooking together, every day in front of another yurt. The meal is prepared in earthen oven (*ochok* or *tandyr*/*tandr*) that stays in front of every yurt. Often are cooked *plov*, *manty*, *shish* (cooked lungs), *shalam bed* (mush from flour, butter, sugar) and backed *lepjoshky*. The women also prepare the winter food supplies in *djajlo*.

The favourite *kurut* is prepared in such a way that they pour *ajran* (yoghurt) into a bag and let it one week in a river in prepared stone ring that is covered by wood. The resulting substance (*doch*) is cooked under permanent mixing in *kazan* for three to four hours. White balls (*kurut*) are made from the prepared substance (*chaka*) and they are dried on the sun. They also make the reserves of butter and cheese (*pish tach*).

The men are coming to *djajlo* once a week to rest for one day; otherwise they are taking care about their farms in the village, where they are growing the fruits and vegetable (that are sold on market) and many of them are keeping bees too. Except sugar, oil and flour that have to be bought, the local people are self-sufficient.

Many people are also active in the trade with narcotics – because they know mountain terrain, they are used for drug smuggling to Kyrgyzstan.

[300] Approximately 0.15 USD (2008).

Many see positive the USSR era (*...formerly, here were many more djajlos*). After the kolkhoz disintegration, the land was distributed according to the number of children in the family.[301]

7.3.2. Pamir – Gorno-Badakhshan Autonomous Province, Murgab

After one comes out from that land, then, after three days of journey to that side of sunrise, one goes still up, till he comes to a very high mountain, about which is said that it is the highest mountain of the world. Between two mountains, there is a beautiful plain, there flows a marvellous river, there are very good pastures. When they bring a horse or an ill or any other neat ox to here to pasture, it gains weight and gets well within ten days. There are many wild animals here; we will find here cattle with big horns, up to six spans long or four or three at least. They are making bowls from them and another products and the herdsmen are using those horns for closing their homes. Through that plain that is named Pamir, one travels for twelve days and on that road, there is only a wasteland, and there is no human dwelling. Therefore everyone, who goes here, must take a food with him. Due to big cold and very high altitude, there is no bird to see – also due to the fact that they do not have any pasture here. When they ignite the fire, it is not in flame due to the cold, and there is not possible to make a food on it.

Marco Polo, Million, Chap. XXXVII

Figure 70. Pamir

In spite of these very rigorous conditions that describes Marco Polo, the people occupied with pastoral farming started to settle in Pamir. We can divide the settlement of Pamir (which biggest part includes the Tajik area of Gorno-Badakhshan) by the Kyrgyz population into several phases:

The Kyrgyz lived in Pamir firstly in the eastern part in the mountain ridge named Sary-Kol. According to some historical information, there is mentioned that the Kyrgyz lived in Pamir since the 12th century, but there are missing reliable sources for this statement.

---

[301] KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol. (HODULÁKOVÁ, A.) *Lidé z hor a lidé z pouští: Tádžikistán a Turkmenistán. Střípky kulturních proměn Střední Asie*. Praha: Univerzita Karlova, 2007.

More significant settlement of the eastern Pamir (present territory of Tajik Gorno-Badakhshan Autonomous Province and Sary-Kol mountain ridge – territory on today's Chinese and Tajikistan border) by the Kyrgyz population starts since second half of 16th century. When the Emir of Bukhara, Bukharadin Abdullah-khan, occupied Badakhshan, Shugnan and Rushan at that time, the local Kyrgyz kept their independency and Abdulla-khan enabled them to utilise the eastern Pamir. This event mentions also the Persian historian Háfiz-i Tanysh Bukhari (Хафиз-и Таныш Бухари).

In 1575, when the Kyrgyz troops that had a habit to plunder and shed blood, recognised that the Abdullah-khan troops are far away, attacked by him controlled areas. The troop came out from Karategin, invaded into Gissar and came to Dech-i nau (Denau). They came back via the same route, from where they arrived.[302]

Another nation that gained control over Pamir, were the Kalmyks (named also Djungars) that occupied firstly the Ili area in the beginning of 17th century (today's People Republic China, near the city of Kuldja/Кульджа/Yining). The Kalmyks gained gradually the control over another territory – Eastern Turkestan and Tian Shan. The Kalmyk/Djungar khan Galdan comes from the Eastern Turkestan in the second half of 17th century and seizes Pamir. Under his rule (1671–1696), the Kyrgyz were highly repressed; nevertheless they kept their peculiarity. These events mention the national legends – e.g. Khan Shyrdak (see *Stories from Ran Kul*, p. 204).

Another Kalmyk and Djungar lineages come to eastern Pamir in the beginning of 18th century. They are ethnically near to the Mongolians. There begins a big period of fights between the Kyrgyz and Kalmyk lineages that are ending by expulsion of Kalmyks to Eastern Turkestan. But this final expulsion was primarily caused by disintegration of the Djungar Khanate and its conquering by Chinese in 1759–1760.

After the departure of Kalmyk lineages from the eastern Pamir, the Kyrgyz lineages are settling quite whole Pamir and they are reaching up to Afghan Hindu Kush. The number of Pamir Kyrgyz grows relatively quickly – their number in 18th century was around 20,000; in 19th century 35,000 and in 20th century 85,000 persons.[303]

When there came a military unit under the command of B. L. Grombchevskij into the Pamir area for the first time in 1892 for the purpose of establishing the Russia administration, it counted roughly 200 dwellings of nomads, what were less than 2,000 men. This information had to be considerably revised soon and according to the more accurate

---

[302] SALAHETDINOVA, M. A. *Svedenija o kirgizah v „Abdullah-name" Hafiz-i Tanysha.* AN KirgSSR, 1960. In: Centralʹnoaziatskij istoričeskij server, 1999–2007 [cit. 29. 9. 2008]. Available from: < http://www.kyrgyz.ru/?page=152>.

[303] KUBATOV, E. *Afganskie kirgizy* [online]. Vatanym, 2005 [cit. 29. 9. 2008]. Available from: <http://vatanym.ru/?an=vs107_7>.

calculations, more than 5 times greater number of Kyrgyz lived in this area.

The Kyrgyz lived in yurts; alternatively they used stone huts during high frosts, built on places protected against wind. They had the winter food reserves mainly from dried cheese or flour that they acquired from the Chinese or Tajiks in exchange for cattle. The Kyrgyz nomad in Pamir area bred usually some yaks, sheep, bulls and cows, two to three camels and sometimes a horse too.

According to Tagejev[304] data from 1897, the nomadic Kyrgyz in Pamir (if there are not included the vassal khanates) formed an absolute majority of population, whilst the number of Pamir Tajiks was very low and it were mainly the refugees from the Afghans from Wakhan, Shugnan and Roshan living in the most inaccessible mountain areas.

Whilst the Pamir Tajiks were occupied by birds and wild animals hunting by using the most simple tools, or they hunted only with bare hands, the Kyrgyz used to hunting much more perfect weapons that they gained on markets in exchange for their goods.

Figure 71. Pamir Kyrgyz – 1897. Source: «Нива», 1897, №38.
From: <news.ferghana.ru/photos/2007_07/kyrgyzniva.jpg>.

[304] TAGEJEV, B. L. Pamirskie Kirgizy. *«Нива»*, 1897, №38, p. 895–902.

But the Pamir Kyrgyz were mainly herdsmen, who (similar as on the territory of today's Kyrgyzstan) had their pastures partitioned according to the lineages. But these pastures were not fully stabile, because there were many disputed among the individual lineages – if somebody gained a quality pastures, he had to fight for them immediately.

From this reason, the Kyrgyz from this area moved to the Alay area (today's southern Kyrgyzstan), to Kashgar (China) and Garm (Karategin – in Surkhob river valley). The deployment of individual lineages on the break of 19th and 20th century was following:[305]

Lineage	Summer Pastures	Winter Pastures
Sary-tejit	From Ak-su river (Murgab) to Tuguz Bulak	Oguz-agul in Rang kul
Kochkor-tejit	Shatput valley (along Kara-suu river to Ak Zhilga)	Kosh Agyz
Gydyrsha	Ak-Bajtal and Alichur	Murgab and Rang kul coast
Zamanandar	Shatput, Zor-Börluk, Mukur- Börluk, Zhol-Börluk	Sary-zhylga, Yran-Kul, Kul, Kosh-ötök, Körpöbaj-ötök, Kyr ötök
Chegytyr, Chogorok-tejit	Kara-Turuk	Terek-Otun and Rang kul valley
Olzhochu	along Ak-Bajtal river	Sary-Zhylga
Kesekter	Kyzyl-Rabat	Ak-Suu and part of Toktomush in Kosh-Agyl
Najman, Kypchak	Orto-Bel, Zhogorku Tagarma, Kyjak-Bashi Mozhu, Bulunkul	Muk-Suu and Gezi area

Murgab

The number of Kyrgyz in the Murgab rayon reaches around 15,000 persons. The Tajik Kyrgyz living near the border with Kyrgyzstan are keeping very intensive relationships with the Kyrgyz in Kyrgyzstan – the young people are studying the universities both in Osh and Bishkek, they are travelling to Kyrgyzstan for business and also for example to hospitals.

The Murgab area is, because of extremely rigorous conditions (the city itself is located in the altitude of 3,576 m), another Tajikistan territory, where the pastoral life plays an important role. It is not possible to raise quite anything in these conditions; therefore the only way of living is the pastoral cattle breeding. The number of Kyrgyz and Tajiks is approximately balanced in this area. The area centre, Murgab, is located on the way from Khorog (Khorugh, Хорог, Хоруғ) to Kyrgyzstan and further to China.

[305] SAPARBAEV, A., TEMIRKULOV, K. *Pamir Kyrgyzdary*. Oš, 2003.

In the last years, the touristic centre became mainly Khorog (capitol of this autonomous province), but also Murgab tries to take advantage of the tourism. Some organisations and agencies are active in the city and they are serving to the tourists. Some Murgab inhabitants seized the opportunity and offer their services to the tourists individually. The traditional Kyrgyz way of life became a business article.[306]

Karakul

This village in the Murgab rayon is quite fully depending on the pastoral cattle breeding, mainly on the sheep and yaks breeding. The village is settled by the Kyrgyz that came to here around 1935, mainly from China (Marju). Till 1935, there was no village here, only after the arrival of few Kyrgyz families originated a stable settlement. The first houses started to be built in the beginning of 1940s, during the World War II. There was even no mosque in the Soviet times and earlier; it was built after the year 2000. It was not allowed to celebrate the religious feasts (*Orozo Ait*, *Kurman Ait*) in the times of Soviet Union (same as on other places) – as sanction was the lost of working position – in kolkhoz.

Figure 72. Mosque in Karakul
Photo: Petr Kokaisl, 2007

[306] KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol. *c.d.*

The inhabitants of Karakul are speaking pure Kyrgyz (it is taught also in the local elementary school) without considerable Tajik accent. The Kyrgyz of Karakul belong in majority to the Najman lineage, partially also to the Kypchak, Tejit, Kydrsha lineages. Up to today, it is known the separation into two groups – the local Kyrgyz and "Chinese" Kyrgyz that came to Karakul before the World War II (in 1935).

For the Kyrgyz in Karakul is binding majority of habits common for another Kyrgyz too – e.g. payment for the bride *kalym* (30 rams on average, 30,000 soms[307] and 3 yaks – each for around 15,000 soms, awareness of lineage membership; but there is absolutely missing the awareness of common mythic ancestor Manas (although this tradition is relatively strongly developed at the Kyrgyz in China too). According to the respondent Dosbaj from the Najman lineage that named his seven ancestors (*dzheti ata*), it is clear that all these ancestors had the Kyrgyz names (Dosbaj → Mamek → Bekesh → Kokonbek → Dosboj → Musajar → Kudajar).

The altitude of approximately 4,000 m and with it related climatic conditions (summer with the temperatures not higher than 15 °C, winter with relatively small amount of snow and temperatures up to −45 °C) do not allow growing of any agricultural commodities, only the pastoral cattle breeding. The near salt lake Karakul could not be used for fishing. The pastures in the nearest village neighbourhood are surely not sufficient for all animals, and therefore it is necessary to migrate to summer pastures (*djajlos*). The migration, on which participates whole family, starts in the half of June and lasts, according to the weather, till the end of September/beginning of October.

The local Kyrgyz are converting their production into money either in Murgab, or in the neighbouring Kyrgyzstan (here more the partially treated raw materials – leather, fur). The actual situation is seen as better, as far worst period of time were considered the years immediately after the USSR disintegration and after the disintegration of local kolkhoz. One of the village inhabitants named already in 2007 two worst things in his live just the Soviet Union disintegration and then the disintegration of local kolkhoz. Animals and property of the kolkhoz were distributed not only among the kolkhoz members, but also among all village inhabitants, but not proportionally. Whilst the members of kolkhoz get five pieces of cattle, the teachers and public servants had the right only to one piece.

Despite the improving situation, the monthly salary of public servants (teachers) is still very low – approximately 30 dollars. Two families in the village are making some extra money by tourists' accommodation, but they come very rarely. The reasons are bad infrastructure and also missing

[307] 1 dollar = ca 36 soms / 1 Euro = ca 52 soms (2008)

regular connection both with Kyrgyzstan (very bad route through Sary Tash to Osh), and with Murgab.

Rang Kul

Map 2. Rang Kul – satellite photo

Rang kul is purely Kyrgyz village not far from a lake of the same name and near the border with China. The name should mean *Beautiful Lake*, but the word *Rang* is not in actual Kyrgyz language.

Figure 73. Rang Kul Lake

The origin of local Kyrgyz is not fully obvious and there exist three versions describing their arrival.

According to the first version, the ancestors of local Kyrgyz were nomads that did not keep the state borders during the migration – the borders were not marked out clearly. Then, when the borders started to be closed, there was not any possibility to depart to another place, and the nomads stayed on that side of border, where they just migrated.

According to the second version, the origin of local Kyrgyz ranges to the times of Genghis Khan. Many Kyrgyz run away in these times, to safe the life and one part reached the Rang Kul Lake.

According to the third version, the Kyrgyz came to Rang Kul in the time of Kokand khanate (1709–1876).

According to telling of local people, some historians consider the Kyrgyz settlement in Rang Kul much more older – the oldest settlement is, according to one group, from 7th century, according to another group from 8th – 10th century (this period should include also the time of mythic Manas), and according to others, the Pamir Kyrgyz lived in Rang Kul in the 12th century.

The local history teacher (60 years old) divides the Kyrgyz into three main groups:

- Ichkilik (Pamir Kyrgyz)
- Tushtuk (Kyrgyz in southern Kyrgyzstan)
- Arkalyk (Kyrgyz in northern Kyrgyzstan)

He regards for true and real Kyrgyz just the Pamir Kyrgyz, because the Kyrgyz in southern Kyrgyzstan are considerably influenced by Uzbeks, and those in the north by Russians.

The Pamir Kyrgyz have their leader that is living in Khorog – it is a translator, poet, chairman of Murgab district, and member of Tajik parliament Tojchijev Majrambek. He helps to solve the problems of Tajik Kyrgyz in relation to the Tajik government.

Approximately half of local Kyrgyz are descendants of the Kyrgyz that came from Kashgar, some (ca 20–30 %) came from Chon Alay in today's southern Kyrgyzstan and the rest considers itself as local.

After the question for their origin, almost all mentioned that they are local, but after naming their ancestors (dzheti-ata) appeared often that the ancestors (according to the names and lineages) come from Chinese Kashgar.

The village (kishlak) was built in the times of Soviet Union – the parents of teacher learned in yurts in 1930–33 and also the school was built in the soviet period. The houses started to build only after 1935, when then nomads were collectivised and settled. When the teacher was young, there were only six houses in the village.

The village was electrified in the times of Soviet Union, but after the USSR disintegration, the electricity delivery was interrupted. To be able to

hear radio or to watch TV, eventually to switch the light, the people are using small diesel generators that owns almost every family.

After the kolkhoz disintegration, there appeared problems with gaining the job. The pastoral farming is made only in few families. Who has smaller number of animals with which there is no worth to migrate, gives these animals to the herdsmen over the summer. Also fixed houses are built on the places for migration, because there is regularly going to these places.

Figure 74, 75. Djajlo Near Rang Kul (2008)

A mosque is in the kishlak, but according to the local people, for the Kyrgyz is typical more the religious lukewarmness, the *namaz* (regular daily Muslim praying) is prayed more exceptionally.

The marriages were formerly agreed only between the parents and a very high kalym was paid for the bride – 3 yaks, 30 rams and 30,000 Kyrgyz soms on average. Now, also the Kyrgyz president Rachmonov intervened in the matter of Kyrgyz marriage and energetically encouraged to pay lower kalym. Now, the maximal amount of kalym is given by a special law from 2007[308] that discusses also the number of killed cattle during the funerals and another social events. Kalym reaches now approximately one third of value – 1 yak, 10 rams and 10,000 soms. The wedding is mostly organised in the office (in *sachs*) and then follows the reception. The relatives (cousins) do not close the marriages amongst themselves.

The teacher considers as the most substantial changes in the life of local Kyrgyz just the matters relating with marriage and payment of kalym. He considers as positive the reduction of kalym, because its actual amount is acceptable, in contrast to the past. He thinks, at the same time, that the parents should not choose the bride and groom, but it should be a matter of the young people.

---

[308] Law concerning the arrangement of traditions and ceremonies– закон „Об упорядочении традиций и обрядов".

The teacher has his origin in the Tijit lineage and he knows by heart all the line of his ancestors up to lineage founder, what means 14 generations (ca since 1650):

Tijit → Sary Tijit → Ajdar → Djamanan → Telekmat → Djamantaj →
Mama Buka Kalmat
Kutan Kochkor (Rachmankul-khan ancestor– see p. 205)

→ Mamakje → Ajdar → Adje → Djusup → Pirmanbet → Saparbaj →

→ Ajdarali (history teacher) →
Talajbek ♂
Tagajbek ♂
Talantbek ♂
Abdysalam ♂
Alymkan ♀
Djyldyz ♀

Stories from Ran Kul

Although a long storytelling tradition exists at the Kyrgyz – not only the stories about heroism of mythic Manas that was told by *manaschi*, but also stories about heroic acts of lineage founders – it use to be very difficult to hear any story today. In some families, they will say directly that they are not telling any story, somewhere else they will remember some story that they have read in a book. Following two stories rely directly to Rang Kul and the local teacher told them.

Lost Treasure

Once long ago, there lived a very rich man in Rang Kul. His name was Kudajberdy. He made a business both with Chinese and Russians and he succeeded in amassing a great fortune. As a right Muslim, he was also preparing to pilgrimage to Mecca. But such a journey was full of danger and some pilgrims often did not come back. Therefore he hid his gold and another treasures on a safety place that he showed only to his five years old son. Thus, Kudajberdy set out for the journey to Mecca, but he came not back to home. All were searching for the hidden wealth, but even his son did not find the treasure. He was not able to remember the hiding place not for all tea in China. Later, there came Russians to Rang Kul to try to find the treasure, but it was waste of energy.

Devoted Dog

It was very long time ago, when one happy family lived in Rang Kul – a hunter with his wife and son. When wars broken up among individual lineages, the family run to the mountains, where it started to live happy life again. But in some time, the happiness started to disappear, the woman even stopped to wash the dress of her husband and he had a strange feeling. He pretended to set out to the hunt, but he came back in secret and he saw that another man comes to his wife. It was not a chance, the boyfriend used to go every day to his wife. Thus, the hunter decided to kill his wife. When he started to beat the wife, her boyfriend came into the house and wanted to help her. At that moment, the

hunter's dog sprung on the boyfriend and bit his hand. For the hunter, it was then easy to kill both the people and stayed alone with his son. Therefore people say–*you can trust the dog more than the wife.*

In an alternative version about the devoted dog, the story is situated into the time of Kalmyk domination.

It was very long time ago, there lived one very rich khan Shyrdak, who had a very beautiful wife that he loved very much and gave her various foods from ram's fat. He had a devoted horse, pistol and two dogs – Dangyt and Mangyt.

When he used to go to pasture the flock of his sheep, one from Kalmyk heads used to visit his wife. One day, this head decide to kill the khan Shyrdak and run away with his wife. But the khan Shyrdak found out about it, he let his flock and house, took his wife to the horse and wanted to run away. But the Kalmyk caught them up and khan Shyrdak want to shoot them by his pistol. However, his wife took out the bullets from it on the way and therefore there started the heat-to-head battle. The Kalmyk knocked him down, the khan fell from the horse and his wife helped to the Kalmyk. The Kalmyk head want to kill the khan by knife, but khan shouts the dogs for help, the come and start to tear the Kalmyk. The khan succeeds to gain the rival's knife and kills both his wife and Kalmyk. He mounted the horse and said: *better is to trust the dog that the own wife* and *wife is murderer, dog is friend.*

7.4. Afghanistan

Approximately 5,500 Kyrgyz families are living in Afghanistan (ca. 30,000 persons). This number guarantees them one representative in the Afghan legislative assembly. The Afghan Kyrgyz are living mostly in very distant and inaccessible regions, with very bad conditions for farming (Wakhan Corridor – in Badakhshan province).

In 1930s, because of civilian war in the Central Asia, a group of Pamir Kyrgyz with header Rachmankul-khan resettled to Afghanistan. These Kyrgyz settled in the Wakhan Corridor. To the Rachmankul-khan lineage belonged hereditarily pastures and houses in the Eastern (Chinese) Turkestan, relatively far to the east (about the Ürümchi / Urumqi level). Big number of members of the Rachmankul-khan lineage (also Rachmankul-khan itself) spent some years at these Kyrgyz (on the Chinese territory) after the running away from Soviet Union in 1920s. The 1920s could be regarded as start the Kyrgyz settlement of Pamir. The Rachmankul-khan, as owner of many thousand cattle flocks became one of the richest local Afghani heads.

The Afghani king Muhammad Zahir Shah granted all possible help to the Kyrgyz – the Kyrgyz must not to serve in the Afghani army and they gained a status of nation that guards the state border, same as the official border guards. Also the bred animals tax (tithe) was cancelled under his rule. The king family granted the title *Pasbani Pamir* – Guard of Pamir to the Kyrgyz head Rachmankul-khan for his merit at the guard of north-eastern border of the country.

Since the revolution in 1973, when there was declared republic, the situation of Afghani Kyrgyz started to get considerably worse – the former

king's favourite Rachmankul-khan had much more worse relationships with new regime. When the initiators of this revolution were removed by another revolution in 1978 ("April Revolution"), the situation in Afghanistan became still more worse, the instability was deepened also by interference of United States and later of Soviet Union too. Therefore Rachmankul-khan is taking the Wakhan Kyrgyz to northern Kashmir in this year. During this movement, the Kyrgyz lost a big number of cattle, part of the Kyrgyz became ill because of different climate and Rachmankul-khan turns to the USA government with request to enable the emigration to Alaska. This request stays without answer, but in March 1982, Turkey enabled the movement of these Kyrgyz to eastern Anatolia. Approximately 50 Kyrgyz families, with their head Abdurashid-khan, came back to Afghani Pamir. The Rachmankul-khan itself died in 1990 in Turkey.

But part of the Kyrgyz did not want to move from Pakistan to Turkey and came back to Afghanistan.

7.4.1. Afghani Kyrgyz

The Kyrgyz are living already for 200 years on the Small and Big Pamir territory. According to the information of the French specialist for Turkey, Rémi Dor[309], the Kyrgyz moved to here from the territory of today's Kyrgyzstan, concretely the Tejit and Kesek lineages. Firstly moved the Tejit lineage (18th century) to Pamir, which chosen the best pastures. It travelled through the Kyzyl-art mountain pass, Alay Valley and along the Ak-su River. They moved to the area of Sang on territory of today's Tajikistan in beginning of 19th century, to get out of the influence of Mohamed Ali that conquered the Karategin region in 1834.

The Kesek lineage crossed over Darvaza and Shugnan to Big Pamir and Alichur region. The Tejit lineage searched places in the end of 19th century, where could be less snow in winter and resettled into the Rang Kul and Small Pamir area.

Except the Tejit and Kesek lineages, there lived also the members of Kypchak and the Pamir lineages in Pamir. The Pamir lineage was fully independent till 1876, when they became part of Russia, but still they did not pay the land tax.

In 1880s, the living of Pamir Kyrgyz became worse in connection with competition between England and Russia in this area, when England tried to get Pamir under its influence. After creating the Wakhan Corridor, the population was divided (Tajiks and Kyrgyz) into two parts – one was part of Russia, the second fell under the Afghanistan administration.

---

[309] DOR, R. *Contribution à l'étude des Kirghiz du Pamir afghan*. Paris: Publications orientalistes de France, 1975.

Approximately 3,000 Kyrgyz lived in 1971 on the Afghanistan territory; majority of them lived in Small Pamir (Shahrani mentions the number 1,800 in Wakhan Corridor[310]). Mainly the Tejit lineage was in question, also few families from the Kesek lineage lived here, next, eight families from Kalmak and Najman lineages and two families from Kypchak lineage.

In the Big Pamir lived mainly the members of Kesek lineage and small lineages, related with the Kesek lineage, e.g. Kyzylajak, Zhikzhim or Mamachar. From demographic point of view, high child mortality was typical for these Kyrgyz, which cause was insufficient food, arm to essential nutrients and vitamins together with harsh climate. The high child mortality does not concern only the poor inhabitants, it was same at the rich people too.

It is possible to see some original cultural features at the Afghani Kyrgyz – e.g. in the yurt decoration, singing the songs, that are sung not only during the feasts, but also in case of dead. At that time, there are hired the famed singers that are singing the funeral songs *koshok*. Also in today's Kyrgyzstan are sung the funeral songs *koshok* during the funeral, but they are sung by relatives of the deceased, whilst in Afghanistan are hired strange people that usually belong among the poor people. The rich people considered the public demonstration of own art of singing as disgrace, and therefore sang the destitute people.

Among the Pamir inhabitants, there is widespread playing of plays, mainly in the spring and in the summer. There are mainly the plays well known from today's Kyrgyzstan – Besh-tash, Ashyk-atmaj, Kürosh, Buka-tartysh, Arkan-tartysh.[311]

7.4.2. Wakhan

The Wakhan Corridor originated in the end of 19th century as buffer zone of two powers, Russia and Great Britain. The border was demarcated according to few agreements:

The first was closed in 1873 and related to the middle part along the Oxus (Amu Darya) River and to the east to Sary-Kul Lake.

The second agreement included the western part, from the Oxus River to the border with Iran.

The third agreement from 1895[312] demarcated the border to the east from the Sary-Kul Lake to the border with China.

---

[310] SHAHRANI, M. N. *The Kirghiz and Wakhi of Afghanistan: Adaptation to Closed Frontiers and War*. University of Washington Press, 2002 (orig. 1979), p. xxxviii.

[311] STROILOV, L. *Alaj menen Pamirdi ashyp/Kyrgyzdar: sanzhyra, taryh, muras, salt.* Bishkek, 1993.

[312] Date of agreements may differ according to various sources, because documents of various importance were signed gradually – staking protocols, contracts, notes exchange.

Another three agreements between Afghanistan and USSR were closed in the 20th century that again related to the border change – in 1946, 1958, and 1981.[313]

The Wakhan Corridor spreads out from the Afghani Ishkashim up to the Vachshir mountain pass (Vakhjir Dawan) in the east near the Chinese border. The distance from Ishkashim to the most eastern part of the Wakhan Corridor is 350 km and to the Vachshir mountain pass 300 km. The corridor is widest (65 km) in its middle; in the western entry, it has only 18 km. The average altitude of mountains around the Wakhan valleys is 5,450 m.

There are two different regions in the Wakhan Corridor – Big and Small Pamir. The Big Pamir is approximately sixty-kilometre long mountain range oriented from the East to the West. The Small Pamir, roughly 100 km long, is separated from the more southern Big Pamir by Wakhan range. The Big Pamir has an average population density of 2.6 inh./km^2, whilst the Small Pamir 3.17 inh./km^2.

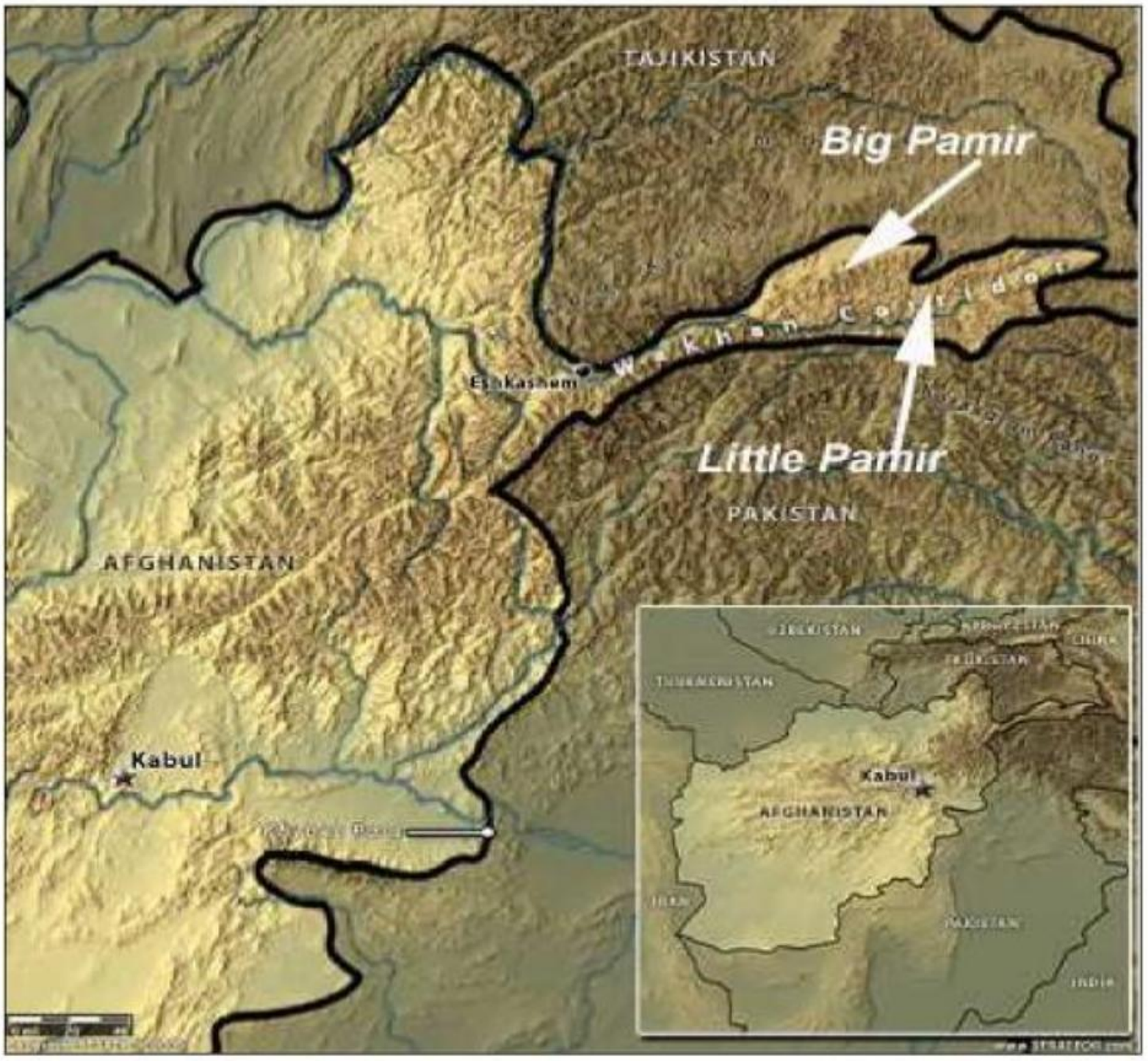

Map 3. Wakhan Corridor

[313] Office of The Geographer, „Afghanistan – U.S.S.R. Boundary," *International Boundary Study*, No. 26 – Revised: September 15, 1983.

著作物

The passes connecting the Big and Small Pamir are passable mostly only in summer and in the autumn beginning, what has influence on the business contacts and mutual relationships. The Kyrgyz population is thus divided geographically (and also economically) into two groups. Both groups fully depend on markets at purchasing the corn, horses, opium and almost all products.

Actually, there is traded either on bazaars, or the businessmen come to the Kyrgyz with their goods – but then its price is considerable higher, often up to triple the price on bazaars. The entire value of the goods is expressed by the number of sheep or another cattle. According to the information of Kreutzmann and Felmy from 2003, the Pamir pastures are not sufficiently utilised – comparing the number of bred animals in the half of 1970s and in 1999, there were bred only 22.9 % of the original sheep and goats number, 40.2 % of yaks and half of original horses number. Only the numbers of camels were higher by 9.6 %.

The Kyrgyz from Big Pamir are making the business with herdsmen, farmers or another businessmen from another valleys besides the Wakhan border, majority of them are the Tajiks.

The Kyrgyz from Small Pamir, moreover, are making the business with cross-border regions of Pakistan – illegal crossings the border are tolerated both by Afghani and Pakistani border guards. Until recently existed also the business relationships with Tajikistan, but the bazaars that originated here continuously, disappeared quickly after 2005, when the Russian troops left that protected border. The legal crossings of Tajik-Afghani border are only two today. Thanks to the more broader business opportunities, the living of Kyrgyz in Small Pamir is substantially better than in Big Pamir.

K. Mauri visited the Kyrgyz of Wakhan in 1970s. He met also their head Rachmankul-khan. He places the territory, where the Kyrgyz are living as a last stable settled place in Wakhan Sarchad, from where starts a really inhospitable land. He considers the local Kyrgyz to be descendants of the nomads that accompanied Genghis Khan and did not accepted any borders in the past.

But now, this ancient nation is divided by this border into three parts: three thousands of the Kyrgyz are living in Afghanistan, three millions in the Soviet Union and one million in China. But these groups do not maintain any contacts between them.

Leader of the Afghani Kyrgyz, disseminated in hundreds kishlaks of Pamir, is hadji[314] Rachmankul-khan. We have met on the eastern shore of Shachmaktinkul (Chakmaktin/ Chaqmaqtin) lake, in a "mankind" oasis, where he built the yurts in the altitude of 4,250 metres.

On these summer pasturages – he told – *we are living roughly thirty persons, a big patriarchal family. I have two wives and ten children. The oldest is forty years old and the youngest is three years old.*

---

[314] A title of Muslim that effectuated pilgrimage into Mecca.

We Kyrgyz are the cattle herdsmen. Once, we had rich pasturages and arable land too. Here, in Afghanistan, there is only one pasturage and the life is harder here, because there is not so much rain as in the past. The name if this place is Targan-Kurun, it means "pasturages without stones", because we have cleared it ourselves

Three thousands of Afghani Kyrgyz are breeding sheep, goats and yaks. The yak is an irreplaceable animal for the local Kyrgyz. Its dung – *kizjak* – is the only fuel here. The yak gives milk, fur for production of string and clothing, leather, and brooms are produced from tail hairs. Next, yak is an excellent carrier of loads – he is able to carry 80 kg of load, with it easy climbs on the ice in the altitude over 5,000 m.

The milking of yaks and goats is a work for women and it is made twice a day, at sunrise and sunset.

The Kyrgyz are doing also the hunting, during which they are using the Russian and Chinese weapons. They are hunting mountain goats and wild sheep that are named as *sheep of Marco Polo*[315]. The only dwellings of the Kyrgyz are yurts. In the summer, the Kyrgyz are eating mainly milk, mutton and yak meet, in the winter, they are eating also bred with meat. Tea, sugar, corn, some parts of clothing and other important things are the Kyrgyz changing with Wakhan people. Earlier was for the Afghani Kyrgyz the main place for purchasing the Chinese Kashgar. But the political events in China severed the business contacts with Kashgar; therefore the inhabitants must go down to Wakhan. Although there exist long-time conflicts, both ethnical groups depend each to other.[316]

Although the area of Big Pamir is 5,500 km^2, the territory on which are living the Kyrgyz is only 1,550 km^2. Another territory are demanding the Wakhan people that do the settled farming and breeding.[317]

The precipitations and predominating winds in Wakhan are influenced by the area relief. The perpetual snow is in the altitudes over 5,000 m. The mean precipitations quantity reaches 60–120 mm, mainly in the form of snow. The wind blows primarily from the west, therefore the windward sides of the valley use to be without snow also in winter, but the permanent wind causes that the winters are extraordinary severe here.

The Kyrgyz are migrating for their pasturages mostly for short legs – usually less than 20 km. The migration direction is from the summer pasturages (*djajlo*) on the northern hillsides (*terskej*) to the winter pasturages (*keshtou*) on the southern hillsides (*kungej*).

The migration use to be according to the following schedule:

October: departure from the summer to the winter pasturages (*djajlo* → *keshtou*).

June: departure from the winter pasturages to the summer (*keshtou* → *djajlo*).

The pasturages are private and the Kyrgyz make big effort to improve their posts. Because they spend significantly longer time on the wintering places (8 month), we can find more buildings here.[318]

---

[315] Also *argali*, *archar* (Ovis ammon polii). The connection with Marco Polo is according to his reports from Central Asia about rams with horns six spans long (more than 1 m).

[316] MAURI, K. *Kogda risk – eto žizn'!* [online]. Moscow: Fizkul'tura i sport, 1986; Skitalec 2001–2006 [cit. 27. 9. 2008]. Available from: <http://www.skitalets.ru/books/risk_mauri/index.htm#sec21>.

[317] CALLAHAN, T. *The Kyrgyz of the Afghan Pamir Ride On*. Social Research Center American University Central Asia (AUCA), Bishkek 2006. 10 s.

[318] CALLAHAN, T. *c. d.*

The houses are equipped with all the necessary, of course, even the TV is not missing, and they are watching the satellite programs from Kyrgyzstan.

An important part of the Kyrgyz life is the Islam, Koran knowledge and everyday praying *namaz*. There are no schools here; the teaching is only at home.[319]

The Kyrgyz are entering into marriage only between them where the bride age use to be very low – 13 years or less, usual are also marriages between cousins, and common is also the polygamy. Whilst the relational marriages (on the cousins level) are unthinkable at the Kyrgyz Kyrgyz; they are, on the contrary, preferred at the Afghani Kyrgyz or at the Wakhan people.

Examples of preferred and forbidden marriages between the Wakhan people shows the following table (order of lineages in the table is according to their importance):[320]

Table 2. Preferred and Forbidden Marriages at the Wakhan People.

	Asl (higher level)			Ghareb (lover level)		
	Sajed	Chudja	Mir	Sha-ana	Chyberi	Cheek
Sajed	**	*	*	!	!	!
Chudja	*	**	*	!	!	!
Mir	*	*	**	!	!	!
Sha-ana	!	!	!	**	*	*
Chyberi	!	!	!	*	**	*
Cheek	!	!	!	*	*	**

** = preferred marriages, * = allowed marriages, ! = forbidden marriages

The population density of the Kyrgyz on one place is much lower on the wintering places, because there are much lower pasture possibilities. On the contrary, in summer, the individual groups of herdsmen can easily join together. According to the information from 1970s, on the summer pasturages were 86 bigger groups (*aul*) created by 3–12 families (*oj*), whilst in the summer, there were 118 aul with 1–7 families.

Also humanitarian aid use to be sent to the Wakhan area, most frequently via the Aga-Khan foundation and its two sections – *Focus International* and *Aga Khan Development Network*. The foundations are pointing out that the humanitarian aid is given to the Wakhan people in bigger measure. This disproportion must not be caused only by political favouring, but more by the fact that the Kyrgyz are living in the more

---

[319] ČERNOV, S. *Pamirskie kyrgyzy: dva naroda, odna nacija* [online]. Obščestvenno-pravovaja eženedeľnaja gazeta Delo №..., 22 (731) 11. 6. 2008 [cit. 7. 10. 2008]. Available from: <http://delo.ktnet.kg/2008/22/07.shtml>.

[320] SHAHRANI, M. N. *The Kirghiz and Wakhi of Afghanistan: Adaptation to Closed Frontiers and War*. University of Washington Press, 2002 (orig. 1979).

distinct areas with missing any transport infrastructure. The direct access to Wakhan Corridor from Tajikistan is closed now (in 1997–2004, the Tajik government enabled the direct entry from its territory into the corridor only to the *Focus* foundation) and it is possible to visit Wakhan only via the border crossing Ishkashim now.

A huge children dead rate is among the Kyrgyz – 520 deaths of children up to five years to 1,000 of born. It means that more than one half of born children will die before five years of age. Also the number of women that are dying in connection with the birth is huge – 4,000 to 100,000 of born. The probability of death of a Kyrgyz woman is about 1:3 in comparison with the probability 1:6 of death of all women during the birth in whole Afghanistan.

Although the local Kyrgyz do not drink alcohol, a big problem is the widely extended using of opium. The opium is supplied to the local inhabitants mainly by the Tajiks from lower Badakhshan. Money that could be spent for improving the economy ends in pockets of smugglers and local heads. Moreover, the using of opium alone deteriorates the already bad healthy situation of local population.[321]

Figure 76, 77. Kyrgyz from Wakhan.
Source: Ted Callahan, Elena Skochilo, Petr Kokaisl

[321] CALLAHAN, T. *c. d.*

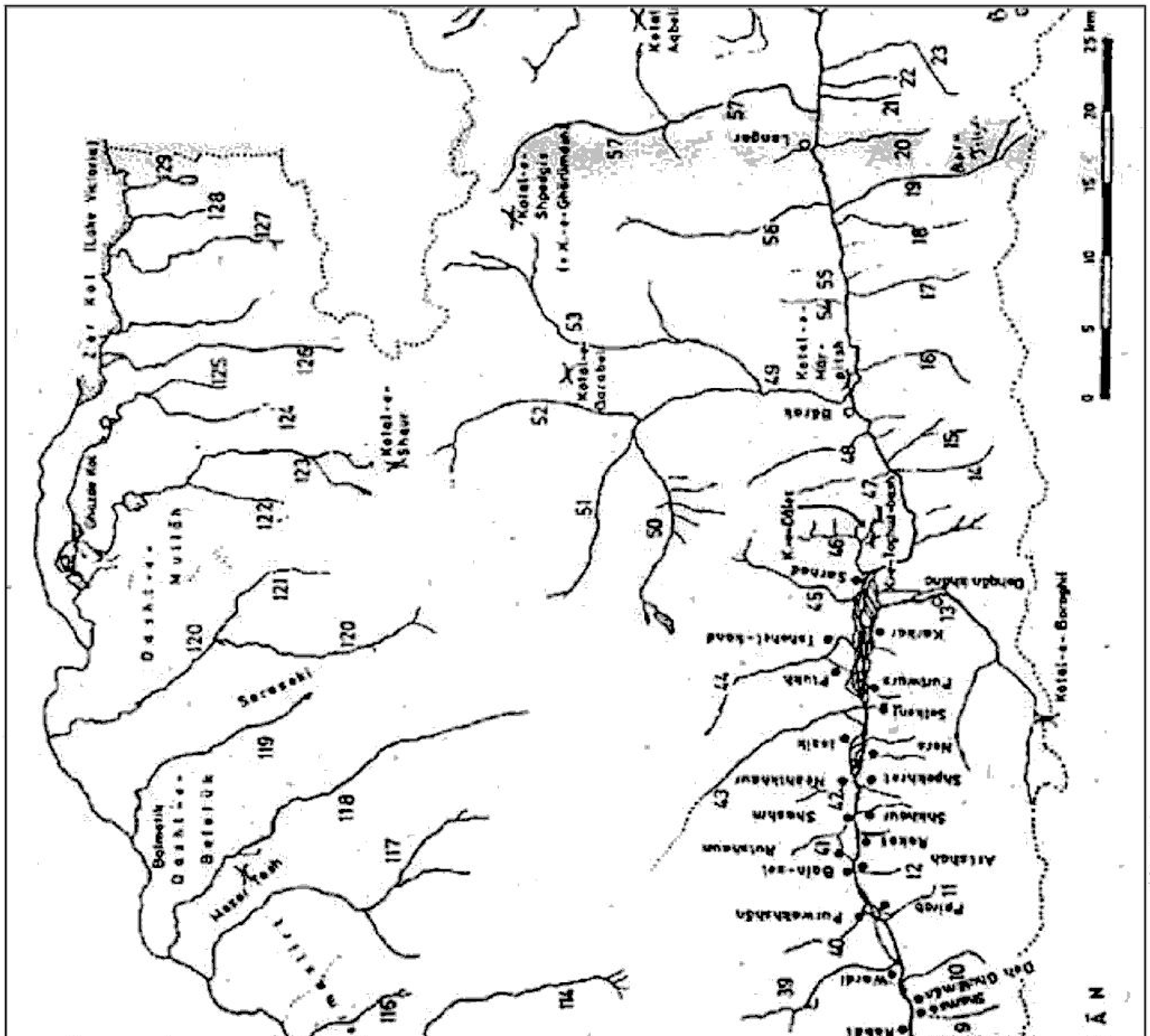

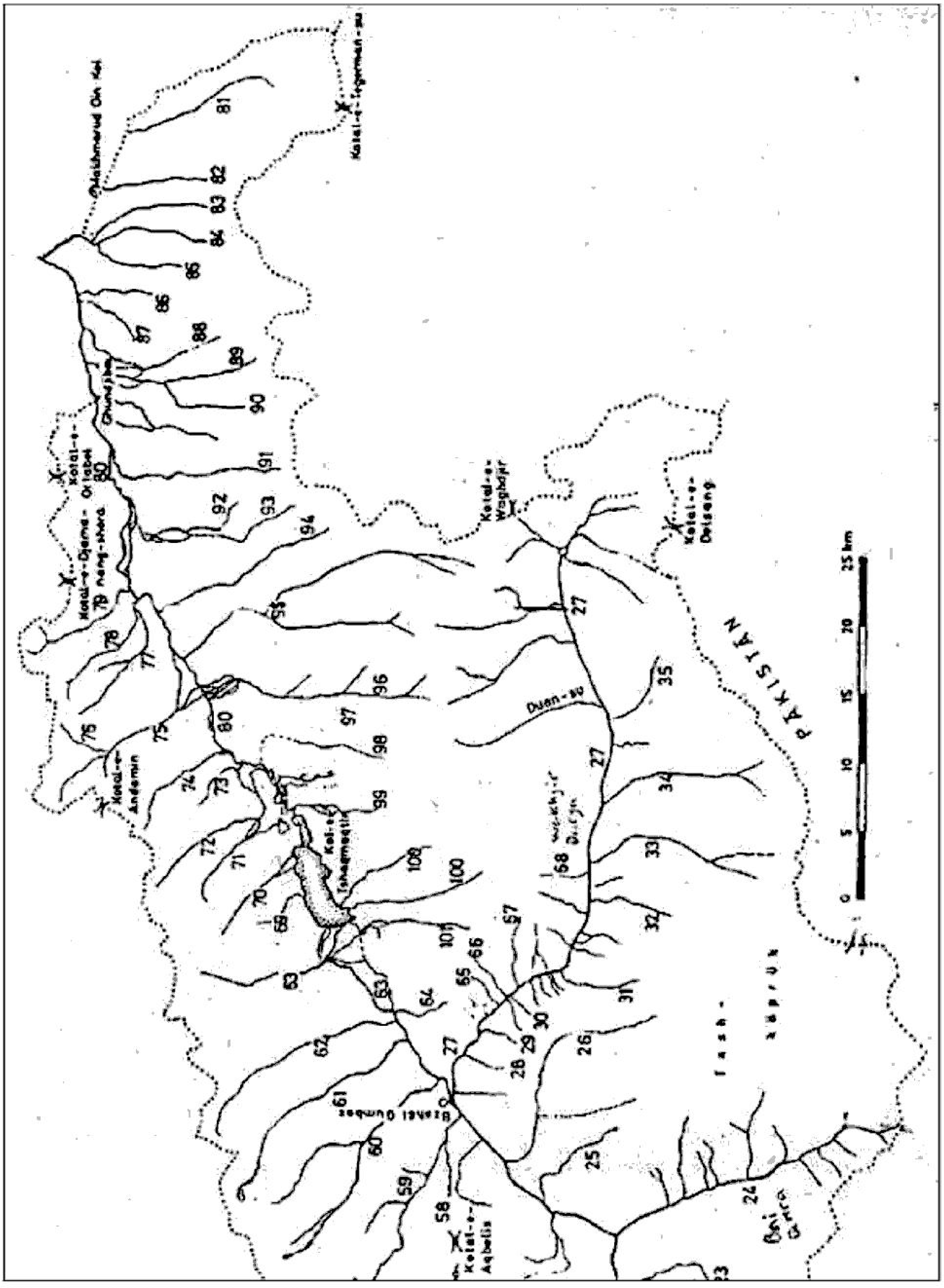

Map 4. a 5. Wakhan Corridor: western and eastern part
From: <www.juldu.com>

1. D.-e-Qala Pandja, 2. D.-e-Ehshān, 3. D.-e-Sust, 4. D.-e-Qala-e-Ust, 5. D.-e-Bāba Tāngi, 6. D.-e-Krit, 7. D.-e-Kharitsh, 8. D.-e-Kand Khān, 9. D.-e-Shamsa, 10. D.-e-Deh Ghulāmān, 11. D.-e-Pairāb, 12. D.-e-Puz, 13. D.-e-Boroghil, 14. D.-e-Parsadjerb, 15. D.-e-Shanidj, 16. D.-e-Kamperil, 17. D.-e-Rahmān Qul, 18. D.-e-

Aqzau, 19. D.-e-Qara Djelgha, 20. D.-e-Batshtabesk, 21. D.-e-Tshirakhtana, 22. D.-e-Djahān Kel, 23. D.-e-Kezek, 24. D.-e-Bai Qara, 25. D.-e-Kumótek, 26. Qara Djelgha, 27. D.-e-Waghdjir, 28. D.-e-Tash Qaziq, 29. D.-e-Jarsut, 30. Djai-e-Seki, 31. D.-e-Qabtshal, 32. D.-e-Jamansu, 33. D.-e-Tetrikumgi, 34. Mohammad Nazar Djelgha, 35. D.-e-Kamansu, 36. D.-e-Wazit, 37. D.-e-Kepkut, 38. D.-e-Sargaz, 39. D.-e-Wardi, 40. D.-e-Purwakhshān, 41. D.-e-Rutshaun, 42. D.-e-Neshtkhaur, 43. D.-e-Issik, 44. D.-e-Tshel Kand/Ptukh, 45. D.-e-Sarhand, 46. D.-e-Wardif, 47. D.-e-Shkinstat (W) = Aqtersken (KG), 48. D.-e-Shaur (W) = Aqterek (KG), 49. D.-e-Badjgaz/Bārak, 50. D.-e-Tarbitoq (KG) = D.-e-Ptukhshur (W), 51. Urtur Djelgha (KG) = D.-e-Ptukhshur (W), 52. D.-e-Shaur, 53. D.-e-Shpodgis, 54. D.-e-Zang-kuk, 55. D.-e-Toz, 56. D.-e-Aqzau, 57. D.-e-Ghörúmdeh (KG) = D.-e-Warm (W), 58. Aqbelis, 59. Qirtshin Aq Djelgha, 60. Zor Aq Djelgha, 61. Kitshiq Aq Djelgha, 62. Birgüt Uya, 63. Tshelab, 64. Aq Arqar, 65. Gaza, 66. Paka Jutik, 67. Tikili, 68. Tshahār-Tash = Marmor, 69. Aqsai, 70. Eshkeli, 71. Eshkeli, 72. Eshkeli, 73. Mulk-Ali, 74. Qara Djelgha, 75. Andamin, 76. Tash Qizil Djelgha, 77. Tash Seri, 78. Qizil Qorum, 79. Tash Seri, 80. Aqsu, 81. Tegerman-su, 82. Qashqa-su, 83. Mehmān Djuli, 84. Gumur Djelgha, 85. Shākh Dar Saldeh, 86. Qör Muqur, 87. Qara Djelgha, 88. Qara Toi Üldi, 89. Qara Djelgha, 90. Qoqtruq, 91. Djer Qabtshal, 92. Muqur, 93. Qara Qorum, 94. Pit Djelgha, 95. Qara Djelgha, 96. Djar Truq, 97. Muqur, 98. Terghen Qorum, 99. Elgha Eli, 100. Ütsh Djelgha, 101. Qizil Qabtash, 102. D.-e-Zurkot, 103. D.-e-Pursang, 104. D.-e-Tashi, 105. D.-e-Khoshābād, 106. D.-e-Waldbai, 107. D.-e-Tolibāi = Shkārgau, 108. D.-e-Istmotsh, 109. D.-e-Djangal-e-Aibak, 110. D.-e-Utshgor, 111. D.-e-Keshtga, 112. D.-e-Nekhtshirshitk, 113. D.-e-Mundjilak, 114. D.-e-Ali-su, 115. D.-e-Abakhān, 116. D.-e-Djermastirt, 117. Bāi Tibāt, 118. Tilā Bāi, 119. Elghunak, 120. Beshkunak, 121. Muqur-e-Beshkunak, 122. Muqur-e-Shaur, 123. Shaur, 124. Sarmuqur, 125. Muqur, 126. Qara Djelgha, 127. Istiq, 128. Muqür-e-Qara Djelgh, 129. Kol Qara Djelgha.

7.4.3. Shuoldara

Except Wakhan, approximately thirty Kyrgyz are living near (ca 18 km) the district town Ishkashim in a small village Shuoldara.

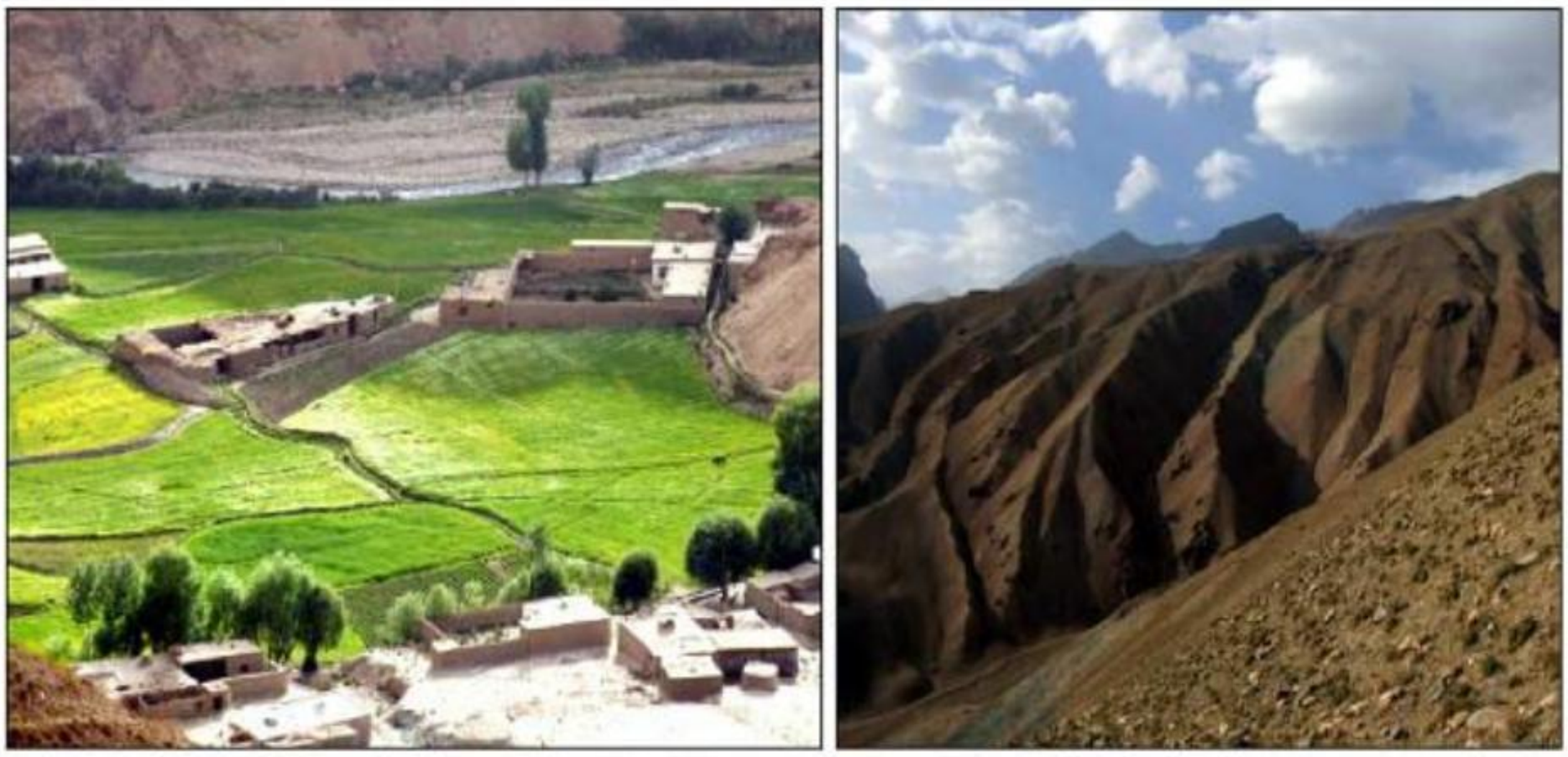

Figure 78, 79. Shuoldara and Environs.

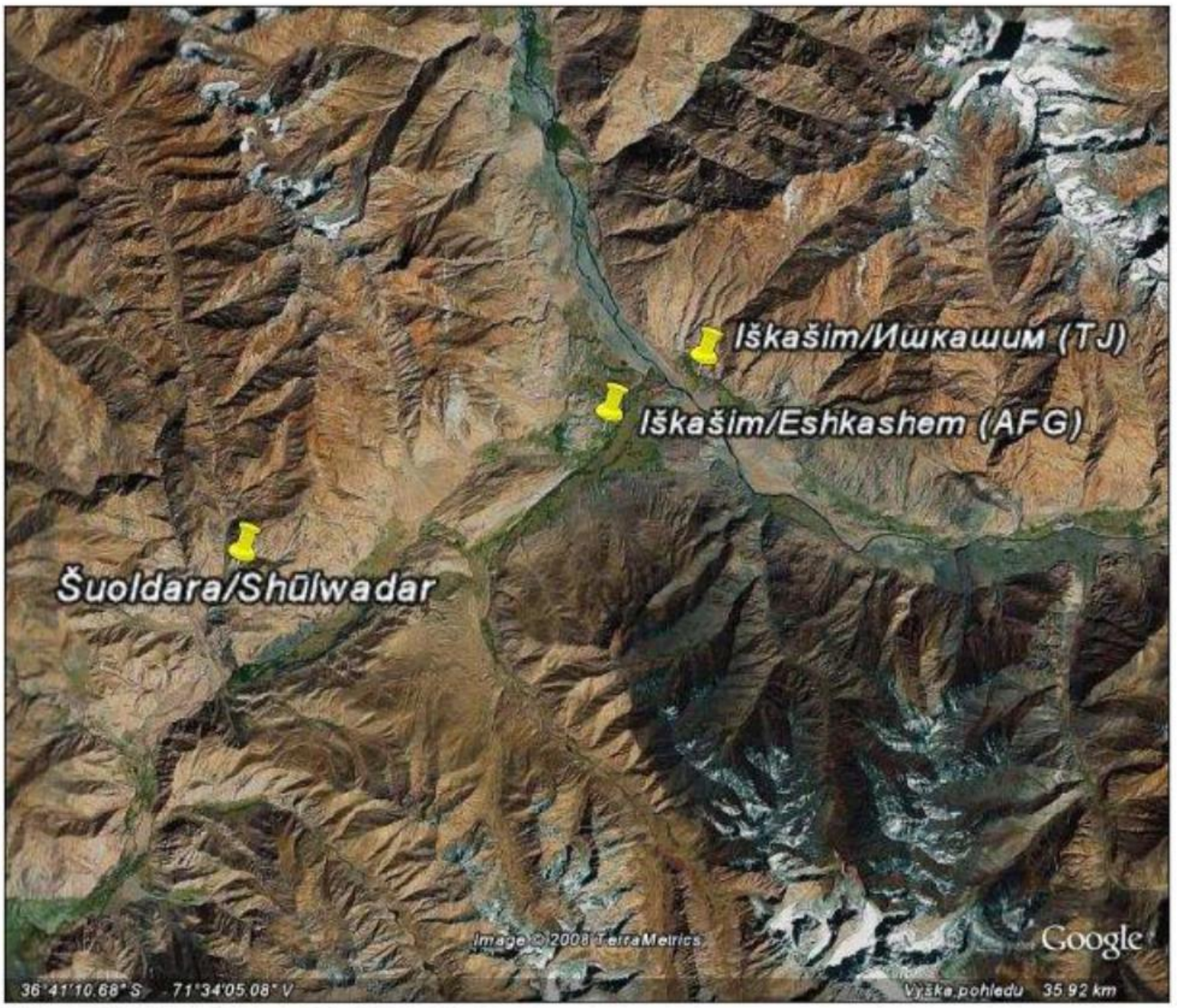

Figure 80. Shuoldara – Satellite Photo
Source: Google, Image©2008 Terra Metrics

All Kyrgyz in Shuoldara are descendants of two brothers, whose father migrated to Pamir (Wakhan) from Chinese Kashgar. Both brothers were born and get married in Kashgar and after that they set out to Shuoldara. By that time, it was a beautiful green place, where was a possibility of good cattle grazing. Now, the situation is much more worse because of drought, which consequences are worse from year to year. After their coming to Shuoldara, the members of both families dwelled only in two yurts that they brought from Kashgar – they are still using one of them on the summer pastures *djajlo* (the pasture on *djajlo* begins in the spring and ends in the autumn), the second is kept for a keepsake. The walled houses were built only by the sons of the first incomers.

Today (2008), the oldest eyewitness in Shuoldara is Gulbibi – a widow of one from these brothers (Abdylaziz), which yet (same as all another) does not know her age. In the time, when she came to Shuoldara with her husband, she could be around twenty years old. *Today, I am eighty, but I do not know it exactly. Maybe I am sixty.*

著作物

One of the farmers – Orozmamat – arrived to Shuoldara from Afghani Pamir and get married with one of the daughters of first incomers. He estimated his age to forty years. Orozmamat lost the contact with his sister Ajnisa during the relocation of a part of the Kyrgyz to Turkey. She was married and her husband served in the army. Another man, Kotcho, has stolen her before the movement to Turkey and departed with her to Turkey. Since then, he does not have any messages about her.

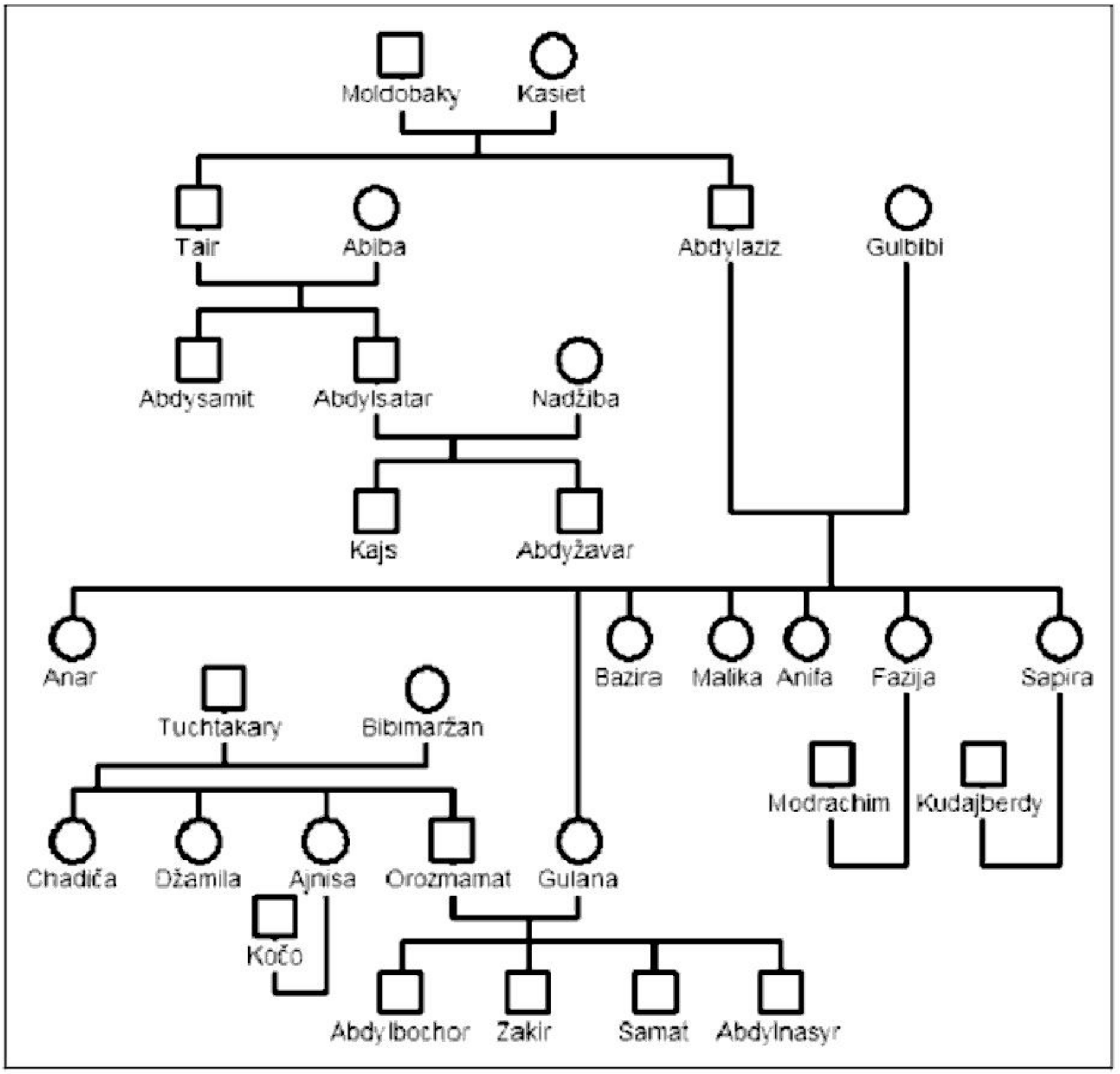

Figure 81. Family Tree of the Kyrgyz in Afghani Shuoldara.

Weddings

Also for weddings of the Afghani Kyrgyz is typical ransom for the bride – *kalym*. But the bride family does not becomes from the kalym so much, as for example the Kyrgyz in Kyrgyzstan, because the bride parents afford a bottom drawer *sep*. Kalym is not paid here in money, but only in kind – mainly in sheep. The grandmother Gulbibi thinks back that when she get married, they were paid one camel and thirty sheep for her. The parents are taking care the selection of betrothed couple; they than choose

the name of grandchild too, mostly according to Koran. Formerly red the mullah from Koran, but after his dead took over this task his nephew Kudajberdy, who is the most educated. It is common that a wedding is agreed between cousins; on the contrary, absolutely unthinkable is to get married with an Afghani woman.

Religious Expressions

The Kyrgyz are Sunni Muslims; thereby they are relatively strongly assuming a definite attitude against the other village inhabitants that are Ismailits. The Kyrgyz have a mosque, whilst the Ismailits meet to prayers and some ceremonies in private house; separated is also the cemetery. The relationships between both Muslim groups are peaceful – for example the helper on farm is an Ismailit. With the religion is closely related also the feasts celebration – among the biggest feasts belong the Noruz, often is celebrated also Orozo ait or circumcision of the boys.

The local Kyrgyz are describing the changes that are taking place in their life and that they are considering the most considerable:

Formerly, it was respected very strongly that the woman do not call the father of her husband, even her husband and all male and female husband's relatives by first name. Now, allegedly, this prohibition is not so strictly respected. (During the dictating of the relatives, Gulbibi very refused to say the name of her husband and his father, but then she said: *after all, they are dead anyway, so perhaps I could say it*).

Another change occurred in case of shrouding the women. Whilst formerly was absolutely unthinkable that the woman would uncover any part of her body, now, the Kyrgyz women are not so shrouded so far.

Figure 82. Kurut at Afghani Kyrgyz. Shuoldara, 2008

Among the common meals belong white bread in the form of flat cake and salty tea with milk, cooked and seasoned rice, favoured is also manty and plov. There is eaten by hands. The local Kyrgyz are utilising goat's milk too, from which they are making *kurut*, but it is cooked and formed into slices.

Relationships with the Kyrgyz from Wakhan

The Kyrgyz living in Wakhan and Shuoldara are maintaining the relationships, because the Kyrgyz from Wakhan are going to the market in district city Ishkashim sometimes. All Afghani Kyrgyz have their common head. Their order since the end of 19th century is mentioned by Kubatov[322]: Odzhaly-khan from Kutal lineage, till 1875; Kozubaj-khan, from Kyzyl-ajak lineage, till 1905; Mamatkerim-khan, from Alapa lineage, till 1938; Tolubaj-khan, from Kyzyl bash lineage, till 1950. The most important was surely Rachmankul-khan (Kochkor lineage), who took the Afghani Kyrgyz to Pakistan and then to Turkey. With part of the Kyrgyz came back Abdurashid-khan (Shajym lineage).

The Kyrgyz in Shuoldara mentioned that after the Abdurashid-khan became the Kyrgyz leader Moloraim and now, leader of local Kyrgyz is Turdujochun Adjo Bakil. His deputy is Kudajberdy from Shuoldara. If there appear any problems, the leader may solve them by his authority. At the same time, he is also mediator between the Kyrgyz and central Afghani government.

But it is necessary to mention that the Afghani Kyrgyz do not have, in absolute majority, any awareness of central government. Concerning the political situation in Afghanistan, they are surely without decided opinion, concluding from the answer of Orozmamat.

> What is name of our se president? I do not know, and I do not know the name of the previous. What is he like, I cannot say. But I have spoken with the teacher and he said that they gat a raise, thus, maybe he would be good.

The school is in distance of approximately two hours through the mountains from Shuoldara, so the boys have to set of about at five in the morning for the journey. The girls cannot sleep in too, because there is a lot of work in the farm since the morning, but they must not in the school – it is only for the boys. The entire teaching takes place in the *Farsi*, language, and the parents do not consider the school attendance to be too important. The language surely does not play any role in this point of view. Anyway, after the twenty years the boys are staying at home and what they learned in the school, will not apply in the farm allegedly.

7.5. Turkey

The total number of Turkish Kyrgyz is estimated to 4,000 persons. The Kyrgyz are living there mainly near the Van Lake in the eastern part of the country, in number of 200–300 families. According to the data of Central Asian Historical Sever[323], the Kyrgyz population is living in the villages Akynkjoj and Şereflikoçhisar (administrative centre Ankara) – 12 houses,

---

[322] KUBATOV, E. *c. d.*

[323] *Diaspory kyrgyzov* [online]. Centraľnoaziatskij istoričeskij server, 1999-2007 [cit. 23. 9. 2008]. Available from: <http://www.kyrgyz.ru/?page=12>.

in Cıhanbeyili (Konya) – 4 houses, 197 families are living in village Karagündüz and 298 families in Erciş (Van), and 1,300 persons on various places of the Malatya and Adana region.

The local Kyrgyz are maintaining their language, they are maintaining also the original religious customs and big importance in the common life has the family system of the society. Certain problem for the local Kyrgyz is entering into marriage, because there was still a tradition of exogamy – in Pamir lived another Kyrgyz lineages, from where there was possible to bring a bride, in the distance of some three days of horse ride. Thus, in Turkey, it is necessary to enter into marriage among the members of own lineage, eventually among the Kyrgyz that immigrated earlier to here.

The Kyrgyz came to Van Lake from Afghanistan in 1983 (1982) in the number of around 1,000 persons (concerning this movement see p. 205). The scheme of their movement is relatively complicated: Soviet Union (till 1920s) → China (till 1930s) → Afghanistan (since 1930s) → Pakistan, northern Kashmir (since 1978) → Turkey (since 1982/83).

Map 6. Kyrgyz in Turkey – Satellite Photo
Source: Google, Image©2008 Terra Metrics

They gained the temporary place to living in Karagündüz (near the Van Lake) in the living houses.[324] This place in the altitude of around

[324] PAKSOY, H. B. *Observations among Kirghiz refugees from the Pamirs of Afghanistan settled in the Turkish Republic* [online]. First published in Journal of the

1,900 m was chosen by the Turkish government in such a way that is as much as similar to the places, from where these Kyrgyz came to Turkey. The Kyrgyz alone expressed satisfaction with this location, because it was suitable for sheep grazing.

The second group that is living in the villages near the city Adana came to here as refugees from the Soviet regime. This group emigrated from the regions near the city Osh to China firstly and from here to Turkey.

The Kyrgyz that came from Afghanistan to the Van Lake had available the elementary schools in their villages. According to the surveys that were made in Turkey already in 1984, the Kyrgyz used the Arabic script and their literacy was relatively high. After their coming to Turkey, the Kyrgyz absolved classes of Turkish grammar and writing in roman letters, thus, they were able to read the Turkey newspapers within a short time. The mastering of Turkish was the easiest for middle-aged people, the old generation had partial problems with Turkish, also for the reason that it was more skilled in Farsi – three decades of living in Afghanistan had to be demonstrated also in language of the Kyrgyz.

The first year of residence in Turkey was characteristic by high birth rate – 97 births to 250 women in the age of 14–55 years. According to the older people, in the Pamir would be necessary seven years to born such a number of children that would survive.

The Kyrgyz as Sunni Muslims had own priests in Pamir too – all three gained the education in madrash of Bukhara. Leader in Karagündüz was hajji Rachmankul. He was not hereditary khan but he was accepted for his authority by all lineage members. The Kyrgyz in Turkey under the leadership of Rachmankul khan appeared to be a considerably integrated group. From it followed also the integrity of way of life, habits or clothing style. The Turkish Kyrgyz have, via Rachmankul khan, whose lineage spent also some years in Chinese Sin-tiang after the forced living the Soviet Union, the family relations with the Uyghurs and Kyrgyz in this region too.

The Turkish historian Hasan Paksoy[325] pays attention also to the differences in language among individual Kyrgyz lineages and mentions that the language variety of the inhabitants in the Turkestan territory was not so much considerable. When he showed an extract from *Alpamysh*[326]

Anthropological Society of Oxford Vol. XVI, No. 1 (Hilary, 1985). [cit. 23 9. 2008]. Available from: <http://vlib.iue.it/carrie/texts/carrie_books/paksoy-6/cae11.html>.

[325] PAKSOY, H. B. *c. d.*

[326] Heroic epos from more distinct geographical regions of Turkestan territory, known by many Turkic nations (Uzbeks, Karakalpaks, Kazakhs, Bashkirs, Tatars) and by Tajiks. Its final version stabilised in 14th to 17th century. (According to the Big Soviet Encyclopaedia). In Soviet Union was the epos issued in 1939, 1941, 1949, 1957, 1958 and 1961. After the Soviet Union disintegration, Uzbekistan tried to declare the epos

epos to an older respondent, printed in Arabic script (where could be more hidden some differences in pronunciation), he thought, it is written in Tchagataj dialect (most expanded among the Turkish Kyrgyz). It manifests, according to the Paksoy, the language similarity of Turkestan inhabitants and the unnaturalness of strict separating the Turkic-language population to the Kazakhs, Kyrgyz, Uzbeks or Uyghurs.

7.6. Pakistan

Some hundreds of Kyrgyz are living in Pakistan till today. They are mastering the Kyrgyz language. They are the descendants of Janybek kazi (Жаныбек казы), who comes from Uzgen. In 1926, he escaped from Soviet Union to Chinese Ürümchi (Urumqi, Үрүмчи) and from here to Pakistan. The grandson of Janybek kazi, Zakhidjan, started to build a Kyrgyz school in Karachi.[327] Also an organisation is active in Pakistan, creating an umbrella for activity of foreign Kyrgyz, named Zamandash (Замандаш).

7.7. Actual Migration of the Kyrgyz

Today's reasons of the Kyrgyz to leave their home are mainly the economic. Because of very limited possibilities to get the work, there is very often the working migration in Kyrgyzstan, mainly to Russia. This migration has much more bigger degree in the southern part of country. According to the governor of the Osh Province that obtained his information from the Kyrgyz Migrants Association, around 300,000 people are going to work to Russia each year. From this number, approximately 70 % of the population are coming from the southern Kyrgyzstan regions. According to the information of this Association, the Kyrgyz working in Russia brought in 2005 around do 340 millions of US dollars to Kyrgyzstan.[328]

Another information are speaking about the fact that up to 80 % of the Kyrgyz in the age up to 35 years are working or have been working abroad. The estimations of International Labour Organisation (ILO) mention the number of 500,000 persons, the Kyrgyz exerts mention higher numbers – up to 1.2 millions of people. Finance Ministry of the Kyrgyz Republic estimated the volume of money that are bringing the Kyrgyz from abroad to home to 527 millions of US dollars in 2004 and to 752

---

as Uzbek – based on the Uzbek claim, the year 1999 was declared by UNESCO as Year of Thousandth Anniversary of Alpamysh epos.

[327] SKOCHILO, E. *Kyrgyz stroit kyrgyzskuju školu v Karači* [online]. 24. 7. 2008 [cit. 26. 9. 2008].
Available from: <http://ru.kyrgyzstan.neweurasia.net/?p=448>.

[328] SATYBALDYJEV, Ž. *Bolee dvuch tretej kyrgyzskich trudovych migrantov v Rossii sostavljajut urožency juga* [online]. AKI press, 2006 [cit. 2006-10-24]. Informacionno-analytičeskoe bjuro. Available from: <http://fergana.akipress.org/>.

millions of US dollars in 2005. According to the Kyrgyz finance minister Zaparov, this money considerably help to lower the social tension in the country. Bigger part of this amount, of course, is used directly to ensuring the family needs, expenses for doctor and education, but a part has an investment character and contributes to the industry development and e.g. to boosting the houses and flats building.[329]

In connection with the working migration of the Kyrgyz could be heard the warning voices that this system has also any substantial weaknesses – competence of the labour force coming from Kyrgyzstan is still decreasing. One of the reasons is the establishment of private schools and school-fee payment, next, decreasing number of schools with technical orientation (their number decreased to less than one half since the USSR disintegration) and, last but not least, the fact that the young Kyrgyz are leaving for work immediately after finishing the primary school. The unskilled workers are paid by far less for their work, and therefore the Kyrgyz families are forced to send more members for the work. Escape from this vicious circle will probably request long time.

Kyrgyzstan inhabitants perceive the unemployment as the main problem – during the opinion pools, this phenomenon appears on first positions in the responses. One of the surveys was made in 2005 – firstly in March, when the first president A. Akayev was overthrown and then in October, when, on the contrary, the people started to organise demonstration against the new president K. Bakiyev.

Figure 83. Ex-President Askar Akayev and President Kurmanbek Bakiyev.

In both cases, the respondents considered, in more than 50 %, the unemployment as a most acute problem that should be solved by the government. Only with a big distance appeared the economy development (around 30 %) and the corruption (around 20 %)[330].

---

[329] MELISBEK, U. *Gastarbajtery rastaskivajut Rossiju* [online]. CRP, 2006 [cit. 30. 9. 2006]. Available from: <http://www.kyrgyz.us>.

[330] *Nacional'nyj opros Kyrgyzskoj Respubliki*. [s.l.] : IRI, Baltic Surveys/The Gallup Organization, October 2006. 82 s.

8. Чет жактагы Кыргыздар

Кыргыздар Өзбекстан, Тажикстан, Казакстан, Россия жана Кытай республикаларында этникалык калк болуп жашап келишет. Анча чоң эмес кыргыз калкынын тобу Монголиянын чыгышында, Афганистандын түндүк-батышында, Пакистанда жана Турцияда жашашат. Дагы бир бөлүгү Чыгыш Европада, АКШда жана Австралияда отурукташышкан.

8.1. Өзбекстан

Кыргызстандын президенти Аскар Акаевдин маалыматы боюнча Өзбекстандагы кыргыздардын саны 37 000 адамдан турган, башка маалыматтарда бу сан эки эсеге чоңоюп 160 000 адамды түзгөн.[331] Өзбекстанда жашап жаткан кыргыз балдары кыргыз мектептерден билим алышат, кыргыз мектептердин саны 40 тай (мектеп окуучуларга арналган китептер Кыргызстандан алып келинет). Өзбек кыргыздары биринчи иретте Фергана өрөөнүндө жашашат, бирок аларды Өзбекстандын башка областарынан дагы жолуктурса болот мисалы Андижан, Наманган, Фергана, Жисказган, Кокон, Ташкент, Самарканд жана Сырдарыя. Кээ бир кыргыз айылдары тоолордо жайгашкан. Кыргыздарга караган кээ бир айылдар 1924-жылдагы административдик чек аралардын алмашышынан кийин Өзбекстанга карап калган.

Уламыштардын жана айтып берген жомокторго таянсак Самарканд, Андижан, Наманган, Фергана, Памир, Алтай, Теңир-Тоо, Ыссык-Көл, Чүй, Иле аймактары кыргыздардын алгачкы жашаган жерлери болгон. Бул айткандарга таянсак Өзбекстанда жашаган кыргыздар түпкү тамырлуу калк болуп калат. Белгилей кетчү нерсе мурун кыргыздар менен өзбектер азыркыга караганда бирдиктүү болушкан.

8.2. Кытай

Кытайда эң көп кыргыз калкы жашайт, өзгөчө Синьцзян (Xinjiang) провинциясында турушат. Чыгыш Түркестанда (кытай) кыргыз калкы узак убакыттан бери жашап келет, Манас шаары, Манас көлү жана Манас дайрасы алардын байыртадан бери жашап жатканын далилдеп келет.

Чыгыш Түркестан 1758-жылы кытай армиясы менен күчтүү болгон жана бул аймактын уйгур, кыргыз, казак, өзбек калкы аларга

---

[331] *Киргизские диаспоры в зарубежных странах* [онлайн]. 2001 [цит. 7. 11. 2006]. <http://www.welcome.kg>.

каршы салгылашышкан. Бул салгылашууда жергиликтүү кыргыз калкын Ала-Тоо кыргыздары (азыркы Кыргызстандын территориясы) колдоп келишкен. Ушул убактан тартып баатырлардын кылган иши тураалу уламыштар айтылып келет, алар дайыма жардамга келүүгө даяр турган тууган уруктары – Кубат-бий, Сарайчы-бей, Атантай, Тайлак, Турдумамбет, Алимбек-Датка жана анын балдары болгон. Кытай кыргыздары оң жана сол канат урууларынан турат. Ичкилик тобунан бул жерде нойгут жана кыпчактар жашайт (Жаныл мырза жана ал чыккан нойгут уруусу тууралу көп уламыштар айтылып келет).[332]

Кыргыздардын кээ бири 1916-жылы падышага каршы болгон ийгиликсиз көтөрүлүштө Кытайга качууга аргасыз болгон. Кийинки эмигрант толкуну 1918-30-жылдары басмачылардын көтөрүлүшүндө, дагы бир толкун экинчи дүйнөлүк согуш убагында келгендер.

XX кылымда Кытайдан жана Кытайга кирип чыгуу Советтер Союзунун мамилесине жараша болгон. XX кылымдын 30-жылдары Гожоу Нияздын башкаруусу менен борборазиянын совет бийлигине каршы көтөрүлүш чыгарган. Чабуулдун борбору Комул[333] болгон, алардын максаты Чыгыш Түркестан жана кыргыздар жашаган областарды бириктирүү болгон.

Кытай жергесинде жашаган кыргыздардын тарыхы

Кытайлардын айтуусу боюнча коммунистик коом түзүлгөнү менен жашоо шарттары Советтер Союзундагы убактан кыйла айрымаланып турат. 1917-жылдан кийинки көп айрымалар пландаштырылган революциянын тапшырмасынан турган – Советтер Союзунда коммунизм идеалы деп кыйнап иштетүүлөрдөн арылтууну эсептешсе Кытайда бул идеаны АКШ, Англия, Франция, Япония империалистик державалардын кыйноосунан кутултуу деп түшүнүшкөн. Кытайдын коммунисттик партиясы Кытайды бөлгөндөргө каршы чыккан жалпы каршылыктардын фонунда, Версал келишими боюнча тынчтык иретинде империалисттик державанын таасири менен пайда болгон. Мындан тышкары Кытайда Коммунистер менен Гоминьдандардын (Gomindang) ортосунда граждандык согуш (1932-1949 жж.) коммунизм жана

---

[332] Кытайдагы кыргыз тарыхы боюнча Анвар Байтур, С. Закиров, А. Турдуева эмгектенишип келет, Манастын жети томдуу эмгегин кытай кыргыз манасчысы Жусуп Мамай жараткан.

[333] Үрүмчүнүн чыгышындагы шаар. Географиялык координаты : 42° 47′60 с. ш., 93° 27′0 в. д.

капитализм согушу эмес, оң жана сол канаттык улутчулдуктун согушу болгон.

Чыгыш Европа мамлекеттерине Советтер Союзу коммунизм курууга мисал болгон, бирок анын калың калктуу "коммунистер" мамлекети менен болгон мамилеси анча эмес болгон. Мао Цзедун совет куралдарынын жардамы менен Гоминьдандарды жеңгенине жана Советтер Союзунун жардамы менен атом бомбасын чыгаруу технологиясын алганына карабай 1962-жылдан тартып Советтер Союзуна ачык каршы чыга баштайт (60-жылдары Ветнамдагы совет куралдарын өз территорияларынан чыгарууга тыйуу салынган, 1968-76-жылдары кытай-совет чек арасында куралдуу кагылуушулар болгон, 70-жылдары Кытай АКШ менен жакындаша баштайт дагы совет-афган согушунда ислам топторуна каршы чыгышат).[334]

1962-жылы совет-кытай мамилесинин кана кыйын кезени болбостон, Кытайдын азыркы Казакстан чек арасындагы улуттардын тарыхына да таандык болгон. 29-Майда кытай калкынын тобу казак автономдуу округунун кытай Или административдик мекемесине чабуул коюшуп, 1962-жылы жаз жана жай айларында Кытайдын райондорунан 60 000 адам Советтер Союзуна качып чыгышат.

Советтер Союзу Кытайга белгилүү политикалык, экономикалык, маданияттык жана идеологиялык таасирин, өзгөчө Советтер Союзунун эммигранттары жашаган Синьцзян жана казак автономдуу округу Илиге (1954-жылы курулган) тийгизген. 1954-жылы Кытайдагы орус эмигрантарынын жалпы саны 140 000-160 000 адамды түзүп алардын 80 000 Синьцзянда жашаган. Бул элдер жергиликтүү калк (казак жана уйгурлар) менен байланышта болгон. Булардын кээ бири Синьцзянда жана Или-казак АОнын партиялык органдарында совет граждандары менен иштеген.

50-60-жылдардан кийин мамлекетте совет-кытай мамилелери сууп баштаганда, совет консульствосунан активдүүлүгү күчөп, Синьцзяндагы мекендештери Кытай гражданиндерине совет жардамын беришкен. Совет тарап 1962-жылы апрел жана май айларында Кытай райончунун жашоочуларын жардам берүүгө СССРге кайрылуусун сунуштаган.

Или-казак АО сундагы окуядан кийин кытай тарап Кытай эммигрантарынын арасындагы тазалоону, совет таасиринен арылуу үчүн уюштурган. 1966-жылы Синьцзянда 201 Россия эммигранты дайыма кайтаруунун астында жашап калган.[335]

---

[334] KOLONTAEV, K. Kitaj: točka vozvrata? *Gazeta Duel'*. 10. 3. 1998, №. 5 (52).
[335] DAN'CHUJEJ, L. Ot vraždy k protivostojaniju. *Žurnal „Rodina"*. №. 10/2004.

Кытай кыргыздары

Кытайдын официалдуу статистикасынын[336] билдиргенине караганда кытай кыргыздарынын саны 160 823 адамды түзөт (2000-жылдын каттоосу), башка булактарда андан өйдө санды 437 238 көрсөтөт[337]. Бирок мындай бийик көрсөткүчтүн туура болуусу кыйын, себеби бул сан кытай кыргыздарынын борбору Кызыл-Суу автономдук кыргыздардын саны менен барбар болуп калат.

Кыргыздар Кызыл-Суудан башка дагы Вуши/Wushi (Ugturpan), Аксу/Aksu, Шаче/Shache, Ярканд/Yarkant, Yingisar, Ташикурган/Taxkorgan, Пишан/Pishan (Guma), Текес/Tekes, Zhaosu (Monggolkure), Emin (Dorbiljin), Bole (Bortala), Jinghe (Jing) жашашат. Синьцзян провинциясынын түндүгүндө Gonliu аймагында кыргыздар жашайт. 200 жыл мурун Кытайдын түндүк-батышында жашаган кыргыз калкы Wujiazi (Хэйлунцзян-Маньчжурия провинциясынын Fuyu районунда) жергесинде отурукташкан.

Кыргыздардын көбү Кызыл-Суу Кыргыз автоном округунда жашашат. Кыргыздардын дагы бир көп тобу Или казак автоном областынын Тарбагатай тоолорунда отурукташкан.

Бул аймакта жашаган кыргыздар кыргыз тилин колдонбой казак, уйгур же тажик тилинде сүйлөп диний салттары дагы бир болбогону менен кытай кыргыздарынын арасында бир этноско киребиз деген ой жашап келет.

Кыргыздарга жана алардын маданиятына таандык болгон улуттук алачыктарды жана бетондон салынган боз үйдүн көрсөтмөсүн чагылдырган атрибуттарды бул аймактан байкайбыз. Кыргыздардын улуттук баш кийими болгон калпакты кытайда улгайып калган адамдар кийишет, анын формасы кыргыз калпагынан кичиреек болот.

Бардык кыргыздарда келинге төлөнүүчү – калым системасы бар. Айылдарда биринчи ат берилип кийин ата-энесине калым төлөнөт, анын саны дыйкандарда 1000 АКШ долларын түзсө байыраактарыныкы 5000 долларга чейин жетет.

Кыргыз ашканасында туздуу сүттөлгөн чай, нан жана май болот. Башка тамактары кытайлардын ашканасынан алынып таякчалардын жардамы менен желинет.

---

[336] China's Official Gateway to News & Information: China Internet Information Center [онлайн]. 2006 [цит. 29. 6. 2006]. Доступен: <http://china.org.cn>.

[337] ZHENHUA, H. *A language of Kyrgyzstan* [онлайн]. 1999 [цит. 11. 1. 2006]. Доступен: <http://www.ethnologue.com>.

8.2.1. Кызылсу кыргыздары

Синьцзян – Уйгур автономдуу районунун чыгышында жайгашкан Кызылсу кыргыз автономиялуу областында (Кызыл-Су) кытай кыргыздарынын жалпы санынан 80%-и жашайт. Административдик борбору Артуш шаары, областтын жалпы аянты 69 112 км² (Карта 6). Географиялык жана климаттык шартка байланыштуу калк анча көп эмес, областтын жалпы калкы 439 688 адамдан туруп, км² ка 6,36 адам турат. Бул аймактагы кыргыздардын саны областтын калкынын 1/3 бөлүгүн дагы түзбөйт.

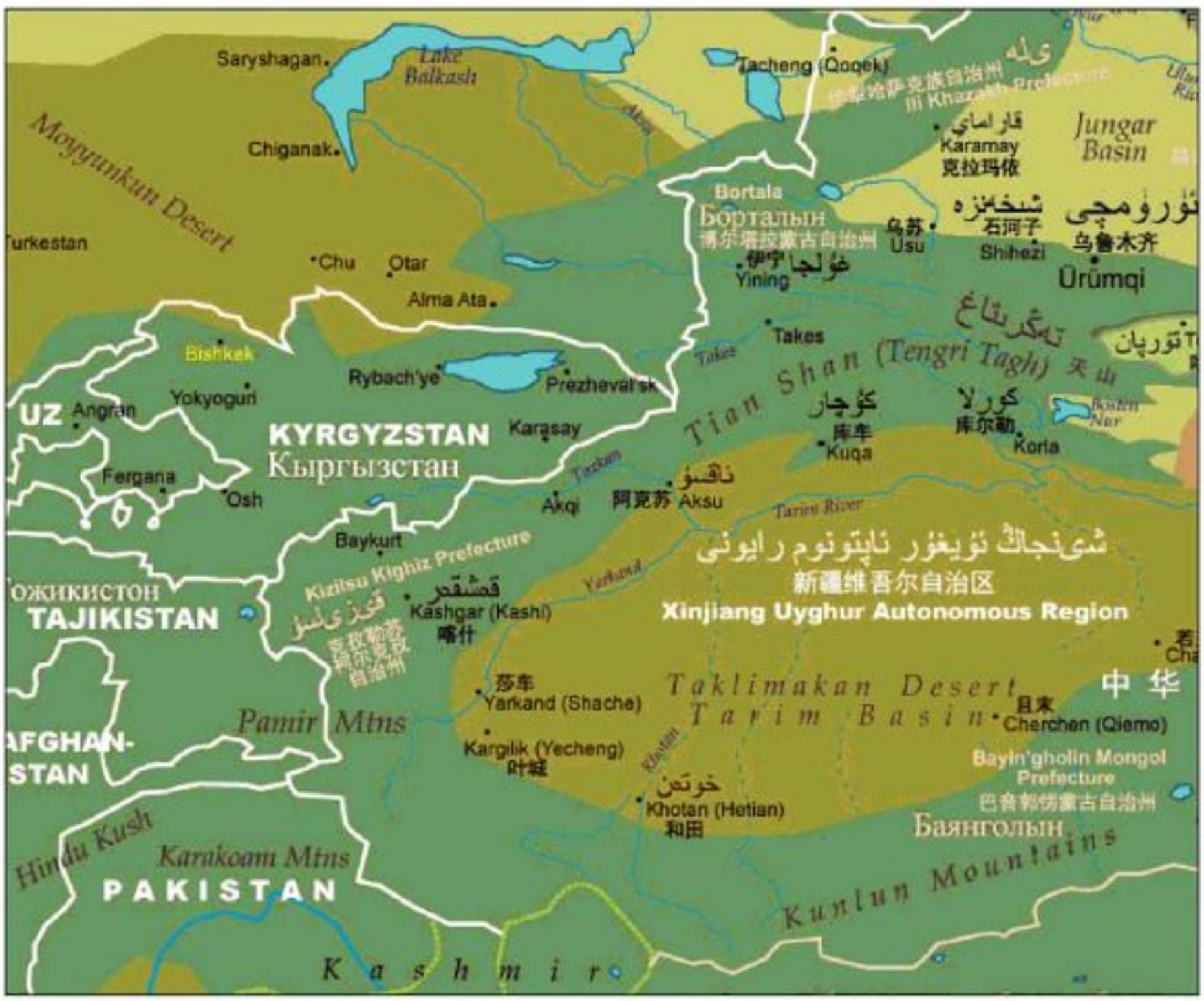

Сүрөт 15. Синьцзян

Кызылсу кыргыздары өздөрүн Манас убагында келгенбиз деп айтышат. Топо айылына жакын жайгашкан Тоюн Төбө тургундары (жомокторго таянып) 700 жылдан бери жашаганын айтышат.

1870-80-жылы алар калмактар менен салгылашып бул жерлерди ээлеп алышкан. Азыркы убакта бул областты өздөрүнүн мекени деп эсептешет. Бул жерде айрыкча кушчу, чоңбагыш, кыпчак, жоош жана черик уруулары мекендейт.

Кызылсу областында баштапкы класстарга кыргыз тилинде окуу берилет, кыргыз тилин бул аймакта баардык жаштагы кыргыздар

колдонот. Кытай тили мектептерде берилгени менен алардын арасында анча маанига ээ эмес. Кээ бир кыргыздар уйгур тилинде сүйлөйт, алардын тили жакын жана окшош болуп кетет. Кыргыз сөздөрүндө уйгур тилинен алган көп сөздөр бар. Уйгурлар менен кыргыздар Кытайда араб шрифтин колдонушат.

Кыргыздар жашаган райондордо кыргыз улуттук маданиятын көрсөтүп бетондон жазалган боз үйлөрдү жана кыргыз символдорун чагылдырган (баш кийим-калпак, музыка инструменти-комуз же куш) эстеликтерди курушкан. Кызылсудагы белгилүү кыргыз шаарлары болуп Артуш, Акту, Улугчат (Ulugqat) жана четелдиктерге жабык Акчы (Akqi) саналат.

Кызылсу областынын кээ бир айылдарына чет элдерине кирүүгө уруксат берилбейт, ал жактарга барууга Артуш шаарынын полиция кызматчыларынан уруксат алуусу зарыл (мамлекет уруксатсыз киргендерди катуу жазалайт жана аларды алып келген таксист дагы чоң жазага тартылып машинасын дагы алдырат). Уруксат алганга ошол айылдарда жашаган туугандары чакыруу кагазын жөнөтсө макулдук беришет, ал эми чет элдиктерге ал жактарга киргенге таптакыр болбойт.

Жергиликтүү кыргыздар мусулман динин катуу кармашып мечетке тынбай барышып беш маал намаз окушат. Мечеттери уйгурлар менен бир болот бирок көрүстөндөр уйгурлардыкынан бөлөк.

Улуттук салттары Кыргызстандагы кыргыздардыкынан айрымаланбайт, келиндин калымына 10 000 ден 40 000 ге чейин юань[338] төлөшөт. Ника кыргыздардын ортосунда кана болот. Алардын негизги кирешеси мал чарбачылык, талаа айдоолору жана алардын кээ бирлери соода менен иш кылышат. Бир айлык кирешеси 3 000 (440 АКШ доллары) юанды түзөт.

Кыргыз айыл үйлөрү уйгурлардын ыкмасынан алынып топурактан салынган. Мамлекет жаңы үйлөрдү курууга аракет кылуу иретинде кредитке кирпич берет. Тоолордо (Акты) жашаган кыргыздар Уйгур АО сунун борборуна жакын болууга аракет жасап Кашкардан үй алганга аракет жасашат, Кашкарда үйдүн баасы болжол менен 14 000 юанды түзөт (2 000 АКШ доллары).

Үйлөр көп бөлмөлүү (өзгөчө шаарларда) болот, айылдарда эки бөлмөлүү болуп дубалдары топурактан, полу кирпичтен жасалат. Бурчта тапчан жасалып анын үстүндө жана дубалда дагы килем болот.

---

[338] 1500-6 000 USD.

Айылдарда абал башкача-мисалы Кафу айылында тамак бышырган жана уктаган бир бөлмө эле болот. Башка бөлмөлөр мал сарайы деп эсептелет. Ар бир үйдө 300 кой, 5 топос жана 1 ат болот

Кызылсу кыргыздарынын негизги тамагы колго жасалган нан, туздалган сүт чайы жана май. Бул тамак уйгурлардыкына окшош жана уйгур ашканасынан кыргыз ашканасы түзүлөт. Кыргыз улуттук (бешбармак) тамагы аз жасалат. Топодогу кыргыздардын негизги тамагы курут кесме башкача айтканда камыр кошулуп жасалган суп. Айрыкча көк чай ичишет.

Ташкурганда 50 жыл мурун келген Афганистан кыргыздары жайгашкан. Бул кыргыз калкы 50 жыл Кытай территориясында көчүп жүрүп Ташкурганга келгенде кооз үйлөрдү көрүп ушул жерде отурукташып калышкан. Бул жерде бостон, алапа, култан жана чок уруулары жашайт. Афганистандан келгенин эстеген Мухамбет Пайзы карыя жети атасын билбесе дагы алардын төртөөнү атап кетти (Кожагы хан→Токтасын хан ажы→Култан→Алапа). Анын айтуусу боюнча бул араб аттары, бирок алар балдарына азыркы учурда дагы араб аттарын коерун айтып кетти.

Ташкурган тажик автономдуу областы болгондуктан бул аймактагы кыргыз калкы тажик тилинде сүйлөп, тажик улутунун кийимдерин кийишет. Бирок балдар мектепте кыргыз тилинде окушат. Ике кыргыздардын ортосунда кана болот. Калым 1000-2000 юанды түзөт

Тажикстандын чек арасына жакын Кулма ашуусундагы кичинекей Каракол айылында жашаган кыргыздар Кытайга Улуу октябрь революциясынан кийин Кыргызстандын түштүгүнөн келген сарт уруусу.

Кыргыздар Караколдон тышкары кытай-тажик чек арасында Мустаг-Ата тоосуна жакын Булункөл айылында, Кафу, Цубаш, Мустаг-Ата, Гунгор жана башка Каракол айылдарында мекендешет. Булункөлдө кыргыздар 300 жылдан бери жашап келишет, калган айылдарда Улуу Октябрь революциясынын убагында келип отурукташышкан. Булункөл калкы колдонгон кыргыз тили эң таза, чыныгы кыргыздын тили деп саналат.

Булункөл колхоз элементтери менен болгон айыл. 2005 –жылы жергиликтүү кыргыздардын башкаруучусу, жумушчулардын началниги Шужи жана анын жардамчысы Шажан болгон. Алар экөө тең кыргыз улутунан бирок аларды башкарган началник кытай улутунан болгон, уйгурлардыкында дагы ушундай система жүргүзүлгөн (жумушчулардын башкаруучусу уйгур бирок чоң началник кытай болгон).

Кытайлардын жана туристтердин максаты болгон Мустаг-Ата тоосу (7546 м) жана Каракол көлү жакын жайгашкандыктан жергиликтүү калкка туристтерден тапкан пайда бюджеттин негизги бөлүгү болот. Бул кыргыздарда Ташкурган кыргыздарына караганда калымдын саны жогоруурак болуп 5000 юань, 10 кой жана бир ат берилет.

8.2.2. Тарбагатай кыргыздары

Кытай-казак чек арасынын жанындагы Уйгур автономиялуу областынын Тачэн районунда (Тачэн,Чугучак жана Эмин шаарлары) тарбагатай жана же будда эки аталышындагы бир кыргыз тобу жашайт. Маалыматтар боюнча Тачэнде бул кыргыздар жалпы аймактык аралаш калктын 0,8%, Эминде 0,2% түзөт. Тарбагатай кыргыздарынын жалпы саны 1870 адамдан турат. Акчы кооперативинде 3 бүлө, Карачиликте 20 дан ашуун, Якаста 100 адам, Чупарагашта 100 адам, Узунагашта 70-80 адам, Позыдакта (Боздак) 100-200 адам, Чагычта (Аксу) 300 адам Оитиал кооперативинде 500-600 адам жашайт.

Бул этникалык группанын тарыхы тууралу аз кана маалыматтар бар, улуттук салттар айтып берүү иретинде сакталып келген, аларга таянсак бул кыргыздар 300 жыл илгери Ала-Тоодон келген деген маалыматтар бар.

Или-казак АО сунун Позыдак (Боздак) айылынын тургунунун айтуусу боюнча кыргыздар 20 кылымдын ортосунда 400 түтүн эл Орхочарда жашашкан. 1962-жылы 25-августта Кытай менен казак калкынын ортосундагы чырдан кийин жалпы казак эли малдарын, короо жайын таштап Советтер Союзуна качышкан, алардан калган жерлерге кыргыз калкы кийин келип отурукташып калган. Орхочардагы ошол убакта алардын саны 20 түтүндү түзгөн.

Орхочарда кыргыздар монгол эли менен кошо жашаган, монголдор бул аймактагы жердин баарын ээлеп кыргыздарга арендага берип турган. Монголдордун кыйноосу менен кыргыз калкы XX кылымда будда динин кабыл алышып, 300 түтүн кыргыз элинин ичинен 30 адам кана мусулман динин сактап кала алган.

Чал айылынын тургуну Кек Жакын (50 жашта) эскерет, анын ата-энесине мусулмандыктан баш тартып будда динин монголдор кыйнап кабыл алдырганын. Кек Жакындан бабаларынын аттары монголчо болуп анын атасы жана чоң атасынын аты кыргызча болгон: Танызбай (атасы) → Кокой (чоң атасы) → Чажынбаты → Мукутай → Меерман → Саарман.

Кыргыздар кытай өкмөтүнүн жардамы менен эгемендүүлүк статусун алганга аракет жасайт. Тачэнгдин тургуну кыргыз тарыхы

менен эмгектенген Ктандын айтуусу боюнча, 1833-жылы Тарбагатай кыргыздарынын башкаруучусу Караш монголдордон көз карандысыз болууга мөөр бастырып келгенге Пекинге барат. Бул мөөрдү алып кайра артка келе жатканда монголдор аны кармап алып мас кылып колундагы мөөрдү жок кылып салышат. Ошол себептен кыргыздар кийинкиге чейин монголдорго көз каранды болуп жашап, алардын кыйноолоруна чыдап келген.

Азыр Позыдакта 100 түтүн жашап алардын 30 түтүнү кыргыздарды түзөт. Диний көз карашта үй бүлөлөр аралашкан динди тутуп жашап келишет, күйөөсү мусулман болсо аялы будда динине ишенип келет.

Бул кыргыздардын негизги дини будда болуп саналат, будда динин XIX кылымдын орто ченинде кабыл алышкан. Будда динине ишенген кыргыздар буддист деген аты кана болбосо динге тийиштүү салттарды эч кармашпайт, мусулман кыргыздарынан айрымалары жок.

Диний ишеним ата тараптан берилгени менен салт санааларга апасынын дагы тийешеси бар болот, мисалга баланы отургузууда будда дининдегилер дагы бул салтты колдонгонунун себебинен.

Будда дини менен мусулман дининин ортосундагы ника кыюулар туура адатка ээ, бирок эгер бул эки тарап тең бир улуттун атуулдары болуш керек. Тескерисинче бир улуттун ичинен бир уруунун элдеринин ортосунда ника кыюу мүмкүн эмес. Тарбагатай кыргыздарына сарыбагыш, мундуз, барын, сарт, найман, керей, калмак, чотой уруулары кирет.[339]

Бул аймакта мусулмандар менен буддисттердин көрүстөнү чогуу жайгашылган. Калым баардык калкта мусулмандарда жана буддистерде дагы төлөнөт.

Жергиликтүү калктын бири дагы кыргызча сүйлөбөй казакча сүйлөшөт. Бул көрүнүштүн себеби, бул аймакта билимди казак тилинде бергени болот. Бир тилде сүйлөгөндөрүнө карабай казак жана кыргыздардын ортосунда этникалык так чек ара чектелет.

Будда динине ишенген кыргыздар өздөрүнүн башчылыгы Панчен-ламага сыйынып келишет (Гелугп орден катышуучуларынан айрымаланып Далай-лама бийик башчы болуп саналат, Пачен-лама Гелугптарга экинчи орунда турат). Үй боорунда 1989-жылы дүйнөдөн кайткан онунчу Панчен-ламанын сүрөтү илинип турат.

Жети атасын билүү тарбагатай кыргыздарынын арасынан таптакыр кезикпейт. Толук жети атасын Тачэнгтин тургуну, кыргыз

---

[339] ČERTYKOV, M. A. *Tarbagatajskie Kyrgyzy* [online]. Centralnoaziatskij istoričeskij server, 2005 [cit. 15. 11. 2006]. Dostupný z: <http://www.kyrgyz.ru/?page=297>.

тарыхы менен эмгектенген жана алар тууралуу китеп жазган Китепбай айтып берди. 1. Доот → 2. Даут → 3. Даупен → 4. Мангын → 5. Мере → 6. Сенбей → 7. Кийик → 8. Китепбай (Ктан). Саналгандардын ичинен Китепбай атынан башка аттар монгол аттары.

Монголдордун таасири ат аталыштарына эле эмес кебете түзүлүштөрүнө дагы тийген. Тарбагатай кыргыздарынын үйлөрү эки бөлмөдөн туруп полу кирпичтен жасалган, үйдөн өзүнчө бөлүнүп мал сарайы жайгашылган. Биринчи бөлмөдө тапчан коюлуп анын үстүндө тамак ичкен стол турат, экинчи бөлмөдө чоң стол коюлуп аны тегерете отургучтар турат.

Кыргыздар көбүнчө нан, май жана туздалаган сүт чайын ичишет. Бул кыргыздардын өзгөчөлүгү нанды бууга бышырып даярдоосу болот.

8.2.3. Кытайдагы кыргыздар менен Кыргызстандагы кыргыздардын мамилеси

Совет-кытай мамилелеринин бузулушунан жана чек араларды жабуудан кийин эки тараптык кыргыздардын ортосундагы байланыш толугу менен үзүлгөн. Бир убактарда чет мамлекеттеги туугандарынан кат алып окуу дагы кыйын болгон. Кызылсу АО сундагы респонденттер Кытайга Экинчи дүйнөлүк согушта Советтер Союзунан качып келгенин айткан. Ал аяктагандан кийин Мао катуу диктатураны орнотуп жана жашоонун баардык жагын текшерип калышкан. СССРдеги туугандарынан кат алгандар аны окубай туруп, бул кат аларды кызыктырбаган иретинде башкалардын көз алдында өрттөп салыш керек болчу. Эгер алар бул ыкманы жасабаса соттолуп кетмек.

Кытайдагы элдердин жашоосу кыйла жакшырганы менен алардын жашоосуна мамлекеттик кийлигишүү дагы эле калбай келет. Мисал катары тарбагатай кыргыздарынын үйлөрүн атайын дайындалган комиссиялар текшерип, үлгүлүү үйлөргө мактоо табулун берет.

Азыркы убакта Кытайга саякат жасоо туристик фирмалардан алган визанын жардамы менен оңой болуп бири бирин такыр көрбөгөн кыргыз туугандар бири бирине катташып калышты.

Кытайга каттодо алардын ортосунда соода сатык байланыштар дагы пайда боло баштады. Акыркы убакта соода менен алектенген адамдардын ортосунда адамдарды туткунга алып калуу учурлары болуп келет. Кыргыздар Уйгур АО суна келип белгилүү бир товардын мисалы түстүү металды алмашуу жолун сунуштайт, бул

сунушка уйгурлар макулудугун берип товарды Кыргызстанга сатканга жиберишет, бирок акчаны кайра алып келмейинче камакка бир канча адамды алып калышат.

Кыргызстанга товарды алып кеткен адам аны сата албаса, кытай тараптагылар камакка алып калган адамдарды чек арачылардын жардамы менен качып кетпеси үчүн Топо чек ара зонасынан Кашкарга же Артушка алып келишет. Эгер макулдашкан убакытка чейин карызды алып келбесе камактагы адамдар ал акчаны актап иштеп берүүсүн катуу талап кылышат, камактагылардын арасында аялдар болсо аларды сойкулук менен иштетип акчаларын өндүртөт. Документеринин жоголуп кеткенин арызданып качып кеткенге дагы мүмкүнчүлүк жок, себеби аларды полиция кармап законсуз келгендиги үчүн абакка камап салат. Бул абалдан чыгуунун жалгыз айласы чоң жүк ташуу машиналардын айдоочуулары күрүч мүшөгүнө жашырып байлап же ящиктерге катып Кытайдан Кыргызстанга алып келет.[340]

8.3. Тажикстан

Тажикстанда кыргыз калкын (жалпы саны 70 000) эки райондон кезиктирсе болот – алардын көбү кыргыз калкынын борбору болгон Жергетал жана Мургаб райондорунда отурукташышкан, андан ары Шаартуз жана Яван райондорунда турушат. Исфара, Шаартуз жана Гиссар шаарларында аз сандаган кыргыздарды жолуктурса болот.

XX кылымдын 20-жылдары чек араны бөлүп салгандан кийинки Тажикстан территориясынын кыргыздары бул аймактардын тамырлуу эли болуп саналат.

Тажикстан кыргыздары Кыргызстандын түштүгүндөгү Лейлек, Чоң-Алай, Кадам-Жай, жана Баткен райондору менен байланыш кармашат. Кыргыздар жашаган айылдарда кээ бир Кыргызстандан келген мугалимдер иштеген кыргыз мектептери бар. Китеп, газета жана журналдар Тажикстанда чыгарылбагандыктан Кыргызстандан алынып келинет.

Кыргыз калкы жашаган аймактарда мал багуу менен оокат кылып жайлоого чыгышыт. Токсонунчу жылдары көптөгөн кыргыздар Кыргызстандын территориясына (Чүй областына) көчүп алардын кээ бири кайра кайтып келген.

---

[340] BATILOV, A. Nelegaľnaja migracija v Kyrgyzskoj respublike. In: *Migracija i opyt vzaimodejstvija regionov po usileniju etnopolitičeskoj stabiľnosti v Evrazii.* Novosibirsk: Vostok-Vostok, 2002. s. 145–146.

8.3.1. Жергетал району – Каратегин

Каратегинде (Сухроб дарыясындагы өрөөн) жашаган кыргыздардын[341] саны болжол менен 50 000 кишини түзөт.

Жергетал районунун борбору Кыргызстандын чек арасынан алыс эмес жайгашкан Гарм областында жайгашкан. Бул жердин аталышы кыргыздын *жерге тал* аталышынан келип чыкканын билдирет. Райондун кыргыз калкы жалпы калктын 70%ин түзөт (калгандары тажик калкы). Кыргыздар кыргызча сүлөшөт, тажик тилин колдонушпайт.

19 кылымда капитан Б. Л. Громбчевскдин (кийин подполковник) бул райондо болгон саякатында каратегин кыргыздары тууралы жазылган (1889-1890).

Сух-Оба дарыясынын эки капталында жайгашкан каратегин бектиги Алай өрөөнүнүн уландысы болот. Калктын жарымысы кыргыздардан жана жарымысы тажиктерден турат. Кыргыздашылган тажиктер Каратегиндин чыгышындагы үйлөрдө жашап жайкысын малдарын айдап жайлоолорго чыгышат. Каратегин – жарды айыл, бирок арпа – буудай айдаганга ылыйыктуу жерлери жана Ыйык Петр кыркасында мол азыктуу жайлоолору бар.

Картегинден карышкыр, түлкү, кашкулак жана коендорду кана көрдүк. Бирок бул аймакта көп бүркүттөр бар.[342]

Байыркы кыргыздардын адатына тажик калкы кирип жатканы тууралуу А. Штейн өзүнүн докладында жазып кеткен.[343]

Тоолуу аймакка карабай калктын азыркы убактагы мал чарбасы болуп бир канча кана топос жана бир аз мал жандыгын кармаганы эсептелет. Жайлоолорга май айында чыгышып, кайра сентябрь же октябрь айларында (аба-ырайына байланыштуу) айылга кайтып келишет.

Малчылар жылына бир жайлоого чыккандыктан, отурукташкан жерлерине фундамент куюп сарай жасап коюшат. Бул сарайлардан тышкары жайында боз үйлөрүн коюшат. Кээ бир боз үйлөр жер титиреген убакта он эки жыл мурун Казакстандан келген.

Бул аймактагы кыргыздар боз үйгө Кыргызстандагы кыргыздардай көңүл бурушпайт. Боз үйлөрү эч кооздолбой жөн эле баш калкоолочу жай катары колдонулуп, алар жыл сайын бир

---

[341] Бухара эмиратынан алынган тарыхый ат.

[342] *Доклад капитана Б. Л. Громбчевского о путешествии в 1889–1890 гг.* [онлайн]. Vikiznanie, 2005 [цит. 18. 9. 2008]. Доступно: <www.wikiznanie.ru/ru-wz/index.php/Каратегин>.

[343] STEIN, A. Expedition in Central Asia. *The Geographical Journal*, Vol. 47, No. 5, 1916, s. 361.

фундаменттин үстүнө курулат. эгер боз үй эскирип калганда, бул аймакта аны жасаган киши жок болгондуктан Кыргызстандан барып алып келишет.

Тажиктер бул областтан башка жерлерде боз үйүн колдонушпайт. Биринчи жолу боз үйүн 1949-жылы болгон жер титирөөдө Кыргызстандан алып келип тигишкен. Кыргыздар бул убакка чейин кичинекейлерин колдонуп келишкен. Кыргызстандан чоң боз үйүн алып келгенден кийин тажиктер дагы аны колдонуп баштайт.

Бул областагы кыргыздар тажик кийимдерин кийишет, аялдар (тажик аялдарындай эле) көйнөк астына шым кийишет. Аларга эки өрүм чачы эмес каштарындагы жашыл осмо чийме көнүмүш адат.

Бир айылдын калкы бир жайлоого чыгуу адат болгон. Алардын жыл сайын бир жерге келип жайлоосунун себеби болуп Тажикстандагы граждандык согуштан калган миналардын калдыктарынан сактангандары эсептелет. Жайлоолор кишлактарга ылайыктуу бөлүнөт, бул жерде эч кандай этникалык таандыктын тиешеси жок. Кыргыздар тажиктер тараптан болгон кысымдын жоктугун далилдешет.

Жайлоого дайыма бул жерде болгон аялдар кана чыгышат. Малдарды караган койчу алар менен чогуу жайлоого чыгып айылдын жалпы малын кайтарат. Кылган ишине акчалай (бир башка айына 50 дирам[344]) же айына 2 кг картошка жана бир кой алган.

Аттарды транспорт катары колдонушат, эшек кармоо бул элде кеңири таралган. Кымыс жасоо буларга жат көрүнүш.

Аялдар боз үйдүн ортосунда жайгашкан очокко тамак бышырышат. Алардын атайын жасап жеген тамактарына манты, плов, шиш (куруулган боор), шалам бед (ун, май жана шекер кошулуп жасалган каша) жана колго нан бышырып жешет. Жайлоодон аялдар кыштын дагы камын көрүп келишет.

Курутту жасоодо, айранды баштыкка куюп бир нече күн сарыктырып тоорсутат, даяр болгон сүзмөнү казанга салып 4-5 саат кайнатып муздагандан кийин тоголок шариктерди жасап күнгө жайып коет. Мындан тышкары сары май жана башка сүт азыктарын жасашат.

Эркектер жайлоого жумасына бир жолу барышып, бир күнүн эс алууга арнашат экинчи күнүн базарга алып чыгып саткан жер жемиштерин сугарып жана чарбачылыгы менен алек болушат. Алардын кээ бири балчы болуп эмгектенишет. Шекер, май жана ундан башка керектелүүчү оокаттарын алар өздөрү өндүрөт.

---

[344] Болжолу менен 2 крон жана 50 галлер, же 0,15 доллар (2008).

Көп калк наркотик соодасы менен дагы алек болуп алардын тоо жолдорунун жакшы билгенинен Кыргызстанга дагы алып өтүшөт.

Совет убагында жакшы болгон деп эскеришет (мурун бул жерде жайлоо кенен болгон). Советтер Союзу таркагандан кийин жерлер балдарынын санына жараша бөлүнүп калган.[345]

8.3.2. Мургаб, Тоолу-бадахшан АО – Памир

Бул өлкөдөн чыгып үч күн ат менен түндүк-чыгыш тарапка барсаңар эң бийиктике кезигесиңер, айтууларга караганда бул дүйнөдөгү эң бийиктик деп эсептелинет. Силер бул бийиктике чыкканда ачка жырткыч он күн жеп тойгондой кооз жайлоосун аралап дарыя агат. Бул жер Памир деп аталат, он эки күн киши жашабаган чөл аймакты аралап өтөсүнөр, ошого жараша керектүү нерселериңерди жаныңарга алып алууңар зарыл. Бул жер аябай суук жана бийик болгондуктан асманда учкан канаттуу куш дагы көрүнбөйт. Ушул сууктун себебинен от жай күйүп жылуулук анча бербегендиктен тамак бышырып жеш кыйынга тураарын айта кетишим керек.

Марко Поло, Миллион, XXXVII бөлүм.

Марко Поло жазып кеткен кыйын шарттарга карабай малчы элдер Памирге көчүп келе башташкан. Памирге келген кыргыздардын көчүп келүүсүн бир канча этапка бөлсө болот.

Алгачкы кыргыздар Памирдин чыгыш бөлүгүндөгү Сары-Кол тоо кыркаларында жашаган. Кээ бир тарыхый маалыматтар боюнча кыргыздар Памирде XII кылымдан тартып жашап келишкен бирок бул маалыматты далилдегенге конкреттүү далил жок.

Чыгыш Памирдин (азыркы Кытай жана Тажикстандын территориясы, азыркы тажик территориясы Тоолу-бадахшан АО жана Сары-Кол тоо кыркасы) кыргыз калкынын белгилүү бөлүгү 16 кылымдын экинчи жарымында келип баштаган. Ал эми Бухардын Абдулла ханы XVI кылымдын II жарымында Бадахшан, Шугнан, Рушан сыяктуу хандыктарды өзүнө баш ийдирүүгө аракет жасаганда памирдик кыргыздар, өз алдынчалыгын сактап калыптыр. Мындай кабарлар Хавиз менен Тааныштын чыгармасында айтылат.

1575-жылы кыргыздар, Абдаллах-ханынын аскери алыста болгонуна таянып ага тийешелүү жерлерди басып алышкан. Каратегин тарапка бет алышып Гассирге жана Дех-и-науга (Денау) чейин жетишкен. Артка кайра барган жолу менен кайтышкан.[346]

---

[345] KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol. (HODULÁKOVÁ, A.) *Lidé z hor a lidé z pouští: Tádžikistán a Turkmenistán. Střípky kulturních proměn Střední Asie*. Praha: Univerzita Karlova, 2007.

[346] SALAHETDINOVA, M. A. *Svedenija o kirgizah v „Abdullah-name" Hafiz-i Tanysha*. AN KirgSSR, 1960. In: Centralʹnoaziatskij istoričeskij server, 1999–2007 [цит. 29. 9. 2008]. < http://www.kyrgyz.ru/?page=152>.

Калмактар Чыгыш Түркестан менен Тянь-Шанда үстөмдүк кылып турган мезгилде памирдик кыргыздар көз каранды болбой жашаган. Бирок, калмактар өздөрүнүн Галдан хан (1671-1696) аттуу ханы бийликте турган кезде Памир районунда турган кыргыздарга чабуул коюп турган. Мындай тарыхый маалыматтарды элдик легендалар чындыкка чыгарат.

18 кылымдын башында шыгыш Памирге этникалык жактан монголдорго жакын болгон калмак жана жунгар уруулары келип башташат. Кыргыз жана калмак урууларынын ортосунда салгылашуу убагы башталат, анын аягы калмактарды Чыгыш Түркестанга кууп чыгуу менен аяктайт. Бул акыркы кууп чыгуунун себеби болуп жунгар ханынын тарашы жана 1759-1760-жылдары кытайлар менен салгылашуусу саналат.

Калмактарды Чыгыш Памирден кууп чыккандан кийин кыргыздар афган Гиндукушага чейин жетип кенен жашап калышкан. XIX кылымда кыргыздардын саны 35 000, XX кылымда 85 000 адамга жеткен.[347]

1892-жылы Б. Л. Громбчевскийдин башчылыгы менен Памирге россия администрациясын орнотуу максаты менен аскер отряды келгенде 200 түтүн болуп 2000 адамды санаган. Бул сандарды тактап караганда кыргыздар мындан беш эсе көп болуп чыккан.

Кыргыздар боз үйдө жашашкан, кыштын суук күнүндө шамалдан сактанууга ылайыкталып таштан салынган үйлөрдө баш калкалашкан. Кышкыга камдаган тамактарынан кургатылган сыр же кытайлардан малга алмаштырып алган ун болгон. Памир областындагы кыргыз көчмөнү топос, кой, бука, жана уй, бир-эки төө, ат кармаган.

Тагеевдин айтканы боюнча[348] 1897-жылы көчмөн кыргыздар Памирде өздүк калктын негизин түзгөн себеби биринчи иретте тоолуу кыйын шарттарда жашаган Вахандан, Шугнан жана Рушандан качып келген тажиктер аз жашаган.

Тажик эли жапайы жаныбарларына жана канаттуу куштарга мергенчиликке жөнөкөй курал же таптакыр куралсыз чыгып жатканда кыргыздардын өздөрүнүн товарына базардан алмашып алган жакшы атуучуу куралдары болгон.

Памир кыргыздары биринчи орунда урууларга бөлүнгөн жайыттары бар малчылар болгон (Кыргызстан территориясына окшош). Бирок бул жайыттар жакшы болбогондуктан урууларды

---

[347] KUBATOV, E. *Afganskie kirgizy* [онлайн]. Vatanym, 2005 [цит. 29. 9. 2008]. <http://vatanym.ru/?an=vs107_7>.

[348] TAGEJEV, B. L. Pamirskie Kirgizy. *«Нива»*, 1897, №38, s. 895–902.

ортосунда чырлашып, жакшы жайыттарды алган киши менен талаш тартышы болгон. Ушул себептин айынан кыргыздар Алтай (азыркы түштүк Кыргызстан), Кашкар (Кытай) жана Гармага (Каратегин – Сурхоб дарыясынын куймасы) көчүп турушкан. XX кылымда ар бир урууларды өз алдынча ээлеген кыштоолору жана жайлоолору болгон.[349]

Мургаб

Мургаб районундагы кыргыздардын саны болжол менен 15 000 адам. Кыргызстандын территориясына жакын жашаган тажик кыргыздары Кыргызстан кыргыздары менен тыгыз байланышта болуп келет, жаштар Ош жана Бишкек шаарларында университеттерде окушат, больницага дагы Кыргызстанга барып көрүнүп келип турушат.

Мургаб области татаал шарттын (3576 м бийиктикте) айынан жайыт эң чоң ролду ойногон Тажикстандын территориясынын жери болуп саналат. Бул жердин шартына эчтеке өстүрүүгө болбойт ошол себептен топос кана багуу бул шартка ылайыктуу иш. Бул жерде кыргыздар менен тажиктердин саны барабар. Областтын борбору Мургаб шаары Хорогдон Кыргызстанга андан ары Кытайга кеткен жолдо жайгашкан.

Акыркы жылдары туристтердин башкы борбору болуп Хорог (ТБАО борбору) шаары эсептелип Мургабта дагы бул ишти өнүктүрүүгө аракет жасашат. Шаарда бир канча туристтик организациялар иштеп келет. Кыргыздардын оокат кылуусу соода менен болуп калган.[350]

Каракол

Мургаб районунун бул айылы мал чарбасына кана көз каранды болуп калган. Айылда 1935-жылы Кытайдан (Маржу) келген кыргыз калкы жашайт. 1935-жылга чейин бул айыл жок болчу жана кийин бир канча уруудан турган көчмөн кыргыздарынын келиши менен айыл пайда боло баштаган. Биринчи үйлөр бул аймактарда кыркынчы жылдын башында Экинчи дүйнөлүк согуш убагында курулуп баштаган. Совет убагына чейин жана Совет убагынан кийин дагы бул жерде мечет жок болуп кийин 2000-жылы кана тургузулган. СССР убагында диний Орозо-Айт, Курман-Айт майрамдары майрамдалбачу (башка жерлердей эле) эгер бул тартипти бузгандар болсо колхоздогу жумушунан айрылып калган.

---

[349] SAPARBAEV, A., TEMIRKULOV, K. *Pamir Kyrgyzdary*. Oš, 2003.
[350] KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol. *c.d.*

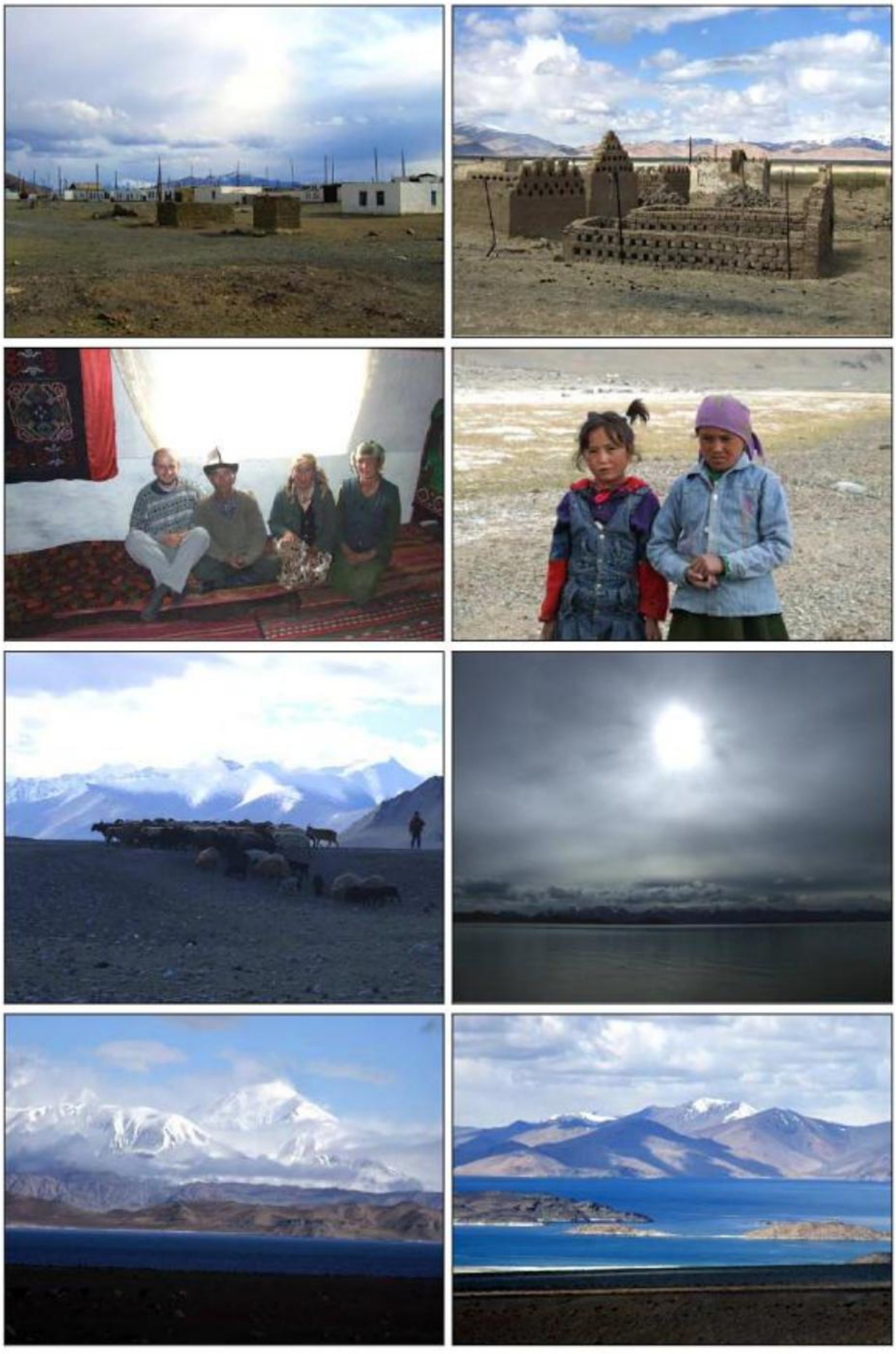

Сүрөт 16. Каракол

Караколдун тургундары тажик акцентин кошпой так кыргыз тилинде сүйлөшөт. Каракол кыргыздары найман, кыпчак, тейит, кыдырша урууларынан турат. Азыркыга чейин жергиликтүү жана Экинчи дүйнөлүк согушка чейин (1935-ж) келген "кытай" кыргыздары деп эки топко бөлүнүшөт.

Башка кыргыздарындай эле Каракол кыргыздарында салт санаалырды сактоого чоң көңүл бөлүнүп келген. Мисалы, калымды төлөө (калымдын саны орточо эсеп менен алганда 30 кой, 30 000 сом[351] жана 3 топос алардын ар бири 15 000 сом болгон), уруулар тууралуу билүү; бирок бул жерде "Манас" эпосу тууралуу эч ким билбейт (бул Кытайдагы кыргыздардын улуттук салты болгону менен). Респондент Досбай санап кеткен жети атасынын аттары кыргызча кана аттардан турган (Досбай → Мамек → Бекиш → Коконбек → Досбай → Мусаяр → Кудаяр).

Деңгиз денгеелинен 4000 м бийиктикте жайгашкан жана шарты татаал климат (жай мезгилинде температура 15° тан ашпайт, кышында -45° ке чейин жетет) менен байланышкан Караколдо айыл чарба продуктасы таптакыр өспөй мал чарбачылык менен оокат кылып келишет. Бул жерде жайгашкан туздуу Каракөл көлү балык кармаганга болбойт.

Айылдын жанында жайгашкан жайыттар малдарга кенен жетпегендиктен жай мезгилинде жайлоого чыгышат. Июнь айларында болгон көчүүгө бүт үй бүлө катышып кайра сентябрь-октябрь айларында кайтып келишет.

Бул аймактын кыргыздары тери жана жүн сыяктуу товарларын Мургабга алып барып же болбосо Кыргызстанга алып барып сатышат. 2007-жылы айылдын тургуну Советтер Союзу таркагандагы жашоосундагы эң жаман абал болуп колхоздун тараганын эскерет. Колхоздун малдары колхоз жумушчуларына эле эмес айылдын баардыгына тең болбосо дагы жалпы элге бөлүнгөн. Колхоздун жумушчулары беш уй алса мамлекеттик кызматкерлер жана мугалумдер бир уй алганга укуктары бар болгон.

Жашоонун оңолушуна карабай мамлекеттик кызматкерлердин айлык акысы мурдагыдай эле аз болуп болжол менен отуз доллардын эквиваленти. Айылдагы эки үй аз болсо да келген туристтерди тосуп акча таап келишет. Кыргызстан жана Мургаб менен болгон кабардын аздыгы буга себеп болуп келет (Сары Таш аркылуу Ошко кеткен жол аябай жаман).

---

[351] 1 сом-болжолу менен 0,50 крон / 1 доллар 36 сом / 1 евро – 52 сом болот (2008 ж.)

Раң-көл

Кытай менен жана бир аталыштагы көлгө жакын Раң көл чыныгы кыргыз айылы болуп саналат. Аталышы Сулуу көлдү билдирет, Раң сөзү азыркы кыргыз тилинде колдонулбайт.

Бул жердин калкынын келиши тууралуу үч вариант сунушталат.

Кыргыздардын алгачкы ата-бабалары көчмөн калк болгондуктан, алар көчүп отуруп ушул жерлерди мекендеген кийин бул айматтарды чийип чек жасап салганда бул кыргыздар калып жашап калышкан.

Экинчи варинтта Чынгызхан убагында кыргыздар качып Раң-көл көлүнүн жанына отурукташып калышкан.

Үчүнчү варинтка таянсак, кыргыздар Раң-көлгө Кокон хандын убагында келген (1709-1876 жж.).

Ал эми жергиликтүү калктын айтуусу боюнча байыркы кыргыздар Раң-көлгө VIII–X кылымдарда (бул убакыт Манас жомогун дагы камтыйт) келишкен.

Бул аймактын тарыхчысы (60 жашта) кыргыздарды үч негизги топко бөлөт:

Ичкилик (памир кыргыздары)

Түштүк (Кыргызстандын түштүгүндөгү кыргыздар)

Аркалык (Кыргызстандын түндүгүндөгү кыргыздар)

Түштүк Кыргыздарына өзбектердин таасири, ал эми түндүк Кыргызстанга орустардын таасири тийген. Памир кыргыздары алардан айрымаланып чыныгы кыргыз калкы дейт, тарыхчы.

Памир кыргыздарынын Хорогдо жашаган өздүк лидери, котормочу, акын, Мургаб районунун председатели жана тажик парламентинин катышуучусу Тойчуев Майрамбек. Ал тажик бийлиги менен болгон тажик кыргыздарынын ортосунда болгон кыйынчылыктарды чечип жардам берет.

Булардын жарымы Кашкардан келген кыргыздардын тукумдары жана кээ бири Чоң Алайдан келип, калгандары жергиликтүү калк.

Кайсыл тараптан келгендери тууралуу суроо узатсан бардыгы түпкү тамырлуу калкбыз деп жооп берип жана ата-бабаларын санап баштаганда (ат аталыштарынан) алардын түпкү тамыры Кашкардан экени билинет.

Айыл Советтер Союзу учурунда тургузулган, айылдык мектеп дагы Совет убагында курулган ага чейин 1930-33-жылдары боз үйдө окуп билим алышчу. Үйлөрдү 1935-жылдан кийин коллективизация келип жана көчмөн калкттар отурукташканда тургузуп башташкан. Тарыхчынын айтуусу боюнча, анын бала чагында айылда алты үй кана болгон.

Советтер Союз убагында айылга электроэнергиясы коюлган, кийин Советтер Союзу таркаганда электроэнергияны токтотуп салышкан. Азыр телевизор көрүш үчүн, радио угуш жана свет жарыгын колдонуш үчүн ар бир үйдө дизел агрегаты колдонулуп келет.

Колхоз таркап кеткенден кийин жумушка орношуу кыйынчылыкка турган. Мал чарбачылык менен саналуу кана үй бүлөлөр иштешет малдарын жайытка алып чыга албагандар башка малчыларга кошуп коюшат. Жайыттарга жыл сайын чыккан үчүн короо-сарай тургузуп атайын жайытка даярдап коюшкан.

Айылда мечет бар болгону менен бул жердин калкы намазды аз окуйт.

Мурун үйлөнүү тоюн ата-энеси чечип келиндин калымы 3 топос, 30 кой, жана орто эсеп менен 30 000 кыргыз сомун түзгөн. Азыркы күндө үйлөнүү тоюна караштуу суроолорго тажик президенти Рахмонов дагы кийлигишип белгилүү аз калым төлөгөнгө чакырат. Калымдын эң жогорку суммасы жана өлгөн адамды койгондо союла турган малдын саны 2007-жылы кабыл алынган закондун негизи менен кыймылдап калган. Азыр калым 1 топос, 10 кой жана 10 000 сом. Үйлөнүү тою ЗАГСта өтүп кийин той үйдө улантылат. Туугандар арасында ника кыйылбайт.

Бул кыргыздардын жашоо жана маданияттагы суроосу болуп калымдын төлөнүшү жана никеге туруу башкы өзгөчөлүктөрү болду (жегиликтүү тарыхчынын ою боюнча). Калымдын азайышын туура деп эсптейт. Бирок жаштар өз тандоосу менен кана никеге туруу керек дейт.

Тарыхчы тейит уруусунан жана өзүнүн 14 ата бабасын жатка билет (болжол менен 1650-жылдан берки):

Тейит → Сары Тейит → Айдар → Жаманан → Телекмат → Жамантай →
Mama Buka Kalmat
Китан Кочкор (Рахманкул хандын тукуму)

→ Мамаке → Айдар → Аже → Жусуп → Пирманбет → Сапарбай →

Таалайбек ♂
Тагайбек ♂
Айдарали (тарыхчы) → Талантбек ♂
Абдысалам ♂
Алымкан ♀
Жылдыз ♀

Раң-көлдөгү тарыхтар

Кыргыздарда оозеки манасчылар айтып келген Манас чыгармасы кана болбостон, алардын кылган эрдиктери тууралы айтылган уламыштарды азыркы убакта угуу кыйын. Кээ бир үйлөрдө эч кандай жомокторду айтып бере алышпайт же кээ бирлери китептерден окугандарын эстеп калышат. Кийинки эки уламыш жомогу Раң-көл менен байланышып жергиликтүү мугалимдин айтып берүүсүнөн.

Жоголгон байлык

Илгери-илгери Раң-көлдө Кудайберген аттуу бай адам жашайт. Ал кытай жана орустар менен соодалашып жүрүп көп байлык топтойт. Жакшы мусулман катары ал Меккеге сыйынып келгенге кетет. Алыс жолдон ар кандай жамандыктарга учурап кеткендер артка кайтып келбей да калышчу. Кудайберген алтындарын катып аны беш жаштагы баласына көрсөтүп жолго чыгат. Бирок кийин кайра кайтып келбейт. Муну билгендердин баары катылган байлыкты издеп жана Кудайбергендин баласы катылган жерди эстей албай табылбай калат. Кийин орустар Раң-көлгө келишип катылган алтынды издеп таппай кайтышат.

Ишенимтүүлүк

Раң-көлдө бактылуу мергенчи аялы жана баласы менен жашаган. Уруулардын арасында согуш башталганда бул үй-бүлө тоого качып кетишип бактылуу жашоосун уланта беришет. Кийин алардан бакыт качып, аялы күйөсүнүн кийимдерин дагы жуубай калат. Бул көрүнүш күйөөсүн таң калтырат. Ошол себептен бир күнү ал аң уулоого кеттим деп аялын алдып анын бир эркек менен жолугуп жатканын кармап калат. Бул иш көптөн бери болуп жатканын билген күйөөсү аялын өлтүрүп салайын деп уруп баштайт, артынан кирген аялынын ойношу жардам бергенге аракет жасайт. Ошол убакта мергенчинин ити ойношунун колун тиштеп кожоюнуна жардам берет. Мергенчи экөөнү өлтүрүп өзү баласы менен жашап калат. Ошондон бери аялына караганда итиңе ишен деп айтып калышкан.

Ишеничтүү ит тууралу дагы кыргыздардын калмактар менен болгон согушунан чыккан бир уламыш бар.

Илгери бир (хан) Шырдак деген көп койлуу, бай адам жашаптыр. Анын сулуу аялы бар экен. Аялын аябай жакшы көргөндүктөн жалгыз үйлүү кылып, күнүнө кырк кара койдун чучугуна түрдүү оокат жасатып бакчу экен. Хан Шырдактын өзүндө 6 кулач Ала Байталы, бир мылтыгы, Даңгыт жана Маңгыт деге эки ити болуптур.

Хан Шырдак кой кайтарып кеткенде калмактардын бир башчысы сулуу аялы менен сүйлөшүп жүрүптүр.

Күндөрдүн биринде калмактардын башчысы Хан Шырдакты өлтүрүп, аялын алып качмак болот. Бирок Хан Шырдак билип калып, 6 кулач Ала Байталына минип алып аялын учкаштырып, эки итин ээрчитип, үйүн малын таштап качат. Калмактар Хан Шырдакты эртеден түш оогонго чейин кууп, акырында жетмек болушат.

Хан Шырдактын ошондо мылтыгы эсине түшүп, ийининен ала коюп атайын десе, белине курчанган окторун аялы жол катар бирден сурууп таштай берген экен. Хан Шырдактын айласы кетет. Ала Байталы да арыйт. Акырында аттан түшүп аялына атын карматып, калмакты күтүп калат. Калмактын башчысы да кууп жетип аттан түшөр замат экөө күрөшө кетет.

Күрөш көпкө созулат. Акырында Хан Шырдак жанагы калмакты тизелетип калганда, аял аттын чылбырын Хан Шырдактын бутуна чөрөй салат. Хан Шырдак жыгылат. Калмактардын башчысы өлтүргөнү кынынан бычагын суурмакчы болуп калганда Хан Шырдак жаткан эки итин аттарынан айтып, жардамга чакырат. Мына ушунда эки ити келип калмактардын башчысын талап, туш тарапка созуп кетет. Хан Шырдак тура калып калмакты да, аялын да бычак менен сайып өлтүрөт.

Өзүнүн Ала Байталын минип, эки итин ээрчитип, ошондо хан Шырдак: "Ит-бапаа жолдош, катын жапаа" деп жүрүп кеткен.

8.4. Афганистан

Афганистанда болжол менен 5500 кыргыз бүлөсү жашайт (болжол менен 30 000 адам жашайт). Афган кыргыздары кыйын шарттагы айыл чарбачылыгы менен иштегенге мүмкүн эмес алыс райондордо жашашат (Вахан коидору/Wakhang Corridor-Бадахшан областы).

XX кылымдын 30-жылдары Орто Азиядагы болгон граждандык согушта Рахманкул-хан жетектеген памир кыргыздары Афганистанга көчүп келишкен. Бул кыргыздар Вахан коридоруна отурукташышкан. Рахманкул-хандын уруусуна Чыгыш Түркестандын алыскы чыгыш жагындагы жайыттар жана үйлөр таандык болгон. XX кылымдын 20-жылы Советтер Союзунан качып келгенден кийин Рахманкул-хан жана анын уруусу көп жылдар бою бул кыргыздарда (Кытай) болушкан. Рахманкул-хан миңдеген чоң мүйүздүү малдары менен жергиликтүү афган элинин бай лидери болгон.

Афган королу Мохаммед Закир Шах кыргыздарга жардам берип аларды афган армиясын өтөөдөн арылтып официалдуу чек арачылардай эле мамлекеттик чек араны кайтарган эл статусун берген. Анын башкаруусунда малдарга болгон налог дагы төлөнгөн эмес. Корол үй-бүлөсү кыргыз Ажосу Рахманкул ханга мамлекеттин түндүк-чыгыш чек арасын кайтаргандыгынын урматына Пасбани Памир-памирдин кайтаруучусу титулун ыйгарган.

1973 – жылдан кийинки бурулуштан кийин афган кыргыздарынын абалы оорлой баштады, жаңы режим менен биринчи королдун сүйүктүү Рахманкул-ханынын мамилеси начар болуп ортодо келишпестиктер чыга баштады. 1978-жылы болгон кийинки бурулушта АКШнын кийин СССРдин кийлигиши Афганистагы абалды өтө начарлата баштаган. Ошол себептен Рахманкул-хан бул жылы вахан кыргыздарын Кашмирдин түндүк бөлүгүнө алып кетет.

Бул убакта кыргыздар климаттын алмашкандыгынан ар кандай оорулар менен ооруп, чоң мүйүздүү малдарын жоготушат, Рахманкул-хан АКШнын өкмөтүнө Аляскага эмиграциялаганга өтүнүч катын жөнөтөт. Бул өтүнүч жоопсуз калат, 1982-жылы Турция мамлекети бул кыргыздарды чыгыш Анталияга көчүп келүүсүнө уруксат берет. Бул көчүүдө Абдурашид-хандын башкаруусундагы болжол менен 50 кыргыз бүлөсү афган Памирине кайтып келет. Рахманкул-хан 1990-жылы Турциядан каза болот.

Кээ бир кыргыздар Пакистандан Турцияга көчүүнү каалабай Афганистанга кайтып келишкен.

8.4.1. Афган кыргыздары

Кыргыздар 200 жылдан бери Кичи жана Чоң Памирдин территориясында жашап келет. Көчмөн кыргыз элинин бул тарапка жер которуусуна француз окумуштуусу –тюрколог Реми Дордун[352] болжомунда тейит жана кесек уруулары демилгечи болушкан, “Бул уруулардын жайкы жана күзгү жер которууну башташканы,- деп жазат ал, XVIII кылымда гана башталгансыйт. Мындан мурдараак “чалгын чалуучу”, же анча мынча түтүн отурукташкан учурлар да болгондур. Көчүүнүн башкы демилгечиси болуп тейит уруусу чыккандай, ошондуктан улам ал эң сонун жайыттарды ээлеп алган. Ал уруунун бул тарапка өтүүсү Памир тоолорун Харгуши-Памир менен туташтырылган Кызыларт ашуусу, Алай өрөөнү, андан ары Ак-Суу дарыясы аркылуу өтөт. XIXкылымдын баш ченинде

[352] DOR, R. *Contribution à l'étude des Kirghiz du Pamir afghan*. Paris: Publications orientalistes de France, 1975.

тейиттердин бир бөлүгү андан да ары жылып, Сангу аймагынан конуш алышкан. Ал уруунун жер которуусуна Кокон ханы, 1834 – жылы Каратегинди басып алууга Мухамед-Алинин (Мадли-хандын) зомбулугунан кутулуу максаты түрткү болгонсуйт".

Кесек уруусу тейит уруусунан айрымаланып, Чоң-Памирге Дорвоз жана Шунган тоо кыркаларынан ашып, батыш тараптан келип отурукташкан. Ошентип, XIX кылымдын аягында тейит уруусу кар аз түшчү Раң-көл жана Кичи Памирге жайланышып, кесек уруусуна Чоң Памирди, Аличурду калтырган, алардын ортосунда анчалык көп эмес кыпчак уруусунун түтүндөрү жайгашкан.

XIX кылымдардын 80-жылдары Англия менен Россиянын тирешүүсүнөн памир кыргыздарынын жашоосу оорлоп баштайт. Россияга таандык болгон Памирди Англия бөлүп алууга аркеттене баштады. Ошол учурдагы абалда Вахан коридору курулуп, ошонун натыйжасында Түштүк Памирдик кыргыздар менен тажиктер экиге бөлүнүшүп, бир тарабы Россияга экинчилери Афган хандыгынын бийлигине кошулду.

Афгандык кыргыз элинин жалпы саны 1971-1973-жылдары болжол менен 3000 адам болгон. Алардын теңинин көбү Кичи Памир айланасындагы өрөөндөрдө отурукташышып, тейит (кандын тукуму) бийик абалда турган. Тейиттерден башка да Кичи Памирде жана өрөөндөрүндө кесек уруусунан дагы бир нече үй-бүлөсү, найман жана калмак урууларынан сегиз түтүнү, кыпчак уруусунан эки-үч үй-бүлө жашаган. Чоң Памирде кесек уруусу көбүрөөк отурукташкан да алардан бөлүнүп чыккан кызылаяк, жыгжым, мамачар аттуу майда урууларынын саны көп болгон. Памирдиктердин демографиялык өзгөчөлүгү – жаш балдардын өлүмү өтө жогору болгон, бул бир жагынан тамак-аштын биологиялык сапаты талаптагыдай эместигинен болсо, экинчиден бийик тоонун аба ырайы, шарты аялдар жана балдар үчүн катуу зыяндуу таасир эткени менен түшүндүрүлөт. Буга бир гана мисал айкын далил болот-жада калса турмуш тиричилиги жакшы, оокаты кеңири бай үйлөрдө да балдардын аз, же таптакыр жок экендиги.

Афган кыргыздары байыркы маданиятты жана көңүл ачуучу аракеттеринин бири – ырлар жана обондорду сактап келген. Чоң акын ырчылар аз болушкандыктан бул жерде баары эле өз алынын жетишинче ырдап, ырчы, акын болуп келишет. Албетте эл арасынан чыгып, таанылып калган, өзүнчө атагы бар ырчыларды дайыма тойлорго же өлгөн адамды узатууда чакырып ырдатып турушкан. Бул ырчылардын көпчүлүгү социалдык төмөнкү баскычтан чыгышкан койчумандар, жалданган кызматчылар. Байлар болсо

өздөрүн эл алдында ырчылык өнөр менен көрсөтүүнү өөн көрүшөт, бул алардын укум тукумунун баркын төмөндөтөт деп санашат.

Изилдөөчүлөрдүн байкоолоруна караганда памирдиктердин сүйгөн оюндарынын ичинен күчтүү жана шамдагайлыкты сыноочуу оюндар биринчи орунда турушат. Алар аба –ырайынын шарттарына байланыштуу көбүнчөсү жаз жана жай мезгилинде өткөрүлөт. Көпчүлүк арасында кеңири таркаган оюндарга – айрыкча жаштар арасында-беш таш, ашык атмай, күрөш, бука тартыш, аркан тартышмай, чатыр таш, жашынмак, аркандан секирүү жана улак тартыш кирет.[353]

8.4.2. Вахан

Вахан коридору 19 кылымда Россия менен Улуу Британиянын ортосундагы буфер зонасы болуп түзүлгөн. Чек ара бир канчалаган келишимдин негизи менен көрсөтүлгөн.

Биринчи келишим 1873-жылы Амударыясынын түндүк бөлүгүн жана Сары-Көлдү камтыган.

Экинчи келишим Амударыясынан Иран менен болгон чек аранын батыш бөлүгүн кошкон.

Үчүнчү келишим 1895-жылда[354] болуп Сары – Көлдүн чыгыш бөлүгүнүн, Кытай чек арасын камтыган.

20 кылымда Афганистан менен СССР дин ортосунда дагы үч келишим түзүлгөн алар дагы чек ара өзгөрүүлөрүнө тийиштүү болгон-1946, 1958 жана 1981-жылдары.[355]

Вахан коридору афган Ишкашымынан кытай чек арасынын чыгышындагы Вахшир ашуусуна (Vakhjir Dawan) чейин созулат. Ишкашымдан чыгыш Вахан ашуусуна чейинки аралык 350 км, Вахшир ашуусуна чейин 300 км. Коридордун эң кенен туурасынын узундугу (65 км) анын орто ченинде, батыштын кире беришиндеги туурасынын узундугу 18 км га эле жетет. Вахан өрөөнүндөгү тоолордун орточо бийиктиги 5450 м.

Вахан коридорунда Чоң жана Кичине Памир эки областы бар. Памир чыгыштан батышты карай алтымыш километрдүү кырка тоону камтыйт. Түндүк Чоң Памирден Вахан кыркалары менен бөлүнгөн Кичи Памир 100 км. Чоң Памир болжол менен 2,6 адам/км² жыштуу калкты түзөт, Кичи Памир 3,17 адам/км².

---

[353] STROILOV, L. *Alaj menen Pamirdi ashyp/Kyrgyzdar: sanzhyra, taryh, muras, salt.* Biškek, 1993.

[354] Келишим түзүлгөн убакты ар башка булактарда ара кандай берилиши мүмкүн, себеби документтерге кол коюулар кийин болгон.

[355] Office of The Geographer, „Afghanistan – U.S.S.R. Boundary," *International Boundary Study,* No. 26 – Revised: September 15, 1983.

Чоң жана Кичине Памирлерин байланыштыруучу ашуусу жайында жана күз айларында ачык болуп соода катышууларына таасирин тийгизет. Кыргыз калкы география боюнча (экономика боюнча дагы) эки топко бөлүнөт. Эки топ тең базардан буудай, жылкы, опиум жана башка керектелүүчү товарларды алышат.

Азыркы убакта соода базарларда болот же болбосо соодачылар кыргыздарга өздөрү келишет бирок товардын баасы үч эсе жогоруурак болуп калат. Товарлардын баасы мал менен өлчөнөт. Креутзманн жана Фелманын (2003-жыл) маалыматтары боюнча Памир жайыттары мал багууга жакшы колдонулбайт, 20 кылымдын 70-жылдардын ортосу менен 1999-жылдагы аралыктагы малдардын санын салыштырсак 1999-жылы койлордун жана эчкилердин саны аран 22,9%, топоз 40,2% ти жана жылкылардын саны алгачкыга караганда жарымын түзгөн. Төөлөрдүн гана саны 9,6% ке көп болгон.

Чоң Памирдин жашоочулары малчылар, дыйкандар жана башка соодачылар, Вахан өрөөнүнөн тышкары тажиктер менен соодалашышат.

Мындан тышкары Кичи Памирдин кыргыздары Пакистандын чектеш райондорунун элдери менен соодалашышат, мыйзамсыз чектен өтүүгө афганистандын жана пакистандын чек арачылары туура мамиле кылышат. Буга чейин соода байланыштары Тажикстан менен дагы болуп турган, бирок кийин бул жерде ачылып турган базарлары 2005-жылда чек араны кайтарган орус аскерлери кеткенден кийин жоголуп кеткен. Жакшы соода шарттарына байланыштуу Кичи Памирдин кыргыздарынын жашоосу Чоң Памирдин кыргыздарына караганда кыйла жакшы.

Вахан кыргыздарына 70-жылдары К. Маури келген, аны кыргыздар башчысы Рахманкул-хан менен чогуу тосуп алышкан. Кыргыздар жашаган территория меймансыз жер башталган Вахандын Сархадда жайгашкан эң акыркы аймагы. Бул жердин кыргыздары Чынгызхандын убагындагы жана андан мурунураак көчүп келип кийин чек аралар тосулуп калганда калып калганбыз деп эскеришет.

Азыр бул байыркы калк чек аранынын үч бөлүгүнө бөлүнөт: Афганистанда үч миң кыргыз калкы, Советтер Союзунда үч миллион, Кытайда бир миллион кыргыз кылкы жашап бири бири менен тыгыз байланышып турушат.

Хажы[356] Рахманкулхан Памирдин айылдарында жүздөгөн афган кыргыздарынын башчысы болуп келген. Биз аны менен

[356] Меккеге барып келген мусулмандын титулу.

Шахмактинкөлдүн чыгыш жээгиндеги 4250 метр бийиктиктеги "адамдык" аралында боз үйлөрүн тигип отурукташып алган жеринен жолуктук. Бул жайлоодо отуздай адам жашайбыз дейт, ал. Менин эки аялым он балам бар. Эң улуусу-кырк жашта, эң кичүүсү – үч жашта.

Биз кыргыздар эч качан жакшы жайыттарга ээ болгон эмеспиз. Афганистандагы биздин болгон бир жайытыбыз бар жана жамгырдын мурункудан аз жаагандыктан абал кыйынга учурайт. Бул жайыт "таштаксыз жайыт"-ты билдирип Тарган-Курун деп аталат. "Таштаксыз жайыт" дегенибиздин себеби биз таштарын терип,тазалаганбыз.

Үч миң афган кыргыздары кой, эчки жана топоз кармашат. Кыргыздарга топоз алмаштыргыз мал. Топоздун тезеги буларга жылуулук берүүчү жалгыз отуну. Топоз сүт берет, жүнү кийим токууга жип жасоого колдонулат жана териси дагы керектелет. Топозду, койду жана эчкинин эртен менен жана кечинде күнүнө эки маал саашат. Кыргыздар орустардын жана кытайлардын куралдары менен Марко Поло[357] аталган жапайы эчки койлорго мергенчиликке дагы чыгышат. Кыргыздардын жалгыз үйү болуп боз үй колдонулат, Алар сүт, нан менен жана койдун, топоздун эти менен азыктанышат. Чай, шекер жана башка керектелүүчү азыктарды Вахан элдеринен сатып алышат. Бир мезгилдерде афган кыргыздарынын соода сатык байланышы Кашкарлыктар менен болуп турган, кийин Кытайдагы политикалык өзгөрүштөн кийин Кашкар соодасын токтотуп салганда афган кыргыздары Ваханга кайрылууга туура келген. Вахандыктар менен кыргыздар товар алмашууда бири бирине көз каранды.[358]

Чоң Памир 5500 км² аймакты ээлегени менен кыргыздар анын 1550 км² аран ээлешет. Калган территорияны жер айдоочулук жана мал чарбачылык менен иштеген Вахан эли ээлейт.[359]

Бул аймактын аба ырайы жергиликтүү рельефтин шартына байланыштуу болот. Жамгырдын орточо саны каар аралашып 60-120 мм ге жетет. Шамал батыштан соккондуктан шамал болгон жерлер кышында каар жок болот, бирок дайыма болуп турган шамал кыштын катуу болушун алып келет.

---

[357] Марко Полонун байланышы анын Борбордук Азиядан мүйүздүү койлор тууралуу жазганы менен эмгегине байланыштуу.

[358] MAURI, K. *Kogda risk – eto žizn'!* [онлайн]. Moskva: Fizkul'tura i sport, 1986; Skitalec 2001–2006 [цит. 27. 9. 2008]. Доступен: <http://www.skitalets.ru/books/risk_mauri/index.htm#sec21>.

[359] CALLAHAN, T. *The Kyrgyz of the Afghan Pamir Ride On*. Social Research Center American University Central Asia (AUCA), Bishkek 2006. 10 s.

Кыргыздар бири биринен анча алыс эмес 20 км аралыкта отурукташышкан. Алар жайкысын (жайлоо) тескейде, кышкысын (кыштоо) күнгөйдө мекендешет.

Көчүү кийинки иретте болот:

Октябрь: жыйлоодон кыштоого көчүү.

Июнь: кыштоодон жайлоого көчүү.

Жайыттар жеке өздөрүнүкү болгондуктан бул жерлерди жакшыртууга аракет жасашат. Кыштоодо убакыттарынын көбүн (8 ай) өткөргөндүктөн, короо сарайларды кезиктиребиз.[360] Үйлөрүндө телевизордон тартып керектелүүчү оокаттары бар. Кыргыздардын жалпысы ислам динине ишенишип, куран окуп намазга жыгылышат. Айылдарда мектептин жоктугунан балдарды үйлөрдөн окутушат.[361]

Бул аймактагы кыргыздарга 13-жашынан баштап өзүлөрүнүн аталаш бир туугандары менен никеге туруу көнүмүш адат. Бул жерде көп аял алуу дагы кездешет. Кыргызстандагы кыргыз калкына туугандар арасында ника кыйуу таптакыр тыйуу салынып жаман адат болсо, афган кыргыздарына жана Вахандыктарга бул көрүнүш тескерисинче жакшы адат.

Вахандыктардын оросундагы тыйуу салынган жана уруксаат берилген никелердин мисалдарды кийинки таблица чагылдырат:[362]

Кыштоодо мал багуу кыйын болгондуктан бул жерлерде кыргыздардын саны аз болуп, жай мезгилинде малчылар көбүрөөк чогулган. XX кылымдын 70-жылдарындагы маалыматтарга таянсак жайлоодо 3-12 түтүндөн турган 86 топ (айыл) болуп, кыштоодо 1-7 түтүндөн турган 118 топ чогулган.

Вахан районуна Ага-Хан Фонду аркылуу Focus International жана Aga Khan Development Network гуманитардык жардамы келет. Фонддун айтуусу боюнча бул гуманитардык жардам вахандыктарга көбүрөөк тийет. Мунун себеби мамалекетик политикага тийиштүү эмес, кыргыздардын транспорт каттабаган алыскы райондордо жашагандыгынан. Тажикстандан Вахан коридоруна баруучу түз жол азыркы убакта жабык (1997-2004-жылы Тажикстан бийлиги өзүнүн территориясынан түз Вахан коридоруна киргенге Focus International фондуна гана уруксаат берген), азыр Ваханга Ишкашым чек арасы аркылуу өтсө болот.

---

[360] CALLAHAN, T. *c. d.*

[361] ČERNOV, S. *Pamirskie kyrgyzy: dva naroda, odna nacija* [онлайн]. Obščestvenno-pravovaja eženedeľnaja gazeta Delo №..., 22 (731) 11. 6. 2008 [цит. 7. 10. 2008]. Доступен: <http://delo.ktnet.kg/2008/22/07.shtml>.

[362] SHAHRANI, M. N. *The Kirghiz and Wakhi of Afghanistan: Adaptation to Closed Frontiers and War.* University of Washington Press, 2002 (orig. 1979).

Кыргыздардын арасында жаш балдардын өлүмү өтө жогору болуп – жаш балдардын саны 520 га жетсе жаңы төрөлгөн балдардын саны 1000 ге жеткен. Бул жаңы төрөлгөн балдардын беш жашка чыкпай эле өлүп калганын билдирет. Аялдардын көбү дагы төрөттөн каза табат. Кыргыз аялдарынын өлүмү болжол менен 1:3 түзүп ага салыштырмалуу 1:6 аял төрөттөн каза болот.

Кыргыздар арак ичпегени менен алардын жаман адаты болуп опиум колдонгону эсептелет. Опиумду кыргыздарга кичи Бадахшандан тажиктер алып келишет. Экономиканы көтөрө турган акчаны жергиликтү контрабандисттер чөнтөктөрүнө салып коюшат. Мындан тышкары опиум областтын калкынын ден соолугун бузат.[363]

8.4.3. Шуолдара

Вахандан тышкары кыргыздар райондун борбору Ишкашымдан 18 км алыстыкта жайгашкан кичинекей Шуолдара айылында жашайт. Шуолдарада жашаган кыргыздар кытай Кашкарынан Памирге келген эки ага иниден тараган кыргыздар. Эки ага ини Кашкардан үйлөнүп кийин Шуолдарага көчүп келишкен, алар келген учурда Шуолдара мал бакканга ылыйыктуу жашыл кооз жер болчу. Азыр Шуолдарада кургакчылыктын айынан абал кыйыныраак. Кашкардан келгенден бул үй-бүлө өздөрү алып келген боз үйдө жашашчу, алардын бири азыркыга чейин жайлоого чыкканда колдонулуп, экинчисин сактап катып коюшкан. Биринчи үйдү алардын балдары тургузган.

Шуолдарада жашагандардын эң карысы Гүлбүбү апа. Шуолдарага келген жылдары жыйырма жашта болчумун деп эскерет. Азыр мен сексендемин же алтымыштамын деп Гүлбүбү апа өзүнүн жашын так билбейт (бул аймактын башкаларындай эле).

Кожоюндардын бири болгон-Орозмамат Шоулдарага афган Памиринен келип бул үй-бүлөнүн кызын алып, күйө бала болуп калган. Орозмамат өзүн кырктамын деп эсептейт. Кыргыздардын айрымы Турция тарапка көчүп кеткенде Орозмамат эжеси Айниса менен болгон байланышты жоготкон. Айнисанын күйөсү аскер кызматында жүргөндө аны башка Көчө атту киши Турцияга алып качып кетет. Ошондон бери андан кабар алган эмес.

Үйлөнүү аземи

Афган кыргыздарында дагы келинге калым төлөө кадимки адат. Калым бул аймакта акча менен эмес мал айрыкча кой менен төлөнөт. Гүлбүбү апа турмушка чыкканда ага бир төө, отуз кой төлөгөнүн

[363] CALLAHAN, T. *c. d.*

айтат. Келин алып кыз берүүдө ата-энеси тандаган. Небереге ат коюуда дагы ата-эне Курандын жардамы менен ат тандайт. Мурун Куранды молдо окуган, анын көзү өтүп каткенден кийин анын жээни, бул аймактын билимдүү адамы Кудайберди окуйт. Бир туугандардын арасында нике кыйуу буларга адаттуу иш.

Диний ишеними

Кыргыздар айылдагы башка исмаилит элдеринен айрымаланып мусулман суннитери. Исмаилиттер үйлөрдө намаз окуп чогулушса, кыргыздар өздөрүнүн мечеттеринде сыйынышат. Эки башка диндеги адамдардын мамилеси тынч, мисалы кыргыздардын чарбасынын жардамчысы исмаилит. Чоң майрамы болуп Ноорузду белгилешет жана Орозо айтты дагы унутушпайт.

Бул аймактын кыргыздары өздөрүнүн азыркы менен мурунку жашоодогу айрымаларын эскеришет:

Мурунку убакта аял кишини кайната-кайненесинин атын керек болсо күйөөсүнүн жана анын туугандарынын атын атоого тыйуу салынган. Азыр бул көрүнүш анча каралбайт (Гүлбүбү апа күйөөсүнүн атын айткысы келбей жатып анан айтты, себеби ал каза болуп калгандыктан).

Дагы бир өзгөрүүлөрдөн болуп аялдардын мурунку убакта денесин көрсөтпөй ороп-чулганып жабынып жүргөнү, азыр алар мурункудай оронушпайт.

Күнүмдүк тамагына куймак сымал жасалган ак нан жана туздуу сүттөлгөн чай, суюга бышырылган даамдуу күрүч, манты жана плов. Тамакты колдору менен жешет. Эчкинин сүтүн ичишет жана курут жасашат.

Вахан кыргыздары менен болгон мамилелери

Вахан жана Шуолдарада жашаган кыргыздар ортолорунда тыгыз мамилени кармашат себеби алар соода кылганы райондун Ишкашым шаарына барып кезигип турушат. Афган кыргыздарынын бир башкаруучусу бар. Кубатов[364] XIX кылымдан берки болуп келген башкаруучуларды санап кеткен: Ожалы-хан, кутал уруусунан болуп 1875-жылга чейин башкарган; Козубай-хан, кызыл-аяк уруусунан, 1905-жылга чейин; Маматкерим-хан, алапа уруусунан, 1938-жылга чейин; Толубай-хан, кызыл баш уруусунан, 1950-жылга чейин. Эң белгилүү афган кыргыздарын Пакистандан Турцияга алып барган Рахманкул-хан (кочкор уруусунан) болгон. Ал кеткен кыргыздардан Абдурашид-хан (шайым уруусунан) кайра кайтып келген.

---

[364] KUBATOV, E. *c. d.*

Абдурашид-хандан кийин кыргыздарды Молораим башкарган деп кыргыздар айтышат, азыркы убакта кыргыздарды Турдуйохун Ажо Бакил башкарат. Анын жардамчысы Шуолдарадагы Кудайберди. Эгер кандайдыр бир кыйынчылыктар чыкса башкаруучу аны чечкенге аракет кылып элдерге жардам көрсөтөт.

Афган кыргыздарынын көбү борбордук өкмөт тууралу билбейт. Афганистандагы политикалык абал тууралуу суроого Орозмаматтын жооп бергени:

Президентиңердин аты ким? Билбейт экенмин, мен мурунку президенттин атын дагы билчү эмесмин. Бирок мен мугалимдерден айлык акыларын көтөргөнүн укканыма караганада жакшы болуш керек.

Мектеп тоолордун ары бетинде Шуолдарадан эки сааттык аралыкта жайгашкан. Балдар окууга кечикпей барыш үчүн эртең мененки беште үйдөн чыгып кетишет. Кыздар мектепке барбайт, бирок алар дагы таңда туруп оокат камын көрүшөт. Мектепте сабактар фарси тилинде берилет, ата-энелерге мектепте балдары кайсы тилди окуп жатканы маанисиз. Он эки жаштан кийин балдар мектепке барууну токтотушат, аларга мектептен үйрөнгөндөрүнүн эч пайдасы тийбейт.

8.5. Турция

Түрк кыргыздарынын жалпы саны 4 000 адамды түзөт. Бул жерде кыргыздардын көбү өлкөнүн чыгышындагы Ван көлүнүн тегерегинде 200-300 түтүн үй-бүлө жашайт. Борбордук Азия тарыхый серверинин[365] маалыматы боюнча кыргыз эли Акыней жана Шерефликочхисар/Şereflikoçhisar (административдик борбору Анкара)-12 түтүн үй, Жинхабейли/Gihanbeyili (Конья)-4 үй, Каракундуз/Karagündüz айылында 197 үй-бүлө жана Эржиш /Erciş айылында 298 үй-бүлө жашайт, дагы 1300 адам Маталья жана Адана областарынын ар кайсы жерлеринде отурукташышкан.

Бул жерди мекендеген кыргыздар өзүлөрүнүн тилин, диний салттарын жана уруулук бөлүнүштөрүн сактап келишет. Кыйынчылыктардын бири болуп ника кыйуу саналат, себеби алар Памирде жашаган кыргыздар менен катташып ошол тараптан келин алып кыз берип келишкен, бирок ортодогу аралык үч күн болгон. Турциядагы кыргыздардын арасында бир уруунун элдери кыз алышып беришпейт.

---

[365] Диаспоры киргизов [онлайн]. Центральноазиатский исторический сервер, 1999-2007 [цит. 23. 9. 2008]. <http://www.kyrgyz.ru/?page=12>.

Кыргыздар Ван көлүнө Афганистандан 1983 (1982)-жылы 1000 адам келишкен.

Бул процесстин схемасы кыйын болуп эсептелет: Советтер Союзу (XX кылымда 20 жылга чейин) → Кытай (30 жылга чейин) → Афганистан (30 жылга чейин) → Пакистан, Кашмирдин түндүгүндө (1978-жылдан бери) → Турцияда (1982-жылдан бери).

Каракундузда убактылуу жер үйлөрдө жашашкан.[366] Бул жер 1900 м бийиктикте жайгашып түрк өкмөтү тарабынан кыргыздарга бөлүнүп берилген. Кыргыздарга бул жер кой бакканга ылайыктуу болгондуктан ыраазы болушкан.

Аданага жакын айылда жашаган кыргыздар совет режиминен качып келгендер болгон. Бул топ Ош областынан Кытайга качып андан кийин Турцияга келишкен.

Афганистандан Ван көлүнө келген кыргыздар өз айылдарында башталгыч мектептери бар. 1984-жылы Турцияда жүргүзүлгөн байкоодо кыргыздар араб текстин жазууда колдонулуп алардын деңгээли абдан жогору болгон.

Турцияга келгенден кийин кыргыздар түрк орфографиясынын курсун өтүп жана латын тамгалары менен жазууну үйрөнүшкөн, кыска мөөнөттүн ичинде түрк газеталарын окуп калышкан. Түрк тилин үйрөнүү жаштарга оңой болуп карылардын арасында кыйынчылыкты туудурган.

Турцияга келген алгачкы жылы төрөлүүлөрдүн санынын өсүшүн мүнөздөйт – 14-55-жаштагы 250 аялга - 97 ымыркайдын төрөлүшү. Памирдеги карылардын айтуусу боюнча мындай суммага жетиш үчүн аларга жети жыл талап кылынат.

Кыргыздар мусулман-суннит катары Памирде бухара медресесине дайардык алышчу. Каракундуздун башчысы хажы Рахманкул болгон, ал хандын тукумунан болбосо дагы кыргыздар анын авторитети үчүн сыйлашкан. Рахманкул-хандын кол алдындагы Турциядагы кыргыздар бирдиктүү жашоо шартта жашашып, кийимдери жана салттары бирдей биргиликтүү топту чагылдырышкан.

Турциядагы Советтер Союзунан качып Кытайда (Синьцзян) дагы болуп келген кыргыздар Рахманкул-хан аркылуу кыргыздар жана ошол областагы уйгурлар менен тууганчылык мамилелерин кармап келишет.

---

[366] PAKSOY, H. B. *Observations among Kirghiz refugees from the Pamirs of Afghanistan settled in the Turkish Republic* [онлайн]. First published in Journal of the Anthropological Society of Oxford Vol. XVI, No. 1 (Hilary, 1985). [цит. 23 9. 2008]. Доступен: <http://vlib.iue.it/carrie/texts/carrie_books/paksoy-6/cae11.html>.

8.6. Пакистан

Пакистанда Өзгөндүк Жаныбек казынын жүз канча тукуму жашап келет, алар кыргыз тилин билишет. 1962-жылы Жаныбек казы Советтер Союзунан Кытайдын Урумчу шаарына андан ары Пакистанга качкан. Жаныбек казынын небереси Захижан Карачыда кыргыз мектебин салып баштаган.[367] Пакистанда чет жердеги кыргыздардын ишин коргогон Замандаш уюму иштейт.

8.7. Кыргыздардын бүгүнкү күндөгү көчүүсү

Азыркы мезгилдеги кыргыздардын үйлөрүн таштап көчүүсү экономикалык себептерден болуп келет. Кыргызстандан жумушка орношуу кыйын болгондуктан калктын көбү Россияга жумуш издеп кетип жатат. Бул көрүнүш Кыргызстандын түштүгүндө көп кезигет. Ош областынын губернатырынын сөзү боюнча Россияга жыл сайын 300 000 адам кетет. Алардын 70% Кыргызстандын түштүгүнөн. Кыргыз мигранттарынын Ассоциациясынын билдиргенине караганда Россияда иштеп жаткан кыргыз калкы 2005-жылы Кыргызстанга 340 млн АКШ долларын алып келишкен.[368]

Башка маалыматтын билдиргенинде 35 жаштагы 80% кыргыз чет мамлекетте иштейт же иштеген, МОТ (Международная Организация Труда) 500 000 санын маалымдаса кыргыз эксперттери андан көп санды көрсөтөт 1,2 млн. Кыргыз Финансы Министрлигинин санаганы боюнча 2004-жылы кыргыздар үйлөрүнө алып келген акчанын суумасы 527 млн. АКШ дооларын түзгөн ал эми 2005-жылы 752 млн. болгон. Финансы министри А. Жапаровдун сөзү боюнча бул акчалар өлкөдөгү социалдык кыйынчылыктарды жеңилдетет. Бул акчанын көбү үй бүлөнүн керектөөсүнө, медицина, билим алуу тармактарына жумшалып жана үй курууларга дагы керектелет.[369]

Эмгек миграциясынын жүрүшү Кыргызстандагы жумушчулардын азайышына алып келет. Буга бир себеп болуп жеке жана акы төлөнгөн мектептердин ачылуулары жана дагы техникалык мектептердин жабылуулары (СССР тарагандан кийин алардын жарымысынан көбү жабылып калган) болуп, жаштардын мектепти аяктагандан кийин эле чет мамлекеттерге акча табуунун айынан

---

[367] SKOCHILO, E. *Kyrgyz stroit kyrgyzskuju školu v Karači* [онлайн]. 24. 7. 2008 [цит. 26. 9. 2008]. Доступен: <http://ru.kyrgyzstan.neweurasia.net/?p=448>.

[368] SATYBALDYJEV, Ž. *Bolee dvuch tretej kyrgyzskich trudovych migrantov v Rossii sostavljajut urožency juga* [онлайн]. AKI press, 2006 [цит. 2006-10-24]. Informacionno-analytičeskoe bjuro. Доступен: <http://fergana.akipress.org/>.

[369] *Nacional'nyj opros Kyrgyzskoj Respubliki*. [s.l.] : IRI, Baltic Surveys/The Gallup Organization, October 2006. 82 s.

кетип жатканына алып келет. Квалификациясы жок ишкерлер аз акча тапкандыктан, бир үй бүлөдөн көптөгөн адамдар иш издеп башка өлкөгө кетишет. Бул кыйын кезеңден чыкканга көп убакыт талап кылынат.

Кыргызстандын калкынын башкы проблемасы жумушсуздук – коомдук сураштырууда бул көрүнүш биринчи орунда турат. Биринчи сураштыруу 2005 –жылы март айында биринчи президент А. Акаев кеткенден кийин жана октябрда жаңы президент К. Бакиевке каршы демонстрация уюштурушканда. Эки абалда тең 50% адам өкмөт астында турган курч проблема жумушсуздук деп белгилеген. 30% экономикалык өнүгүү ал эми 20% корупцияга каршы күрөш болгон.[370]

[370] *Nacional'nyj opros Kyrgyzskoj Respubliki*. [s.l.] : IRI, Baltic Surveys/The Gallup Organization, October 2006. 82 s.

9. Summary and Conclusion

The aim of this work was to answer the question, *what mostly influenced the culture* (understood in its wide conception – culture as way of living) *and cultural changes of the Kyrgyz population on the territory of Kyrgyzstan, Tajikistan, China and Afghanistan.*

The changes of Kyrgyz way of live given by the changes of political organization after the USSR disintegration could be observed on the example of former Soviet republics Kyrgyzstan and Tajikistan. In both republics was created a new ideology and new system that tried to come from Islam and that, by pointing out the famous traditions of the Kyrgyz nation (in Kyrgyzstan) and Tajik nation (in Tajikistan), tried to consolidate the national togetherness.

Creation of the national state in Kyrgyzstan had significant influence to national awareness of the Kyrgyz. It was aroused here an interest in the history of own nation, there were presented historical constructs to the population about the ancientness and certain exclusivity of the Kyrgyz ethnic group, what many inhabitants adopted. The Chapter 3. (p. 8) deals with the often very unstable basis of new history.

Stronger national awareness started to manifest by crystallisation against another ethnic groups – it was clear in relationship with the Russians shortly after establishing the independent Kyrgyzstan. Later, the national politics was changed and the motto *Kyrgyzstan to the Kyrgyz* was replaced by much more conciliatory *Kyrgyzstan – our common house.*

Nevertheless, many respondents, e.g. in Batken Province, compared the actual situation with the times of USSR and pointed out the much less importance of ethnic affiliation in the past. In a region, where the Kyrgyz, Uzbek, Tajik population is living very closely, the nationality was not took into account so much and marriages among these groups were closed very often. Today, the situation is different, and although the relationships are not without problems, the marriages are closed primarily among the members of same nationality.

But the Russian, Ukrainian or Tatar population was perceived differently by the Kyrgyz. If there were nationally mixed villages, then even in the times of USSR there were not preferred the marriages among the "European" nations and the "local", what remained till today.

The change in understanding of traditions started after the USSR disintegration. There existed ancient Kyrgyz traditions tested by history of many hundreds years, but actually are emphasised more the traditions from times immediately before the October Revolution, what is refused by many people. The reason is a connection of this period with the time of

feudalism and rule of bajs and manaps. Although these traditions are entering unnoticeably into the family ceremoniousness (mainly by TV and radio), there were rediscovered new traditions, mainly religious, and there were created also quite new traditions at the same time.

In the country persists the sorting to north and south manifested in different degree of keeping the traditions. In the families on the south is more apparent the patriarchal structure –women are on formal terms with their husband, children are on formal terms with their parents. On the north are these habits also visible, but they are disappearing gradually.

Although the south of country use to be marked as substantially more religious, the keeping of religious traditions (and mainly the active religious life) is very half-hearted in both parts of the country. Even when the importance of religion increased, in the life of people both on the north and south, its role is not too high. Higher religious engagement of the inhabitants on the south is bound more to the Uzbeks.

At the Tajik Kyrgyz in the rayon of Murgab, there is traditionally strong relation to the Kyrgyz from Osh. The Tajik Kyrgyz are searching their brides in the southern Kyrgyzstan too; they use to go to study, to business, into hospitals to Osh. This linkage was also in times of USSR (e.g. during the bloody disturbances between the Kyrgyz and Uzbeks in Osh and Uzgen in 1990, the Kyrgyz of Murgab wanted to go out to help to the Kyrgyz from Osh, but the local administrative prevented them to do it).

Also the cultural changes are very similar. On both places started the renewing of old habits and traditions that were repressed in the times of USSR. It concerns mainly the celebration of Muslim feasts, but also the lowering of importance of the payment for the bride. In the villages of Tajik Kyrgyz too, there started to be built new mosques after the USSR disintegration (also on places, where they were not even before the October Revolution). But also here is the religious life more half-hearted.

The Kyrgyz from Tajik Murgab had, till the closing of Chinese border, frequent contacts with the Kyrgyz on the territory of today's China (Kashgar, Kyzil-su). Whilst in Kyrgyzstan, there is very known the mythical Kyrgyz integrator Manas, at the Kyrgyz in Murgab, the awareness of this Kyrgyz hero is ether very low or none at all.

The Kyrgyz living in China are forming two relatively considerably different groups. One of them is living in the Ili-Kazakhs autonomous district in the mountains of Tarbagatai and these Kyrgyz are non-typical in many aspects. Even if there is typical the low religious engagement of many Kyrgyz, certain connection with Islam is typical for this ethnic group. The Kyrgyz of Tarbagatai are Buddhists in larger part (what is a

reason for wondering of many Kyrgyz in Kyrgyzstan). Another unusualness lies in their language – almost all are speaking Kazakh. Nevertheless, they are keeping a relatively strong common national awareness and are closing the marriages exclusively inside the own group (although they are speaking Kazakh, they are crystallizing against the local Kazakhs). The religious difference (Buddhists x Muslims) is not a reason for separating the religious groups – the marriages are closed among the Kyrgyz across the religion, also the cemeteries are common. Similarly as the nationality, also the religious belief is given by the father's line. But it is not an exception that in a religiously mixed family may be the children Buddhists after the father, but they are circumcised, because it is a tradition that is mother used to it. The religious belief is mostly not expressed by active religious life, but it is more a certain tradition (*father was Muslim, thus we are Muslims too*). At these Kyrgyz is known the tradition of national hero Manas – it is obvious from derivation of their origin during narrations, but also from some local names (city Manas, lake Manas, river Manas).

The second group of Chinese Kyrgyz is living in the Kyrgyz Autonomous Region (prefecture) Kizilsu. Compared to the Kyrgyz from Tarbagatai, all are Muslims here, and they do not consider their belief formally – all family members are praying several times a day. The local Kyrgyz are speaking Kyrgyz very well, only with partial Uyghur dialect – in the schools is taught in Kyrgyz. Only new worlds in the language were replaced by Chinese expressions (in Kyrgyzstan by Russian). Also at these Kyrgyz we meet the strong national awareness and habits, from which the most important are payment for the bride (still often habit on the village is to give a horse to the bride's parents and only later the agreed kalym), building of yurts and wearing the traditional huts – *kalpaks*.

The political easing and increasing purchasing power of the village inhabitants causes the increased migration – sometimes, there is an effort only to move nearer to the bigger cities, but some members of younger generation of the Chinese Kyrgyz (it concerns both Kyrgyz groups) are leaving to study in cities (Ürümchi) and do not come back. Nevertheless, they have contacts with the Kyrgyz community also in these cities (both with Chinese and Kyrgyz Kyrgyz). Here is not strongly taken into account the closing the marriage inside own ethnic group and occurs merging with the majority society.

The Afghan Kyrgyz are depending the least from all mentioned groups on the state power – in the absolute majority, they do not know any Afghan representatives, or the president. These Kyrgyz mostly do not know, how old they are. Whilst they are living in a very low dependence

on the central government, they know the local Kyrgyz leaders very well, and they are in frequent contact with them. These leaders are mediators between them and government. Here is very good functional the hierarchical delegation of power with emphasis to lover levels – parliamentary election, central government composition or work of president, it is quite unknown for the local Kyrgyz and they do not take care about these activities. But they have their representatives in which they have confidence. The religious life is very active at these Kyrgyz, taking into account the regular prayers during the day. The Kyrgyz are distinguishing themselves from their surroundings in the religious area – they belong among the Sunni Muslims, another population are mainly Ismailits. Different are the sacral rooms and separated are cemeteries. The surroundings society keeps the traditions very strongly (e.g. there is very apparent the covering of women); also the Kyrgyz paid attention to the covering of women formerly. It is interesting that just the covering of women is considered by local Kyrgyz as the most noticeable change – now, it is not practiced, although there were not any pressures from any side to change something in this aspect.

If we should make any summary, what effect has the biggest impact on the cultural changes, then, according to the made research, it is obvious that the biggest impact have the state interventions. The interventions of state on the territory of former USSR led to a quite total leaving the active religious life, but there remained here, in a limited degree, only external demonstrations. On places, where the state did not influence the religious life, there were maintained all the demonstrations of religious life. But it is not fully clear from the made research, how much was influenced the religious life of the national minorities in China during the Mao's rule and during the tensed periods of Chinese history (Cultural revolution).

Impacts into the culture caused by modernisation are similar on all places – departure to the cities and gradual leaving the original culture. The fact that the culture is changing spontaneously also without noticeable external impacts, is obvious at the Afghani Kyrgyz in changing of dressing and covering the women.

For all Kyrgyz in all investigated areas is common relatively high historical awareness of membership to the Kyrgyz nation. This perception is not bound to the language– some Kyrgyz are speaking Kazakh (mountains of Tarbagatai), another Kyrgyz can speak Tajik, but a single ethnic identity is common to all of them. The perception of common identity is not bound even on a single mythical ancestor – the cult of

Manas almost does not appear at the Tajik, Afghan and Chinese Kyrgyz from the Kashgar surroundings.

All Kyrgyz have awareness of membership to their lineage, but the *traditional* knowledge of seven ancestors *dzheti ata* is disappearing almost on all places.

Also the habits connected with closing the marriage are very similar at the Kyrgyz in all investigated areas. Although the total payment for the bride was decreased (at the Tajik Kyrgyz even after intervention of the Tajikistan president), the *kalym* is a linking element for all Kyrgyz.

But differences are in selecting the bride – whilst at the majority of Kyrgyz is requested to close the marriage outside the own lineage, or sub-lineage at least, the marriages at the Afghani Kyrgyz are closed even between the cousins. The interventions of parents into selection the partner relate to the rate of maintaining the traditions – the lowest interventions are in the northern Kyrgyzstan, significantly higher are in the south of country, the highest are at the Afghani Kyrgyz.

The traditions connected to the eating habits are essentially influenced by the environment – what is regarded as national food by some Kyrgyz, is not known by another Kyrgyz. The production and drinking of fermented mare milk *kumys* is typical for the northern Kyrgyzstan and only for smaller part of the South; we do not meet this tradition in China, Afghanistan, or Tajikistan. Only the production of *kurut* – dried yoghurt (the principle is roughly the same, differences are only in the question, if the material is cooked or not, the Afghan Kyrgyz are producing the *kurut* from goat milk too) is common for all Kyrgyz. Also the tea drinking may show the adaptation to the environment – in the northern Kyrgyzstan is usually drunk black tea, on the southern green tea, the Chinese and Afghan Kyrgyz are drinking salty tea with milk and butter (similarly as in the Kyrgyz Alay).

All Kyrgyz living beyond the Kyrgyzstan border perceive very similarly the creation of national state. It is a symbol of their national identity for them, to which they are looking up with a certain respect. Whilst in the times of USSR, these Kyrgyz did not use the symbols of union's republic (the awareness of Kirgiz SSR was definitely overshadowed by the perception of the whole USSR), today, these abroad Kyrgyz show, by the state symbols of Kyrgyzstan (flag, emblem), their togetherness with this state. Kyrgyzstan use to be signed in this connection (both by the Kyrgyz and by the Kyrgyzstan representatives) as their *historical fatherland.* Also the Afghani Kyrgyz that usually do not know the Kyrgyzstan state symbols, express the wishes to visit Kyrgyzstan, a country, where they can feel as at home. They absolutely

do not mind that this *historical fatherland* was created by political decision in 1930s and, on many places, by very unnatural demarcating the borders. More important that the proper area is the own existence of the Kyrgyz state that, already by its name, offers a certain proximity to the Kyrgyz living outside its borders.

10. Жалпы жыйынтык

Иштин максаты Кыргызстан, Тажикстан, Кытай жана Афганистан мамлекеттериндеги кыргыз калкынын маданияттык айрымачылыктарын аныктоо жана өзгөчөлкүтөрүнө тийгизген таасиринин суроосуна жооп берүү болуп саналат.

Кыргызстан жана Тажикстан мамлекеттериндеги СССР тарагандан кийинки политикалык өзгөрүүлөр жашоо шарттардын өзгөрүүсүнө алып келди. Бул эки мамлекетте исламга таянып байыркы кыргыздардын жана тажиктердин салт санааларын кайрадан жаратуу жана жаңы идеологияларды куруу системаларында иштешкен.

Кыргызстанда улуттук мамлекеттин түзүлүшү кыргыздардын улуттук абалына чоң таасирин тийгизди. Андан кийин улуттук тарыхка болгон кызыгуулар пайда болуп калк байыркы кыргыз этносторуна көңүл бөлө баштаган. Жаңы тарыхтын туруксуздугу тууралуу 2 главада кененирээк берилген (Кыскача тарыхый маалымат).

Кыргызстан эгемендүү мамлекет болгондон кийин кыргыздарда улутчулдук күчөп орустарга болгон мамилелери бир кыйла өзгөргөн. Кийин улуттук политика өзгөрүп "Кыргызстан-кыргыздар үчүн" лозунгу "Кыргызстан-жалпыбыздын үйүбүз" лозунгуна айланган.

Баткен областынын респонденттеринин айтуусу боюнча СССР убагында Баткен областында улутчулдук сезим анча чоң ролду ойногон эмес, тактап айтканда тажик кыргыз калкы бири бирине кошуна жашап келин алып кыз беришип келишкен. Азыркы убакта мындай көрүнүштү таптакыр кездештирүүгө болбойт.

Орус, украин жана татар элдер менен тажик, кыргыз жана өзбек улуттарынын арасында байыртадан эле ника кыйуу болгон эмес.

Советтер Союзу таркагандан кийин байыркы улуттук салттарды кайра жандандыруу аракети иштелип баштайт. Кыргыздардын миңдеген жыл мурунку тарыхый улуттук салттары бар болгон, бирок азыр революцияга чейин болгон салттарга көңүл бөлүнүп келет. Мунун бир себеби болуп бул убак бай манап жана феодализм убагы менен байланганы саналат. Эски улуттук салттардын пайда болуусу менен бирге диний салт санаалар дагы кайра жаңыланган.

Улуттук салттары менен айрымаланып түндүк жана түштүк болуп эки тарапка бөлүнүп келет. Түштүк үй-бүлөсүндө аялдар күйөөсүнө сылык иретинде жана балдар дагы ата-энесине сиз деп кайрылып патриархалык тизимди сактап келишет. Түндүк тарапта мындай көрүнүш болгону менен акырындык менен жоголуп баратат.

Түштүк аймак динге көбүрөөк ишенип келгени менен эки тарапта тең дин тутуу бирдей төмөн деңгеелде жана анча көп ролду ойнобойт. Түштүк тарапка диндин активдүүрөк болгонунун себеби өзбектер таасирин тийгизишет.

Мургаб районундагы тажик кыргыздары оштук кыргыздар менен тыгыз байланышып келишет. Тажик кыргыздары түштүк менен куда болууга аракеттенишет, келинди дагы ошол тараптан караштырышат, Ошко окууга, бизнес кылуу максаты менен жана доктурга көрүнүүгө барып турушат. Бул байланыш катыштар СССР убагында эле бар болгон (мисалы, Ош жана Өзгөн шаарларында кыргыздар менен өзбектердин ортосунда болгон кандуу согушта мургабдагы кыргыздар оштук кыргыздарга жардамга баралы дешкен бирок аларга жергиликтүү администрация уруксаат бербей койгон).

Окшоштук маданий өзгөрүүлөр дагы болуп келет. Советтер Союзунун астында болгондуктан эки жерде бирдей салт-санаалар пайда боло баштаган. Буга алгачкы иретте мусулман майрамын майрамдоо жана калым төлөө салты кирген. Советтер Союзу таркагандан кийин тажик кыргыздары айылдарына мечеттерди салып башташкан. Бирок бул жерлерде дагы диний ишеним анча маанига ээ болбой келет.

Кытай менен болгон чек араны жапканга чейин Мургабдагы тажик кыргыздары азыркы Кытай территориясындагы (Кашкар, Кызыл-Суу) кыргыздары менен болгон байланышты сактап келишкен. Кыргызстанда белгилүү Манас эпосу тууралуу мургаб кыргыздары таптакыр маалымат билишбейт, алар үчүн Манас таптакыр жокко барабар.

Кытайда жашаган кыргыздар ар кандай топторду түзүшөт. Алардын бири Или-казак АОсундагы Тарбагатай тоолорунда жашап Кыргызстан терреториясындагы кыргыздардан баардык жагынан айрымаланып келишет. Баардык кыргыздарда диний салт анча чоң ролду ойнобосо дагы алардын ишенип, тутуп келген дини ислам болуп эсептелет. Тарбагатай кыргыздары алардан айрымаланып будда динине ишенишет (кээ бир кыргыздарга таң калыштуу көрүнүш болуп көрүнгөн).

Кийинки өзгөчөлүк алардын казак тилин колдонгону. Бирок алар кээ бир салттарды катуу сактап башка улуттун эли менен никеге турууну жат көрүшүп өз ара улут ичинен гана келин алып кыз беришет (казакча сүйлөгөндөрү менен бул аймактагы казактардан бир топ айрымаланышат). Диндик айрымалары (будист, мусулман) диний топторго бөлбөйт, тагыраак айтканда никеге турууда бир улуттун элдери динге карабайт жана мүрзөлөрү дагы бир болот.

Улуту жана дини ата тараптан берилет. Атасы будда динине ишенсе анын баласы дагы будда динине ишенет бирок энеси мусулман болгондуктан баланы отургузушат. Диний ишеним алардын активдүү диний жашоосу болбостон ата баблардан калган салт катары колдонулат (атабыз мусулман болгон ошол себептен биз дагы мусулманбыз). Бул кыргыздардын арасында Манас эпосу жакшы таанылганын алыр айтып берген жомокторунан жана кээ бир жерлердин аталыштарынан байкасак болот (Манас шаары, Манас көлү, Манас дайрасы).

Кытайда кыргыздарынын экинчи тобу Кызыл-Суу Автономиялуу Областында отурукташкан. Тарбагатай кыргыздарынан айрымаланып бул жердеги кыргыздар мусулман динин тутуп күнүнө бир жолу намаз окуп сыйынып келишет. Бул аймактын кыргыздары кыргыз тилинде кичине уйгур акцентин кошуп сүйлөшөт, мектепте окуучулар кыргыз тилинде окушат. Бул кыргыздардын арасынан салтты баалап кармагандыгын байкайбыз мисалы, калымдын төлөнүшү (биринчи ата-энесине ат берилип кийин макулдашкан калымды төлөшөт), боз үйдүн жасалгаланышы жана кыргыз улуттук баш кийими-калпакты жерге тыштабай кийгендери.

Политикалык эркиндик жана алып сатуучулуктун жогорулашы айыл тургундарынын көчүүсүнө алып келет, кээде алардын шаарга жакын болууну каалагандыгы себеп болсо кээде жаштардын шаарга (Урумчи) окууга кетип кайра айылга кайтып келбегени себеп болот. Бул шаарлардагы кыргыздар дагы бири бири менен тыгыз байланышта болуп турушат (кытай кыргыздары менен жана кыргыз кыргыздары менен дагы).

Айтылып кеткен топтордон айрымаланып, афган кыргыздары мамлекеттик бийликтен аз көз карандуулук кылып келишет, алар афган президентин жана өкмөт ишкерлеринин бирин дагы тааныбайт. Бул кыргыздар канча жашта экенин дагы так биле алышпаганы тан калтырат. Борбордук бийликтен алыс жашаганы менен алар өз башчысы менен тыгыз байланышып турушат. Бул башчылар бийлик менен элдердин ортосунда ортомчу катары иштеп келишет.

Бул жерде парламент шайлоолору, борбордук өкмөт составы же президенттин жумушу жергиликтүү калкка такыр тааныш эмес, ошол себептен бул иштер аларды кызыктырбайт. Бирок алардын өздөрүнүн ишеничтүү башкаруучусу бар. Алардын бат-баттан сыйынышып турганына караганда алардын диний жашоосу активдүү. Диний область жагынан суннит-мусулмандарына кирген кыргыздар айланасындагы исмаилиттерден айрымаланып турушат.

Сыйынуу жерлери дагы айрымаланып жана көрүстөндөрү өзүлөрүнчө болгон. Аларды курчаган эл салтты катуу кармашат (аялдардын оронуп-чулганышы); бирок кыргыз аялдары дагы мурун оронуп-чулганып жүрчү. Кызыктуу көрүнүш болуп оронуп-чулгаланганды кыргыздар эң белгилүү өзгөрүлүш деп эсптешет, себеби азыр бул көрүнүштү такыр кезиктирбейсин.

Биздин изилдөөлөр боюнча жалпы жыйынтыктыкты чыгарсак маданияттык өзгөрүүлөр алгачкы иретте мамлекеттин таасиринен пайда болот. СССР дин алгачкы мамлекеттеринин кийлигиши диний салттын активдүүлүгүнө алып келди, бирок бул жерде чектелген сырткы көрүнүш дагы калды. Мамлекет диний жашоосуна таасирин тийгизбеген областтарда элдин диний ишенимге болгон жашоосу дагы деле сакталып келет. Жүргүзүлгөн байкоодон Кытайдагы кыргыздардын диний жашоосуна Мао Цзедундун башкаруусунда жана кытай тарыхындагы ачык мезгилинде (маданий революция) канчалык таасирин тийгизгени белгисиз болгон.

Баардык жерде маданияттын жаныланууусу бирдей болгон-шаарга көчүү жана акырындык менен эски салттарды артка калтыруу. Афганистандык кыргыз аялдарынын оролуп-чылгоолонгону, башка нерсенин тийешеси жок маданияттын өзгөрүүсү болуп саналат.

Изилденген областардагы кыргыздардын баардыгында кыргыз улутунун тарыхына болгон бийик аң сезимдери бар. Кээ бир кыргыздар казак тилинде (Тарбагатай кыргыздары) башкалары тажикче сүйлөгөнү менен жүрөктөрү баары бир кыргызча сүйлөп келет. Бирок тажик, афган жана кытай кыргыздардын арасында Манас тууралуу жалпы сезим байланышы жок.

Баардык кыргыздардын уруу тукумуна болгон сезими күчтүү бирок жети атасын билүү алардын арасында жоголуп баратат.

Нике кыйууда болгон салт санаалар бардык областа жашаган кыргыздардыкы бирдей. Калым төлөөнүн санын азайтканы менен (тажик кыргыздарында Тажикстандын президентинин кийлигишүүсү), калым баардык кыргыз элдеринин байланыштырган элементи болот.

Бирок келин алып кыз берүүдө айрымачылык бар, кыргыздар башка уруунун эли менен гана куда болуп жатканда афган кыргыздары аталаш бир туугандарынын арасында нике кыйып жашап келишет. Нике кыйууда ата-эненин тийешеси ар бир жердин улуттук салтына жараша болуп, Кыргызстандын түндүгүндө эң аз кийлигишсе түштүктө жана афган кыргыздарында ата-эненин кийлигиши менен гана келин алып кыз берилип келет.

Улуттук тамактарына айлана-чөйрө таасирин катуу тийгизип, кыргыздар улуттук тамагыбыз деп жеп келген тамакты башкалары такыр билбейт. Бээнин сүтүнөн жасалган кымыс Кыргызстандын түндүгүндө гана жакшы колдонулуп, түштүктө аз пайдаланылып келет. Кытайда, Афганистанда жана Тажикстанда кымысты такыр кездештире албайсың. Курут жасоо гана баардык кыргыздар үчүн бирдей окшош тамак катары эсептелет (афган кыргыздарында курут эчкинин сүтүнөн жасалат). Чай ичүүдө дагы айрыма болуп түндүк аймак кара чай ичсе, түштүктө көк чай ал эми афган жана кытай кыргыздарында туздалган сүт чайы май менен баркталып ичилет (Кыргызстандын Алайындай).

Кыргызстандын сыртында жашаган баардык кыргыздар улуттук мамлекеттин түзүлүшүн окшош деп кабыл алышат. Бул алар үчүн сый менен мамиле кылган улуттук көз караштын символу болуп эсептелет. Эгер СССР убагында бул кыргыздар союз республикасынын символун колдонбой келсе, азыркы күндө чет мамлекеттерде жашаган кыргыздар мамлекеттик символдун (желек, герб) жардамы менен өзүнүн мамлекетинин белгилеп келет.

Бул контексте Кыргызстанды өздөрүнүн тарыхый мекенибиз деп аташат (Кыргызстандын элдери жана алар өздөрү). Мамлекеттик символдорду билбеген афган кыргыздары дагы өз-үйүндөй сезип, Кыргызстанды бир көрүп кетүүгө зар болуп келишет. Бул тарыхай ата-мекен XX кылымдын 30-жылдары политикалык чечимдин жыйынтыгынан пайда болгон факты көптөгөн туура эмес чек араларды түзгөнүн билдирбейт. Негизгиси факт болуп кыргыз мамлекетине таандык болгон территория, мамлекеттин четинде жашаган кыргыздарды жакындыкка чакырат.

11. List of Illustrations and Tables

Figures

Figure 1. Special small sheet – 2200 years of the Kyrgyz statehood..... 9
Figure 2. Approximate areas occupied by the Junior Jüz, Middle Jüz and Senior Jüz in the early 20th century..... 15
Figure 3. 25,000 Ruble note from Khwarezm Soviet Peoples Republic (Khiva). 20
Figure 4. Kyrgyz (i. e. Kazakh) *Kibitkas* in Orenburg Steppe, 1802 39
Figure 5. 50 Kopeek note from the Turkestan Soviet District. 47
Figure 6. 250 Ruble note from the Turkestan Soviet District. 47
Figure 7. New Mosque in Isfana (2008). 97
Figure 8, 9. Church in Bishkek (2005, 2008)..... 103
Figure 10, 11, 12, 13. In Talas, Except the Orthodox Sanctuaries, We Meet the Mosque, Orthodox and Catholic Church (2005)..... 105
Figure 14. Family Relations at the Kyrgyz 108
Figure 15. Administrative Division of Kyrgyzstan – 4 Northern and 3 Southern Provinces..... 111
Figure 16, 17. Manas – Fighter with Dragon. Batken (2008) and Bishkek (2005). 118
Figure 18, 19. Houses in Batken Province (Russian and "Original" House), 2008. 119
Figure 20, 21, 22, 23. Beshparmak (Tosh Bulak, 2000). 122
Figure 24, 25. Plov (Osh, Bishkek, 2000)..... 122
Figure 26, 27. Fish is Popular at the Herdsmen on *Djailu* (Karakol, 2000, 2005)..... 122
Figure 28, 29. Manta (Batken 2008, Bishkek 2000). 123
Figure 30, 31. Milky Cuisine: Kurut, Sarymaj, Suzmö (Tosh Bulak, Rang Kul)..... 123
Figure 32, 33, 34. Chuchuk, Kurdak (Suusamyr 2000) and Ashljam-Fu From Dungan..... 123
Figure 35, 36. Dymdama (Isfana in Batken Province, 2008)..... 123
Figure 37, 38. Bred at the Kyrgyz in Afghanistan (Shoulder, 2008) and Brooks (Pamir, 2008). 124
Figure 39, 40. Restaurant on the South (Osh, 2000) and on the North (Issyk-Kul, 2000). 124
Figure 41. Suusamyr – Drawing the Milk From Mares (2005). 124
Figure 42. Production of Kumys, Saba From Mares´ Leather 124
Figure 43. Dungan Mosque in Karakul..... 134
Figure 44. Monument in Ulugqat – Kyrgyz Kalpaks and Komuz 178

Figure 45. Monument near Topo – Kyrgyz Eagle 178
Figure 46. Yurt from Concrete. (Near the Jang-Chang Village)..... 178
Figure 47. Kyrgyz Cemetery near Topo..... 178
Figure 48, 49. Topo. 179
Figure 50. Guest Room in the City Quarter, Ulugchat..... 180
Figure 51. Small House in Kafu and Yurts From Concrete at the Lake 181
Figure 52. Kyrgyz in Kulma 181
Figure 53, 54. Bulunköl Village (Closed for Foreigners) – Earthen and New Concrete Houses 183
Figure 55. Mustag-ata and Karakul Lake, Kafu Village. 183
Figure 56. Mosque in Karakul (Near Mustag-ata), Solar Power Plant, Building the House..... 184
Figure 57. Settlements with Kyrgyz Population Near Kashgar 185
Figure 58. Homemade Altar With 10th Panchen Lama. Pozydak, 2008. 187
Figure 59. Kyrgyz, Kazakh and Two Mongol Autonomous Districts in Xinjiang Uyghur Autonomous Region (China) 188
Figure 60, 61, 62, 63. Pozydak and Chal, 2007. 189
Figure 64, 65, 66, 67. Chal and Pozydak, 2007. 190
Figure 68. Tajik Districts with the Kyrgyz Minority 191
Figure 69. Watercourse of Surkhob River (Vakhsh, Surkhob, Kyzylsu) 192
Figure 70. Pamir..... 195
Figure 71. Pamir Kyrgyz – 1897..... 197
Figure 72. Mosque in Karakul..... 199
Figure 73. Rang Kul Lake 201
Figure 74, 75. Djajlo Near Rang Kul (2008)..... 203
Figure 76, 77. Kyrgyz from Wakhan. 212
Figure 78, 79. Shuoldara and Environs. 215
Figure 80. Shuoldara – Satellite Photo..... 216
Figure 81. Family Tree of the Kyrgyz in Afghani Shuoldara. 217
Figure 82. Kurut at Afghani Kyrgyz. Shuoldara, 2008..... 218
Figure 83. Ex-President Askar Akayev and President Kurmanbek Bakiyev..... 223

Tables

Table 1. List of Orthodox Churches in Kyrgyzstan 102
Table 2. Preferred and Forbidden Marriages at the Wakhan People. 211

Charts

Chart 1. Trend of Population Number in Kyrgyzstan in 1897–1999. 92
Chart 2. Share of Rural Population of Kyrgyzstan by Ethnics in 1999 . 128
Chart 3. Number of Russians in Kyrgyzstan (1989–1999) 129
Chart 4. National Composition of Kyrgyzstan and Deployment of the Kyrgyz in Another Countries, 1996. 136
Chart 5. National Groups in Kizilsu, in 2000 177
Chart 6. National Composition of Ili-Kazakh Autonomous District (2005). 186

Maps

Map 1. Turkic/Turkey Kaganat in 6th Century 13
Map 2. Ethnographical Map of the World (Central Asia) – Milner's Descriptive Atlas, 1850. 17
Map 3. Russiae Moscoviae Et Tartariae Descriptio. Abraham Ortelius, 1584. 28
Map 4. Cut of Renat Map (Area Inhabited by the Kyrgyz). 29
Map 5. Map of "Independent Tartary" 42
Map 6. Independent Tartary. 42
Map 7. A 1903 map showing Khiva within the much reduced borders the Khanate had during 1874–1920. 46

12. Иллюстрация жана таблицалардын тизмеги

График

График 1. 1897-1999-жылдардагы Кыргызстандын калкынын санынын динамикасы 138

Сүрөт

Сүрөт 1. VI кылымда чоң аймакты ээлеген түрк каганаты (Сүрөт / Map 1. / с. 13.) 57
Сүрөт 2. Абрахам Ортелиустун Тартариянын картасы, 1612ж. (Сибирь, Түндүк Кытай, Япония, түндүк-чыгыш Американын бөлүму жана Калифорния жарым арал катары). 71
Сүрөт 3. Чу дарыйасынын жээгиндеги кыргыз кибиттери 1869–1870. 82
Сүрөт 4. Исфанадагы жаңы мечет (2008) 143

Сүрөт 5, 6. Бишкектеги Чиркөө (2005) 149
Сүрөт 7, 8, 9, 10. Таласта протестанттардын сыйынуу жайларынан тышкары, проваславдык жана католиктердин чептерин кезиктиребиз (2005) 150
Сүрөт 11. Кыргыздардын туугандык байланыш системасы. 153
Сүрөт 12, 13. Драконду жеңген-Манас. Баткен, 2008 159
Сүрөт 14. Орус көчкүндөр. Прокудин-Горскийдин сүрөтү 1911ж. 166
Сүрөт 15. Синьцзян 228

著作

13. Index

A

Adegene, 37
Afghan Turkestan, 14
Afghanistan, 3, 4, 5, 28, 31, 45, 110, 121, 124, 135, 172, 174, 182, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 219, 220, 221, 258, 262, 283, 284
Aitmatov C. T., 12, 47
Akayev A. A., 10, 49, 130, 132, 172, 223
aksakal, 16
Aksu, 129, 134, 175
Ala-Too, 8, 35, 173, 186
Al-Marvazi, 22, 40
Alpamysh, 221, 222
Andijan, 43, 45, 131, 172, 173
Artush, 177, 191
Azerbaijan, 49, 51
Azerbaijanis, 125, 128

B

Badakhshan, 14, 205, 212
Bagysh, 27, 37
Baikal, 14, 26
Balkars, 125
Balkh, 14
Balkhash, 24, 29, 129
Barskaun, 35
Batken, 4, 94, 96, 98, 99, 117, 118, 119, 123, 128, 133, 192, 258
Bazarbashe, 4
Bishkek, 8, 9, 10, 41, 43, 49, 52, 92, 93, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 106, 113, 114, 117, 118, 121, 122, 123, 125, 133, 134, 135, 198, 207, 210, 281, 282, 283, 284, 285
Bortala, 175
Bortala-Mongol autonomous district, 188
Bugu, 27, 36, 37, 41
Bukhara, 14, 19, 20, 30, 32, 36, 40, 41, 133, 192, 196, 221
Bukharlik, 19
Bulunköl, 182, 183
Burut, 37
Buruts, 29, 30
Byelorussians, 125, 131

C

Carpini (John of Plano Carpini), 27, 119, 282
Catholic, 103, 104, 105, 126
Caucasus, 125, 127, 131
Central Asia, 3, 12, 14, 17, 19, 21, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 36, 47, 49, 93, 94, 102, 103, 105, 111, 125, 126, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 193, 205, 210, 281, 282, 284
Clavijo, 27

D

djajlo, 194, 210, 216
Djalalabad, 94, 96, 99, 100, 102, 104, 117, 121, 131, 133
Dungans, 120, 125, 128, 133, 134
Dushanbe, 26, 99
dzheti ata, 109, 110, 200, 262

E

Eastern Turkestan, 14, 16, 133, 135, 173, 196
Emin, 175, 185
Estonia, 51, 127

F

Fedchenko A. P., 31
Fergana, 16, 30, 37, 38, 43, 45, 92, 111, 129, 131, 172, 173

G

Gegun, 8, 9, 10, 11, 14
Genghis Khan, 14, 16, 19, 24, 25, 26, 202, 209
Georgia, 51, 127
Germans, 10, 51, 105, 115, 125, 126, 128, 131, 132
Giovanni de Montecorvino, 27
Gissar, 191, 196
Göktürks, 13

Gorno-Badakhshan (Autonomous Province), 4, 195, 196
Great October Socialistic Revolution, 19
Grumm-Grzimaylo G. E., 31

H

Hedin S., 31, 282

Ch

Chechens, 125, 127
Cheryk, 37, 176
China, 3, 4, 5, 14, 15, 21, 22, 24, 28, 29, 38, 39, 45, 103, 116, 120, 121, 133, 134, 135, 172, 173, 174, 175, 176, 182, 186, 188, 190, 196, 198, 199, 200, 201, 204, 207, 209, 210, 220, 221, 258, 259, 261, 262
Chinese Turkestan, 14, 31, 125
Choboksar-Mongol autonomous district, 188
Chu River, 37, 129
Chuy, 4, 16, 37, 41, 92, 93, 96, 102, 112, 113, 114, 115, 116, 129, 131, 132, 134, 135, 173, 192

I

Ibn-Khordabi, 14
Ili-Kazakhs autonomous district, 4, 174, 175, 186, 188, 259
Ingushes, 125, 127
Isfana, 4, 97, 123
Isfara, 118, 191
Ishkashim, 4, 21, 208, 212, 215, 219
Issyk-Kul, 12, 16, 22, 29, 31, 33, 36, 37, 38, 40, 41, 92, 93, 96, 102, 115, 124, 133, 134, 173

J

Jefremov F. S., 30
Jewish, 105, 125

K

Kafu, 180, 181, 182
Kalmyks, 125, 176, 196
kalpak, 116, 176, 177, 260
kalym, 34, 111, 114, 176, 177, 188, 200, 203, 217, 260, 262
Karachays, 125
Karakalpak, 8
Kara-Kyrgyz autonomous region, 17
Kara-Kyrgyzes, 16
Karategin, 192, 193, 196, 198, 206
Kashgar, 4, 15, 28, 31, 38, 39, 41, 121, 134, 180, 185, 191, 198, 202, 210, 216, 259, 262
Kashgaria, 28, 30, 36
Kataganes, 18
Kazakh Soviet Republic, 17
Kazakhs, 17, 18, 20, 21, 31, 41, 93, 104, 106, 125, 128, 133, 135, 175, 185, 186, 188, 221, 222
Kazakhstan, 4, 12, 15, 16, 19, 23, 24, 30, 36, 103, 104, 111, 115, 120, 129, 135, 172, 174, 193
Khakas, 10, 11, 14, 16
Khakases, 14, 15
Khangai, 12
Khirkhiz, 5, 11, 23
Khiva, 14, 21, 32, 33
Khivanlik, 18
Khorezm People's Soviet Republic, 21
Kirgizbaj, 37
Kitaj, 37, 174, 188, 283
Kizilsu (Kirgiz Autonomous Prefecture), 175, 176, 177, 181, 190, 260
Kokand, 14, 16, 30, 37, 41, 43, 131, 172, 202
kolkhoz, 116, 195, 199, 200, 203
komuz, 177
Koreans, 125, 126
Kozlov P. K., 31
Kuldja, 38, 196
kumys, 30, 33, 116, 120, 121, 194, 262
Kurama, 19, 20
Kurds, 125, 128
Kurman Ait, 98, 99, 199
kurut, 121, 182, 194, 218, 262
Kypchak, 12, 37, 109, 132, 176, 198, 200, 206, 207
Kyrgyz, 3, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 22, 26, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 45, 47, 48, 49, 52, 93, 95, 96, 98, 101, 104, 106, 107, 109, 110, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 130, 132, 133, 135, 137, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 181, 182, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 201, 202, 203, 205, 206, 209, 210, 211, 212, 219, 220, 221, 222,

223, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 281, 282, 284
Kyrgyz Soviet Republic, 17
Kyrgyzes, 3, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 52, 92, 93, 94, 95, 99, 100, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 124, 125, 128, 130, 135, 136, 137, 172, 173, 175, 176, 177, 180, 181, 182, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 258, 259, 260, 261, 262
Kyrgyz-Kajsak, 16, 38
Kyrgyzstan, 3, 4, 5, 8, 10, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 27, 28, 31, 32, 33, 36, 37, 38, 39, 41, 43, 45, 48, 49, 52, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 109, 110, 111, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 124, 125, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 172, 173, 175, 177, 182, 191, 192, 193, 194, 198, 200, 201, 202, 206, 207, 211, 217, 222, 223, 258, 259, 260, 262, 281, 283, 284
Kyzil-su, 3, 4, 259

L

Latvia, 51, 127

M

manaps, 16, 38, 41, 259
Manas, 18, 52, 117, 118, 173, 176, 200, 202, 204, 259, 260, 262
Marco Polo, 14, 27, 28, 195, 210
Meskhetian Turks, 125, 127
Mongol, 24, 25, 27, 38, 40, 186, 188
Mongolia, 8, 12, 24, 29, 135, 172
Mongols, 16, 18, 24, 25, 40, 186, 187, 188
Moscow, 18, 19, 22, 23, 26, 30, 34, 40, 44, 52, 93, 113, 130, 210, 281, 282, 283, 284, 285
Murgab, 4, 191, 198, 199, 200, 201, 202, 259
Mustag-ata, 182, 183, 184

N

Najman, 23, 24, 25, 37, 109, 188, 198, 200, 207
Namangan, 131, 172, 173
Naryn, 35, 93, 96, 113, 114, 115

O

obo, 40
Obrutschev V. A., 31
Oirats, 30
Orozo Ait, 98, 99, 199
Orthodox, 93, 101, 102, 104, 105, 106, 133
Osh, 4, 16, 94, 96, 98, 99, 102, 104, 116, 117, 118, 122, 124, 131, 133, 136, 198, 201, 221, 222, 259
Oxus, 207

P

Pakistan, 5, 96, 172, 206, 209, 219, 220, 222
Pamir, 21, 31, 34, 37, 45, 109, 121, 124, 173, 195, 196, 197, 198, 202, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 216, 217, 220, 221, 282, 284
Persia, 31, 32
Pevcov M. V., 31
Pishpek, 16, 41, 43, 133
Poland, 103, 104, 126, 131
Poles, 104, 126
Potanin G. N., 31
Pozydak, 185, 186, 187, 189
protestant, 105
Przhevalsky N. M., 31, 33

R

Rabban Sauma, 28
Rang kul, 198, 201
Rashid-ad-Din, 18, 23
Renat map, 30
Ricci M., 28
Roborovsky V. L, 31
Roshan, 197
Rubruk (William of Rubruck), 27
Ruhnama, 49, 50
Russia, 10, 11, 14, 30, 31, 32, 33, 36, 41, 43, 44, 50, 51, 104, 105, 111, 113, 118,

125, 126, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 137, 172, 174, 175, 196, 206, 207, 222
Russian, 10, 11, 13, 14, 15, 19, 43, 44, 45, 51, 52, 92, 99, 101, 104, 105, 112, 115, 119, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 174, 209, 210, 258, 260
Russians, 23, 31, 44, 45, 48, 51, 93, 101, 104, 112, 113, 120, 125, 128, 129, 130, 131, 202, 204, 258

S

Sajak, 27, 41, 43, 109, 110
Samarkand, 20, 32, 129, 172, 173, 285
Samarkanlik, 19
Sarts, 19, 116, 137
Sary Mogol, 99, 100, 108
Sarybagysh, 35, 37, 40, 43, 188
Sary-tur, 35
Semenov P. P., 33
Semirechie, 36, 44, 126, 129
Severtzov N. A., 31, 34, 35
Shaartuz, 191
Shugnan, 21, 196, 197, 206
Shuoldara, 4, 215, 216, 217, 218, 219
Schlagintweit (brothers), 31
Sima Qian, 8, 9, 21
Solto, 27, 36, 37, 43
Soviet Union (USSR), 3, 5, 8, 21, 31, 46, 48, 49, 50, 52, 93, 95, 96, 98, 100, 106, 112, 113, 114, 117, 118, 125, 127, 128, 134, 173, 174, 175, 186, 190, 195, 199, 200, 202, 205, 206, 208, 209, 220, 221, 222, 223, 258, 259, 261, 262
Suusamyr, 4, 41, 99, 101, 109, 113, 114, 115, 117, 123, 124
Syr Darya, 18, 20, 30, 43, 129

T

Tachen, 185
Tajikistan, 3, 4, 5, 21, 26, 43, 93, 97, 103, 111, 118, 121, 135, 137, 172, 182, 191, 192, 196, 198, 206, 209, 212, 258, 262
Tajiks, 120, 125, 128, 137, 192, 193, 194, 197, 198, 206, 209, 212, 221
Talas, 16, 23, 27, 28, 92, 93, 102, 104, 105, 115, 117, 131, 132, 135, 284
Tarbagatai, 3, 24, 175, 185, 187, 188, 189, 190, 259, 260, 261
Tarym, 29
Tashikurgan, 182
Tashkenlik, 18
Tashkent, 14, 31, 93, 102, 103, 172
Tatars, 18, 24, 93, 125, 127, 132, 133, 221
Tian Shan, 12, 15, 16, 18, 29, 30, 33, 35, 129, 196
Tibet, 14, 22, 24, 30, 31
Timur, 19, 25, 26, 27
Tschekyr-Sajak, 18
Turan, 14
Turkestan, 14, 19, 20, 23, 25, 26, 29, 31, 43, 44, 45, 92, 102, 125, 126, 129, 134, 135, 173, 205, 221
Turkestan autonomous republic, 20
Turkey, 5, 13, 32, 49, 96, 135, 172, 206, 217, 219, 220, 221
Turkeys, 14, 26, 128
Turkmenistan, 4, 44, 49, 50, 93, 103, 129, 135, 284
Tygaj, 37

U

Ukraine, 50, 51, 103, 126, 127, 131
Ukrainians, 93, 120, 125, 128, 131
Umbet-aloj, 35
Urumqi, 173, 205, 222, 260
Uyghur, 11, 14, 15, 24, 28, 134, 135, 173, 175, 176, 180, 181, 185, 188, 260
Uyghurs, 11, 12, 13, 14, 26, 120, 125, 128, 134, 135, 174, 176, 177, 180, 181, 182, 221, 222
Uzbek, 14, 18, 19, 20, 99, 100, 116, 118, 120, 131, 136, 172, 173, 222, 258
Uzbek Soviet Republic, 19
Uzbekistan, 4, 20, 21, 45, 93, 97, 98, 103, 111, 127, 135, 136, 137, 172, 173, 221, 282, 285
Uzbeks, 18, 19, 20, 21, 32, 93, 94, 116, 118, 120, 125, 127, 128, 131, 137, 173, 202, 221, 222, 259
Uzgen, 94, 100, 222, 259

V

Valikhanov C. C., 31, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 106
Vámbéry A., 32, 285

W

Wakhan, 4, 14, 21, 197, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 219
Western Turkestan, 14

X

Xinjiang, 134, 135, 173, 174, 175, 176, 188

Y

Yarkand, 15
Yenisei, 8, 10, 11, 12, 16, 22, 24, 26

Z

Zedyger, 37
Zemarkh, 8
Zhergatal, 192

А

Ага-Хан, 251
Адижан, 84
Азербайжан, 91
Акаев А. А., 54, 89, 167, 168, 224, 257
аксакал, 59
Аксу, 134, 227, 231
Акту, 229
Акчы, 229, 231
АКШ, 90, 157, 224, 225, 226, 227, 229, 256
Ал Истахри, 63
Алай, 152, 235, 246
Ала-Тоо, 53, 225
Алтай, 65, 80, 171, 224, 239
Аль-Марвази, 83
Андижан, 84, 167, 224
Арабия, 58
Артуш, 228, 229
Афганистан, 6, 7, 70, 73, 154, 171, 224, 230, 245, 248, 255, 264
ашлям-фу, 157

Б

багыш, 78, 158
Бадахшан, 237, 245
Байкал, 58
Бартольд В. В., 55, 57, 64
Баткен, 6, 140, 144, 145, 159, 160, 164, 169, 234, 264
Беларусия, 164
Бенто де Гоиш, 20
Бернштам А. Н., 54, 57
бешмармак, 161
Бичурин Н. Я., 59
Бишкек, 53, 83, 102, 138, 144, 145, 146, 147, 151, 159, 169, 171
Боздак, 231
боорсок, 161, 162
бугу, 69, 79, 80, 84
Булункөл, 230
Бухара, 62, 74, 80, 83
Бухарлик, 61
быжы, 162

В

Валиханов Ч. Ч., 73, 79, 80, 81, 82, 83
Вамбер А., 74
Ван, 254, 255
Вахан, 7, 245, 247, 248, 249, 250, 251, 253
Ворух, 160, 172
Вуши, 227

Г

гегун, 52, 54, 58
Гедин С., 73
Гиссар, 234
Гоминьдан, 225
Грузия, 91
Грумм-Гржимайло Г. Е., 73
Гянь-Гунь, 58

Д

Дунгандар, 170

Е

Европа, 54, 226
Енисей, 55, 56

Ж

Жалалабад, 140, 145, 159, 167, 169
Жергетал, 234, 235
жети ата, 109, 154
Жети-Суу, 79, 162, 165, 170
Жинхабейли, 254
Жиссазган, 224

И

Ибн-Хордабы, 14, 58
Или, 226, 227, 231
Или-казак АО, 226, 265
Иран, 62, 142, 171, 248
Исфара, 160, 234
ичкилик, 80, 151, 152
Ишкашым, 248, 251, 253

К

Кавказ, 164, 167
Кадам-Жай, 234
казак, 62
Казак ССР, 60
Казакстан, 5, 6, 59, 60, 62, 65, 79, 148, 149, 155, 157, 163, 171, 224, 226
Казакстан АССР, 163
Казактар, 171
кайсак, 60, 82, 84
Кант, 102, 147, 167
Каракол, 102, 144, 147, 156, 165, 170
Каракундуз, 254
Каратегин, 193, 282
Карпини, 69, 160
Кафу, 230
Кашгар, 6
Кашгария, 79
Кашкар, 59, 70, 162, 170
Кетмен-Төбө, 84
Клавия, 69
Кожомкул, 156
Козлов П. К., 73
Кокон, 59, 60, 83, 84, 85, 224, 242, 247
Кулжа, 81
Кулма, 230
курд, 165
Курман-Айт, 239
куурдак, 162
Кызыл-Ой, 156
Кызылсу АО, 6, 227, 233
кымыс, 158, 161
кыпчак, 72, 80, 152
кыргыз, 5, 6, 7, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 70, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 139, 140, 146, 149, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 164, 165, 167, 168, 169, 172
Кыргыз ССР, 7, 60, 168
Кыргызстан, 5, 6, 7, 54, 60, 61, 63, 70, 75, 84, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 148, 157, 162, 171
Кытай, 6, 7, 54, 55, 58, 59, 63, 64, 66, 70, 75, 158, 161, 170, 171, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 231, 237, 239, 242, 245, 248, 255, 264, 265

Л

Латвия, 90, 164
Лейлек, 234

М

манап, 59
Манас, 91, 159, 224, 228, 241, 242, 244, 265, 266, 267
манты, 162
Маньчжурия, 227
Марко Поло, 58, 69, 70, 237, 250
меехет түрк, 164
Монгол, 65, 69, 83
Монголия, 171
Москвалык патриарх, 140
Мохаммед Закир Шах, 246
Мургаб, 6, 234, 237, 239, 241, 242, 265
Мустаг-Ата, 230, 231

Н

наиман, 80
найман, 66, 152
Наманган, 167, 224
Нарын, 78, 140, 157
немец, 54, 73, 148, 149, 150, 157, 163, 164, 165, 167, 168
Немецтер, 167, 168

О

Обручев В. А., 73
оң канат, 151
Оренбург, 30
Орозо-Айт, 239
Орто-Азия, 58, 60, 61, 62, 63, 69, 70, 78, 85, 139, 166, 168
Орустар, 156, 165
Орхочар, 231
Ош, 60, 102, 140, 142, 144, 145, 147, 158, 159, 167, 169, 171, 239, 255, 256, 265

Ө

өзбек, 61, 62, 145, 146, 158, 160, 161, 164, 165, 167, 172
Өзбек ССР, 61
Өзбекстан, 6, 144, 148, 155, 171, 172, 224
Өзбектер, 167
Өзгөн, 140

П

Пакистан, 142, 224, 255, 256
Памир, 80, 87, 152, 224, 237, 238, 242, 246, 247, 248, 249, 250
Пасбани Памир, 246
Певцов М. В., 73
Пишан, 227
Пишпек, 60, 83, 84, 162, 165, 169
Позыдак, 231, 232
Потанин Г. Н., 73
Пржевальск, 162
Пржевальский Н. М., 73, 75

Р

Раң-көл, 242, 244, 247
Рахманкулхан, 249
Рашид-ад-Дин, 61, 65
Россия, 54, 72, 84, 155, 162, 163, 167, 170, 172, 224, 226, 248
Рубрик, 69, 70
Рухнамэ, 89, 90
Рушан, 237

С

саба, 161
Самарканд, 62, 74, 165, 224
Самарканлик, 61
сарт, 61, 172
Сары Моцгол, 145
сарыбагыш, 82
Сары-Кол, 237
Сауд Арабия, 142
саяк, 61, 84, 154
Северцов Н. А., 73, 78
Семенов П. П., 77, 82
Сибир, 168, 169
Синьцзян, 170, 224, 226, 227, 228, 255
сол канат, 79, 80, 151
солту, 79
СССР, 5, 7, 88, 89, 91, 139, 141, 142, 151, 156, 159, 160, 164, 170, 239, 248, 256, 264, 265, 267, 268
Суусамыр, 6, 84, 145, 146, 154, 156, 162
суфизм, 141
Сухроб, 235
Сыма Цянь, 53
Сырдарыя, 61, 63, 85, 165, 224

Т

Тажикстан, 6, 7, 68, 85, 148, 171, 224, 234, 249, 251, 264
Талас, 65, 70, 102, 139, 140, 148, 157, 167, 168, 171
Тарбагатай, 6, 227, 231, 232, 233, 265, 266, 267
Тарым, 71
Татар, 61, 168
татарлар, 140, 168, 169
Тачэн, 231
Ташикурган, 227, 230, 231
Ташкенлик, 61
Ташкент, 148, 224
Текес, 227
Теңир-Тоо, 224
Тибет, 64, 75
Токмок, 83, 84, 165, 170, 171
Тоолу Бадахшан, 6
Тоолу-бадахшан АО, 237
Топо, 228, 234
Тоюн Төбө, 228
Түркестан, 58, 62, 65, 71, 73, 84, 163, 165, 169, 170
Түркмөнбашы, 89
Түркмөнстан, 6, 89, 148, 171
Түркмөнстан эпархиясы, 148
Турция, 88, 142, 171, 224, 246, 252, 254, 255
Тянь-Шань, 58, 60, 61, 71, 77, 78, 82

У

Уйгур АО, 229, 233
уйгурлар, 55, 56, 58, 170
Уйгурстан, 65
Украина, 90, 163, 164, 167
Украина ССР, 163
украиндер, 167
Улугчат, 229
Урал, 168
Урумчу, 256
уруулар, 66, 79, 80, 84, 151, 152, 154

Ф

Федченко А. П., 73
Фергана, 60, 63, 80, 81, 85, 87, 139, 162, 165, 167, 224

Х

хакас, 11, 54, 58, 59, 283
Хива, 74
Хиванлик, 61
хирхиз, 5, 7, 55
Хорог, 198, 239
Хыргыздар, 64

Ц

Цубаш, 230

Ч

Чимкент, 84
Чоң Памир, 246, 248
Чоң-Алай, 234
Чу, 75, 82, 168
Чугучак, 231
Чүй, 6, 80, 84, 139, 140, 156, 165, 167, 170, 171, 224, 234
чучук, 162
Чыгыш Памир, 238
Чыгыш Туркестан, 58, 224, 225, 238
Чынгызхан, 67

Ш

Шаартуз, 234
Шаче, 227
Шерефликочхисар, 254
Шлагинтвеит, 73
Штейн А., 235
Шугнан, 237, 238
Шуолдара, 7, 252, 253

Ы

Ыссык-Көл, 60, 64, 71, 79, 80, 82, 84, 139, 140, 142, 157, 165, 169, 170, 224

Э

Эмин, 231
Эржиш, 254
Эски-Ноокат, 140
Эстония, 91, 164

Я

Яван, 234
Ярканд, 227

14. Literature

A. Kan (glava katoličeskogo chrama Biškeka) – "U nas s Islamom boľše obščego, čem različij" [online]. ЦентрАзия, 18. 12. 2002 [cit. 25. 11. 2008]. Available: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1040163660>.

ABAŠIN, S.N. *Prodolženie načatogo razgovora ob anklavah: est' li u Šachimardana etničeskaja istorija?* [online] Novosti Centraľnoj Azii, 2005 [cit. 18. 12. 2008]. Available:<http://www.ferghana.ru/article.php?id=3462>

AJTMATOV, Č. *Popravišťě*. Praha, 1989. (Orig. Placha, Novyj mir, 6-8/1986).

AKAJEV, A. *Istorija, prošedšaja čerez moe serdce*. Bishkek, 2003.

AL-ISTACHRI, Abu Ishak Ibrahim ibn Muhammad (Абу Исхак Ибрахим ибн Мухаммад). *Kitab masalik al mamalik. (Kniga putej gosudarstv – Книга путей государств)* [online]. Analitičeskij centr, 2005 [cit. 27. 8. 2008]. Translation L. Z. Pisarevskij. Available: <http://www.analitika.org/article.php?story=20050227040828 10&mode=print>

AL-MARVAZI *Tabají al-hajaván (Priroda životnyh – Природа животных)* [online]. 2005 [cit. 27. 8. 2008]. Available: <http://www.analitika.org/article.php?story=20050227040828 10&mode=print> Materialy fonda Instituta literatury i iskusstva AN Respubliki Kyrgyzstan. Inv. № 1820.

ALIMBEKOV, M. Š. *2200 let etnonima „Kyrgyz" i stanovlenija kyrgyzskoj gosudarstvennosti*. Trudy instituta celovoj podgotovki specialistov, Vyp. III., IV. Bishkek, 2002, s. 86–91.

ANDERSON, J. *Central Asia's Island of Democracy*. OPA 1999.

Apostolic Administration of Kyrgyzstan : Current and historical information about its bishops and dioceses [online]. 1996–2008 [cit. 25. 11. 2008]. Available: <http://www.catholic-hierarchy.org/diocese/dkyrg.html>.

Asiadata [online]. ООО «Спецэкспорт», 2004 [cit. 31. 7. 2008]. Available: <http://asiadata.ru/transcription.php?lang=ru&from=russian&to=chinese&q=>

AVLJAJEV, G. O. *K voprosu o proischoždĕnii kereitov i ich učastii v etnogeneze srednevekovych ojratov Džungarii i kalmykov Povložja* [online]. Centralnoaziatskij istoričeskij server, 1999–2007 [cit. 4. 8. 2008]. Available: <http://www.kyrgyz.ru/?page=46>. Проблемы этногенеза калмыков – Элиста: Республиканская типография Государственного комитета Калмыцкой АССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, 1984.

AZBELEV, P. P. *Drevnie kyrgyzy. Očerki istorii i archeologii*. [online]. 2008 [cit. 5. 9. 2008]. Available: <http://kronk.narod.ru/mono/mono.htm>.

BARTOLD, V. V. *Kirgizy. (Istoričeskij očerk)*. Frunze, 1927.

BARTOLD, V. V. *Tjan'-Gan'skie kirgizy v XVIII i XIX vekach* [online]. Centralnoaziatskij istoričeskij server, 1999–2007 [cit. 8. 9. 2008]. Available: <http://www.kyrgyz.ru/?page=75>; *Kirgizy. Istoricheskij očerk. – Sočinenija*. Moscow, 1963.

BERNŠTAM, A. N. Izbrannye trudy po archeologii i istorii kyrgyzov i Kyrgyzstana. Bishkek: Ajbek, 1998, Tom II, s. 155–318.

Boľšaja Sovetskaja Enciklopedija [online]. 1926–1990. Sovetskaja enciklopedija, Oval.ru, 1999–2007 [cit. 5. 9. 2008]. Available: <http://www.oval.ru>.

BROKGAUZ, F. A., EFRON, I. A. *Kirgizy* [online]. Enciklopedija Brokgauza i Efrona (Энциклопедия Брокгауза и Ефрона). Peterburg, 1890–1907. Elektronnaja biblioteka Bibliotekar'.Ru (Электронная библиотека Библиотекарь.Ру) [cit. 2. 9. 2008]. Available: <http://bibliotekar.ru/bek2/153.htm>.

BRUSINA, O. I. *Slavjane v Srednej Azii*. Moscow: RAN, 2001.

CALLAHAN, T. *The Kyrgyz of the Afghan Pamir Ride On*. Social Research Center American University Central Asia (AUCA), Bishkek, 2006. 10 s.

CARPINI, de Plano J. Johannis de Plano Carpini antivariensis archiepiscopi Historia mongalorum quos nos Tartaros appellamus – Cesta bratra Jana de Plano Carpiniho ke dvoru Kujuk-chána 1245–1247, In: *Putování k Mongolům*. Praha, 1964.

ČERNOV, S. *Pamirskie kyrgyzy: dva naroda, odna nacija* [online]. Obščestvenno-pravovaja eženedeľnaja gazeta Delo№. 22 (731) 11. 6. 2008 [cit. 7. 10. 2008]. Available: <http://delo.ktnet.kg/2008/22/07.shtml>.

DAN'CHUJEJ, L. Ot vraždy k protivostojaniju. *Žurnal „Rodina"*. №. 10/2004.

Doklad kapitana B. L.Grombčevskogo o putešestvii v 1889–1890 gg. [online]. Vikiznanie, 2005 [cit. 18. 9. 2008]. Available: <www.wikiznanie.ru/ru-wz/index.php/Карагегин>.

DOR, R. *Contribution à l'étude des Kirghiz du Pamir afghan*. Paris: Publications orientalistes de France, 1975.

DERBIŠEVA, A. M. *Obrjady i ritualy v kyrgyzskoj kuľture*. Kyrgyzsko-Rossijskij Slavjanskij universitet, Bishkek, 2008. 67 s. Vedoucí diplomové práce OZMITEĽ V. M., recenzent SKREMINSKAJA L. R.

Diaspory kyrgyzov [online]. Centraľnoaziatskij istoričeskij server, 1999–2007 [cit. 23. 9. 2008]. Available : <http://www.kyrgyz.ru/?page=12>.

ECKERT, J., ELWERT, G. *Land Tenure in Uzbekistan*. Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit, 1996.

GAWĘCKI, M., JASKULSKI, J. (ed.) *W stepie dalekim. Polacy w Kazachstanie*. Poznań – Almaty 2006/2007.

GINS, G. K. Taranči i Dungane (Očerki iz poezdki po Semireč'ju). *Istoričeskij vestnik*. № 8, 1911.

Göttingische Gelehrte Anzeigen. Akademie der Wissenschaften in Göttingen, 1865.

GUMILEV, L. N. *Poiski vymyšlennogo carstva: Trilistnik ptičjego poleta* [online]. 1998 [cit. 4. 8. 2008]. Available: <http://gumilevica.kulichki.net/SIK/sik02.htm>.

HEDIN, S. *S Hedinem celým světem*. Díl I., Praha, 1912.

Hedin [online]. Ottova encyklopedie, 1996–2008, 1. 1. 1908 [cit. 15. 10. 2008]. Available: <http://encyklopedie.seznam.cz/heslo/365686-hedin>.

HVOSLEF, E. H. *Tribalism and modernity in Kirgizia*. The third Nordic conference on Middle Eastern Studies: Ethnic encounter and culture change. Joensuu, Finland, 1995.

CHAUG, V. *Naselenie Kyrgyzstana*. Bishkek, 2004, s. 109–157.

KAGANOVIČ, A. *Někotoryje problemy carskoj kolonizacii Turkestana* [online]. CA&CC Press, Sweden, 1998–2006 [cit. 23. 12. 2006]. Available: <http://www.ca-c.org/journal/11-1997/st_13_kaganovich.shtml>.

KANDERT, J. „My", příslušníci civilizovaných národů, a „oni", příslušníci kmenů. *Vesmír*. 2003, č. 82, s. 226–232.

KARMYŠEVA, B. Ch. *Očerki etničeskoj istorii južnych rajonov Tadžikistana i Uzbekistana*. Moscow, 1976.

Kitab hudut al-alam min al-mašrikila-l-magrib. (KNIGA O PREDELAH MIRA OT VOSTOKA K ZAPADU – КНИГА О ПРЕДЕЛАХ МИРА ОТ ВОСТОКА К ЗАПАДУ) [online]. Analitičeskij centr, 2005 [cit. 27. 8. 2008]. Translation Z. N. Vorožejkinov. Available: <http://www.analitika.org/article.php?story=20050227040828 10&mode=print>.

KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol. *Pastevecká společnost v proměnách času: Kyrgyzstán a Kazachstán*. Praha: Univerzita Karlova, 2006.

KOKAISL, P., PARGAČ, J. a kol. *Lidé z hor a lidé z pouští: Tádžikistán a Turkmenistán. Střípky kulturních proměn Střední Asie*. Praha: Univerzita Karlova, 2007.

KOKAISL, P. Příbuzenský systém v Kyrgystánu. *Genealogické a heraldické listy*. Vol. 28, č. 1 (2008), s. 67–75.

KOLONTAEV, K. Kitaj: točka vozvrata? *Gazeta Duel'*. 10. 3. 1998, №. 5 (52).

KUBATOV, E. *Afganskie kirgizy* [online]. Vatanym, 2005 [cit. 29. 9. 2008]. Available: <http://vatanym.ru/?an=vs107_7>.

Kyrgyzy. Istočniki, istorija, etnografija. Bishkek, 1996, s. 9.

KYZLASOV, I. L. Ob etnonymach chakas i tatar i slove chooraj (otvet opponentam) (Об этнонимах хакас и татар и слове хоорай (ответ оппонентам)). *Etnografičeskoe obozrenie*. 1992. № 2, s. 69–76.

LUGOVSKIJ, A. *Istorija kirgizskogo jazyka* [online]. 2005 [cit. 29. 7. 2008]. Available: <http://kyrgyz.lugovsa.net/history.htm>.

MASANOV, N. E. a kol., *Istorija Kazachstana. Narody i kul'tury*. Almaty, 2001.

Materialy po istorii turkmen i Turkmenii. Al-Istachri: Kniga putěj i gosudarstv (Kitab masalik al-mamalik). Translation S. L. Volin. Tom 1. Moscow: Institut vostokovedenija, 1939.

MAURI, K. *Kogda risk – eto žizn'!* [online]. Moscow: Fizkul'tura i sport, 1986; Skitalec 2001–2006 [cit. 27. 9. 2008]. Available: <http://www.skitalets.ru/books/risk_mauri/index.htm#sec21>.

MELISBEK, U. *Gastarbajtery rastaskivajut Rossiju* [online]. CRP, 2006 [cit. 30. 9. 2006]. Available: <http://www.kyrgyz.us>.

Migracija i opyt vzaimodejstvija regionov po usileniju etnopolitičeskoj stabil'nosti v Evrazii. Novosibirsk: Vostok-Vostok, 2002.

Na kurultae musul'man Srednej Azii [online]. © 1991–2008 Interfax, religion@interfax.ru, 26. 2. 1992 [cit. 25. 11. 2008]. Available: <http://www.interfax-religion.ru/?act=archive&div=8004>.

Nacional'nyj opros Kyrgyzskoj Respubliki. [s.l.] : IRI, Baltic Surveys/The Gallup Organization, October 2006. 82 s.

Office of The Geographer, „Afghanistan – U.S.S.R. Boundary," *International Boundary Study*, No. 26 – Revised: September 15, 1983.

OSTŘANSKÝ, B. Súfismus jako příspěvek k mezináboženskému dialogu. *Bulletin Společnosti přátel Afriky a Společnosti česko-arabské*. Vol. 15, č. 1/2007.

PAKSOY, H. B. *Observations among Kirghiz refugees from the Pamirs of Afghanistan settled in the Turkish Republic* [online]. First published in Journal of the Anthropological Society of Oxford Vol. XVI, No. 1 (Hilary, 1985). [cit. 23. 9. 2008]. Available: <http://vlib.iue.it/carrie/texts/carrie_books/paksoy-6/cae11.html>.

PLOSKICH, V. *Naš Kyrgyzstan*. Bishkek, 2004, s. 66.

Pravoslavnaja Cerkov' Srednej Azii [online]. Oficiaľnyj Web-sajt Taškentskoj i Sredneaziatskoj Eparchii Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi Moskovskoj Patriarchii, 2003 [cit. 25. 11. 2008]. Available: <http://pravoslavie.uz>.

RAŠÍD-ad-Dín *Sbornik letopisej* (Джами' ат-таварих/Džami at-taváríh). Translation L. A. Chetagurov, A. A. Semjonov. Tom 1. Kniga 1. Moscow – Leningrad: AN SSSR, 1952.

ROMODIN, V. A. *Materialy po istorii kirgizov i Kirgizii*. Sajf ad-Dín Achsikendi: Sobranie istorij (Madžmu at-taváríh). Moscow, 1973.

Rossija – Kyrgyzstan: sovmestnyj poisk rešenija globalnych problem : 20. 9. 2003 [online]. Radiokompanija Majak (радиокомпания "Маяк"), 2001–2008 [cit. 5. 8. 2008]. Available: <http://old.radiomayak.ru/schedules/1/11465.html>.

RUBRUK de, W. Fratris Willelmi de Rubruk Itinerarium ad partes Orientales – Cesta bratra Viléma z Rubruku ke dvoru Mangu-chána 1253–1255, in: *Putování k Mongolům*. Praha, 1964.

SAČKO, G. V. Rossijskoe neoevrazijstvo o principach i putjach integracii SNG. In: *Dnevnik Altajskoj školy političeskich issledovanij. №18*. Barnaul, 2003, s. 294–295.

SADYKOVA, B. *Politika Rossii i Turkestanskoje nacionaľnoje dviženije*. "Dogry Ýol" ИОЦ Turkmenistan [online]. 2006 [cit. 18. 9. 2006]. Available: <http://www.dogryyol.com>.

SALAHETDINOVA, M. A. *Svedenija o kirgizah v „Abdullah-name" Hafiz-i Tanysha*. AN KirgSSR, 1960. In: Centraľnoaziatskij istoričeskij server, 1999–2007 [cit. 29. 9. 2008]. Available: < http://www.kyrgyz.ru/?page=152>.

SAPARBAEV, A., TEMIRKULOV, K. *Pamir Kyrgyzdary*. Oš, 2003.

SEMJONOV Ťan-šanskij, P. P. *Putěšestvija v Ťan-šan v 1856–1857 gg. (Memuary)*. Moscow, 1948.

SEVERCOV, N. N. *Putěšestvija po Turkestanskomu kraju*. Moscow, 1947 (orig. Putěšestvija po Turkestanskomu kraju i issledovanije gornoj strany Ťan-šana, S. Peterburg, 1873).

SHAHRANI, M. N. *The Kirghiz and Wakhi of Afghanistan: Adaptation to Closed Frontiers and War*. University of Washington Press, 2002 (orig. 1979).

SCHULZ, J.-R. *Riwwelkuchen im Talas-Tal: Zur Geschichte der Deutschen in Kirgistan* [online]. 1996 [cit. 30. 11. 2008]. Available: <http://www.fietz-online.de/kirgistan/dlex.html>.

SITNJANSKIJ, A. *Krest ili polumesjac: Kirgizija pered vyborom very* [online]. CA&CC Press, Sweden, 1998–2006 [cit. 25. 11. 2008]. Available: <http://www.ca-c.org/journal/12-1997/st_10_sitnjanskij.shtml>.

SKOCHILO, E. *Kyrgyz stroit kyrgyzskuju školu v Karači* [online]. 24. 7. 2008 [cit. 26. 9. 2008]. Available: <http://ru.kyrgyzstan.neweurasia.net/?p=448>.

STEIGER, A. J. Republics of Soviet Central Asia. *Far Eastern Survey*, Vol. 15, No. 11 (Jun. 5, 1946), p. 170.

STEIN, A. Expedition in Central Asia. *The Geographical Journal*, Vol. 47, No. 5, 1916, s. 361.

STROILOV, L. *Alaj menen Pamirdi ashyp/Kyrgyzdar: sanzhyra, taryh, muras, salt.* Bishkek, 1993.

TABYŠALIEVA, A. *Vzgljad na religioznuju situaciju v Kyrgyzstane* [online]. CA&CC Press, Sweden, 1998–2006 [cit. 24. 11. 2008]. Available: < http://www.ca-c.org/journal/12-1997/st_09_tabishal.shtml>.

Tanguty [online]. Vikipedija, svobodnaja encyklopedija, 2008 [cit. 4. 8. 2008]. Available: <http://ru.wikipedia.org/wiki/тангуты>.

TATIMOV, M. B. *Letopis v cifrach.* Alma-Ata 1969.

TEREŠČENKO, L. *Istorija Kyrgyzstana* [online]. Informacionnyj portal o sovremennoj Kirgizii, 2007 [cit. 12. 9. 2008]. Available: <http://www.allkyrgyzstan.com>.

TURDALIEVA, Š. *Rodoplemennoe delenie Kyrgyzov po materialam Č. Č. Valichanova* [online]. Centralnoaziatskij istoričeskij server, 1999 [cit. 26. 8. 2005]. Available: <http://www.kyrgyz.ru>.

Ukaz Prezidenta KR „O provedenii Goda kyrgyzskoj gosudarstvennosti". Bishkek, 2002.

V Kyrgyzstane količestvo mečetej sravnjalos' s količestvom škol [online]. Kyrgyzskoe nacionaľnoe informacionnoe agentstvo KABAR, 13. 10. 2008 [cit. 29. 11. 2008]. Available: <http://rus.kabar.kg/2008/10/13/v-kyrgyzstane-kolichestvo-mechetej-sravnyalos-s-kolichestvom/>.

V Kyrgyzstane načali sčitat' količestvo mečetej [online]. Musuľmanskij Uzbekistan, 2002 [cit. 29. 11. 2008]. Available: <http://archive.muslimuzbekistan.com/rus/rusnews/2002/11/rusnews30112002_3.html>.

VALICHANOV, Č. Č. *Sobranije sočinenij v pjati tomach.* Tom I. Alma-Ata, 1961.

VALICHANOV, Č. Č. *Sobranije sočiněnij v pjati tomach.* Tom I–V. Alma-Ata, 1984.

VÁMBERY, H. *Reise in Mittelasien von Teheran durch die Turkmanische Wüste an der Ostküste des Kaspischen Meeres nach Chiwa, Bochara und Samarkand, ausgeführt im Jahr 1863.* Leipzig: F. A. Brockhaus, 1865.

Vámbéry [online]. Ottova encyklopedie, 1996–2008, 1. 1. 1908 [cit. 15. 10. 2008]. Available: < http://encyklopedie.seznam.cz/heslo/349384-vambery>.

VIGASIN, A. A. *Putěšestvija po Vostoku v epochu Jekateriny II.* Moscow: Vostočnaja Literatura, 1995.

VOLOŠIN, V, SAVIČEVA, A. *Novye učebniki istorii* [online]. ForPost, Novosti Sevastopolja, 31. 1. 2008 [cit. 27. 9. 2008]. Available: <http://sevastopol.su/world.php?id=2011>.

15. TABLE OF CONTENTS

1. INTRODUCTION 3
2. АЛГЫ СӨЗ 5
3. SHORT HISTORICAL REVIEW 8
3.1. Oldest Mentions of the Kyrgyz 8
3.2. Problems of Nationality Determining 16
3.3. Reports of Travellers About Central Asia 21
3.4. Annexation to Russia 41
3.5. Soviet Period 46
3.6. Forming New History After USSR Disintegration 48
3.7. Historical Constructs in the States of Former USSR 49
4. КЫСКАЧА ТАРЫХЫЙ МААЛЫМАТ 52
4.1. Алгачкы кыргыз улуту жөнүндө эскертме 52
4.2. Улутту аныктама проблемасы 59
4.3. Орто-Азия жөнүндө саякатчылардын жазмасынан 62
4.4. Кыргыздын Россияга караганы 83
4.5. Совет доору 87
4.6. СССР тарагандан кийинки жаңы тарыхтын түзүлүшү 88
5. POPULATION OF KYRGYZSTAN 92
5.1. Religious Aspect 92
5.2. Lineage Aspect 106
5.3. Cultural Differences According to Individual Areas 110
5.4. Kyrgyz Cuisine 119
5.5. Ethnical Groups in Kyrgyzstan 125
5.6. Enclaves and exclaves of Kyrgyzstan 136
6. КЫРГЫЗ КАЛКЫ 138
6.1. Диний аспект 139
6.2. Кыргыздардын урууларгы бөлүнүшү 151
6.3. Ар бир областтын маданияттык айрымачылыгы 155
6.4. Кыргыз ашканасы 160
6.5. Кыргызстандагы этникалык группалар 162
6.6. Кыргызстандагы анклав жана эксклавдар 171
7. THE KYRGYZ ACROSS THE BORDER OF KYRGYZSTAN 172
7.1. Uzbekistan 172

7.2. China _____ 173
7.3. Tajikistan _____ 191
7.4. Afghanistan _____ 205
7.5. Turkey _____ 219
7.6. Pakistan _____ 222
7.7. Actual Migration of the Kyrgyz _____ 222
8. ЧЕТ ЖАКТАГЫ КЫРГЫЗДАР _____ 224
8.1. Өзбекстан _____ 224
8.2. Кытай _____ 224
8.3. Тажикстан _____ 234
8.4. Афганистан _____ 245
8.5. Турция _____ 254
8.6. Пакистан _____ 256
8.7. Кыргыздардын бүгүнкү күндөгү көчүүсү _____ 256
9. SUMMARY AND CONCLUSION _____ 258
10. ЖАЛПЫ ЖЫЙЫНТЫК _____ 264
11. LIST OF ILLUSTRATIONS AND TABLES _____ 269
Figures _____ 269
Tables _____ 270
Charts _____ 271
Maps _____ 271
12. ИЛЛЮСТРАЦИЯ ЖАНА ТАБЛИЦАЛАРДЫН ТИЗМЕГИ _ 271
График _____ 271
Сүрөт _____ 271
13. INDEX _____ 273
14. LITERATURE _____ 281
15. TABLE OF CONTENTS _____ 286

Other Books-Focused on Central Asia

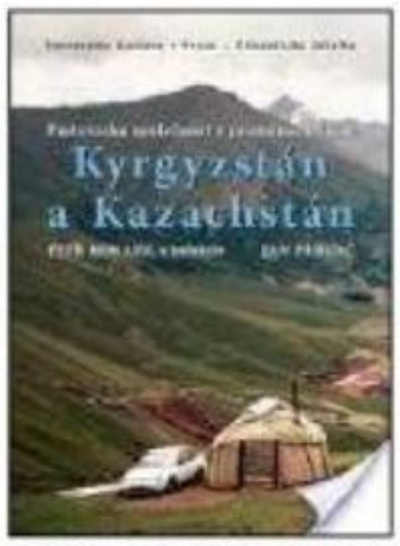

Pastevecká společnost v proměnách času: Kyrgyzstán a Kazachstán.
Petr KOKAISL a kolektiv, Jan PARGAČ

ISBN 80-7308-119-9

Lidé z hor a lidé z pouští: Tádžikistán a Turkmenistán.
Petr KOKAISL, Jan PARGAČ a kol.

ISBN 978-80-7308-167-6

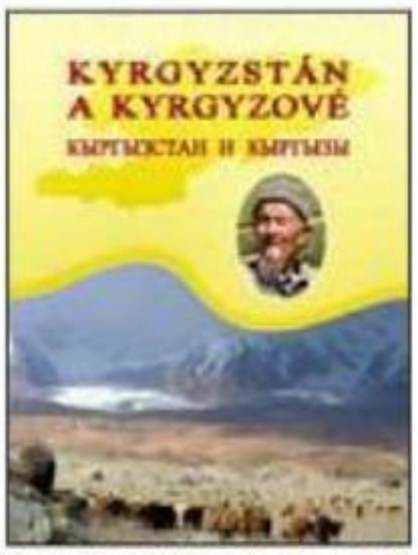

Kyrgyzstán a Kyrgyzové.
Кыргызстан и кыргызы.
Petr KOKAISL a kol.

ISBN 978-80-7043-772-8

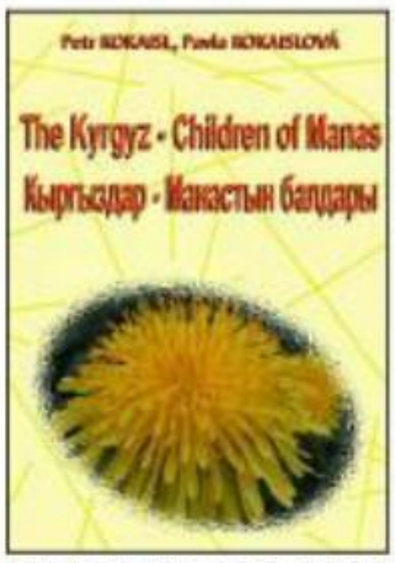

The Kyrgyz – Children of Manas.
Кыргыздар – Манастын балдары
Petr KOKAISL, Pavla KOKAISLOVÁ

ISBN 978-80-254-6365-9

著作物

Objednávky / Orders via: nostalgie.praha@seznam.cz

Petr Kokaisl, Pavla Kokaislová

The Kyrgyz – Children of Manas
Кыргыздар – Манастын балдары

Vydal: Alterra – www.alterra.cz a
Za hranice: Společnost pro rozvojovou spolupráci
při Provozně ekonomické fakultě ČZU v Praze

VA 24,52 – AA 24,46 (14,27 EN; 10,19 KG)
Tisk Tribun EU, Brno
První vydání, 2009

普作物

9 788025 463659